

**СТІЙКІСТЬ
І СОЛІДАРНІСТЬ
Українське
суспільство перед
викликами війни**

**Фонд
ім. Стефана Баторія**

Стійкість і солідарність

Українське суспільство перед викликами війни

за редакцією Пйотра Косевського

**FUNDACJA
BATOREGO**

IM. STEFANA

FUNDACJA
IM. STEFANA
BATOREGO

Фонд ім. Стефана Баторія

Sapieżyńska 10a
00-215 Warszawa
tel. (48-22) 536 02 00
fax (48-22) 536 02 20
batory@batory.org.pl
www.batory.org.pl

Переклад: Наталка Римська (з польської), Катерина Харченко (з англійської)

Редакція: Тетяна Артушевська

Коректування: ТОВ «Тирса» (Катерина Сень)

Художнє оформлення: hora studio

Обкладинка: Тереза Олещук

Верстка: ТОВ «Тирса»

Світлина на обкладинці: У львівській Пороховій вежі волонтери плетуть
маскувальні сітки для армії, фот. Ліна Чу, проєкт Ukraïner
www.ukraïner.net

Малюнки на с.: 145–150

© Copyright by Alevtina Kakhidze

Публікація за люб'язної згоди художниці.

Світлина на с. 155

© Copyright by Jan Szewczyk i Galeria Arsenał Białystok

Публікація за люб'язної згоди Галереї Арсенал.

Тексти удоступнюються на ліцензії Creative Commons.

Визнання авторства на тих самих умовах 3.0 Polska (CC BY 3.0 PL).

Проект здійснено з дотації Open Society Foundations.

ISBN 978-83-68235-46-3

Публікація поширюється безкоштовно.

Варшава 2025

Ось тепер розумієш, наскільки важливими були для нас останні вісім років – роки справжніх змін. Наскільки ми за ці вісім років устигли змінитись. І армія, і суспільство, і держава як така.

Сергій Жадан, допис на Facebook від 10 березня 2022 року, 9:27¹

¹ https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=533681271447561&id=100044170792676&_rdr.

Зміст

Несподівані українці	
Едвін Бендик	9
Війна як перевірка стійкості держави і суспільства	
Ольга Резнікова	13
Для нас це екзистенційна боротьба	
Розмова з Ганною Гопко	25
Як і раніше, понад 50 відсотків внесків надходить від людей	
Розмова з Тарасом Чмутом	39
Ми можемо робити речі раціональніше й розумніше і пояснювати це громадськості	
Розмова з Андрієм Длігачем	51
Громадянське суспільство в Україні: їздовий пес, а не сторожовий пес	
Валерій Пекар	65
Як повернути життя прикордонній громаді у воєнний час?	
Розмова з Євгеном Шаповалом	79
«Суспільство має адаптуватися до ветеранів»	
Розмова з Любов'ю Галан	87
Гуманітарна допомога потребує змін. Організація, яка евакуювала понад 100 тисяч людей	
Розмова з Юлією Красільниковою	95
Україна – не корумпована країна, а країна, що бореться з корупцією	
Розмова з Віктором Нестулею	107
Навіть війна може бути недостатньою вакциною для суспільства	
Розмова з Галиною Петренко	117
В Україні культура стала елементом системи безпеки	
Андрій Любка	127
Воєнні щоденники, з 2022 [фрагмент]	
Алевтина Кахідзе	143
Хроніка новітньої історії України від Алевтини Кахідзе	
Пйотр Косевський	151
Українська стійкість, або Що культура та культурні інституції намагаються робити для перемоги. Практичний досвід і трохи теорії	
Олеся Островська-Люта	157

Культурні війни

Микола Рябчук _____ 167

Україна веде антиколоніальну боротьбу

Розмова з Тамарою Гундоровою _____ 181

Згуртованість українського суспільства під час війни та її вплив на стійкість України: перспективи відновлення

Марія Репко _____ 189

Справедливість – це передумова до тривалого миру

Розмова з Олександром Матвійчук _____ 207

Несподівані українці

Едвін Бендик

Російське повномасштабне вторгнення в Україну, розпочате перед світанком 24 лютого 2022 року, потрясло світ. Попри повідомлення розвідувальних служб США про неминучість атаки, загрозу заперечували навіть самі українці. Досі у соціологічних дослідженнях, проведених в Україні, звинувачення в недостатній підготовці держави до оборони є одним із найсерйозніших, які українці висувують політичним елітам.

Попри це, Україна чинила опір, ефективність якого здивувала світ ще дужче, ніж сам напад. Адже коли атакує друга за силою армія світу, ніщо не може її зупинити. Переможні війська мали пройтися Хрещатиком після кількаденного бліцкригу й «очищення» Києва від «наркоманів», що нібито створювали узурпаторський і «неонацистський» режим. У власну пропаганду повірили не лише росіяни, але й значна частина політиків та громадської думки у світі, включно з демократичними країнами. Україна здавалась приреченою на поразку.

Проте сталося так, як траплялось неодноразово раніше – що чудово підмітив британський історик Ендрю Вілсон у книзі *Українці: несподівана нація*, яка вийшла друком у 2000 році. Вілсон пояснює, чому саме так назвав свою вже класичну працю: «Насамперед тому, що поява незалежної української держави у 1991 році стала величезним сюрпризом для дипломатичних канцелярій, університетів і фондових бірж західних країн – несподіванкою, з якою Захід ще не встиг остаточно змиритись, тим паче що, враховуючи етнічну, мовну та релігійну різноманітність сучасної України, існувало багато серйозних причин uważати цю країну вкрай малоймовірним кандидатом на суверенне державне існування. Утім, держава, на появу якої ніхто не очікував, не перестає бути державою нарівні з багатьма іншими»¹.

1 A. Wilson, *Ukrainians: the Unexpected Nation*, Yale University Press, New Haven–London 2000; польське видання: A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Świat Książki, Warszawa 2002; українське

Російський пропагандистський апарат і інформаційні диверсійні служби докладали і не перестають докладати чималих зусиль, аби світ не звик до України як суверенної держави не лише у 2000, але й у 2022 році. Міф про «неспроможну державу», нездатну забезпечити своїм громадянам базові публічні послуги та безмежно корумповану, став частиною загального уявлення про Україну навіть у середовищах, які симпатизують українським прагненням до самостійного існування. Українці цей міф постійно розвіювали у свій властивий спосіб – дивуючи. Дивом стала Помаранчева революція 2004 року, ще більше здивував Євромайдан, що перетворився на Революцію Гідності. А у 2022 році світ знову здивував український опір російській агресії.

Не бракує конспірологічних теорій, які намагаються пояснити походження цих подій діями Центрального розвідувального управління (ЦРУ) та інших спецслужб, що нібито мали на меті вирвати Україну з її природного культурного та геостратегічного середовища – *руського міра*. Однак той, хто знає історію й культуру України не лише через призму російської пропаганди, усвідомлює, що правда набагато цікавіша й складніша. І українська незалежність, проголошена у 1991 році, і наступні революції та оборонна війна є виразом процесу трансформації і консолідації українського суспільства у сучасний політичний суб'єкт, який організовує своє колективне буття в межах демократичної держави. Недосконалої, але саме демократичної, заснованої на принципах політичного плюралізму і культурного розмаїття.

Сувереном в Україні є не президент чи олігархи, які намагаються корумпувати систему влади, а народ, готовий, якщо потрібно, розпочати революцію на захист своєї суб'єктності. Це відчули на собі президенти Леонід Кучма і Віктор Янукович, це добре розуміє Володимир Зеленський. Він знає, що якби спробував погодитися на завершення війни і мирні умови – які не знайдуть суспільного схвалення – підписаний ним договір не матиме жодного значення. Звісно, з кожним місяцем війни суспільна втома зростає, змінюється сприйняття можливого завершення конфлікту, зростає готовність до компромісу. Однак незмінним залишається переконання, що вирішальне слово належить суспільству. Суспільству, яке – всупереч відомому вислову Маргарет Тетчер, що «такого поняття, як суспільство, не існує» – в Україні існує і щоразу це доводить не лише революційними виступами, але – що ще

важливіше – щоденним залученням до громадських справ: допомогою Збройним Силам України, турботою про ветеранів і вимушених переселенців, боротьбою з корупцією та контролем влади на місцевому й державному рівнях, документуванням воєнних злочинів, скоєних росіянами, захистом культурної спадщини й підтримкою її розвитку у воєнних умовах.

Ця суспільна суб'єктність, яку лише посилює російське вторгнення, є одним зі стовпів української стійкості, що здивувала світ. Однак, як пояснюють автори цього збірника, вона не є єдиним фундаментом. Українське суспільство, хоча й здатне до самоорганізації, не функціонує у відриві від держави, а перебуває з нею в активному симбіозі. Чудовим прикладом є система управління суспільним мовником «Суспільне», реформована після Революції Гідності. Громадянське суспільство отримало перевагу в наглядній раді, що захищає медіа від політичного впливу.

Це лише один з елементів, які роблять українське суспільство разом з державними установами, місцевим самоврядуванням і Збройними Силами України частиною мережевої горизонтальної держави. Звичайно, не варто піддаватись магії слів – як показують соціальні опитування, самі українці усвідомлюють, що ця держава не є досконалою, спокуси концентрації влади в умовах воєнного часу з боку президента і його оточення не є фантазіями, навіяними російською пропагандою, а корупція є реальним викликом, що підриває суспільну довіру.

Проте ця недосконала структура з суб'єктивним суспільством, зцементованим узами солідарності, виявилась досить стійкою, щоб протистояти агресії з боку номінально набагато сильнішого супротивника. Збірка *Стійкість і солідарність. Українське громадянське суспільство в умовах війни* є спробою описати цю структуру та механізми її функціонування. Недосконалу структуру, але здатну напрочуд добре справлятися із найскладнішими викликами реальності.

Війна як перевірка стійкості держави і суспільства

Ольга Резнікова

Уже третій рік триває повномасштабне вторгнення РФ в Україну, 11 років – окупація українського Криму та частини Донбасу, відколи наша держава зазнає потужного впливу різноманітних гібридних загроз. Це достатній термін для перевірки держави та її суспільства на міцність і життєздатність у надважких умовах. Досвід цих років демонструє, що Україна має значний потенціал стійкості, прояви якої бачить сьогодні весь світ. Ворогу стає дедалі важче знецінити або викривити видатні результати, що демонструють українська держава і суспільство, які далі існують та ефективно функціонують не лише у мирних умовах, але й під час війни.

Учені встановили, що повної стійкості і гарантованого захисту від усіх можливих загроз досягти неможливо, а забезпечення національної стійкості – це постійний процес із заданою метою¹. Уявлення держав та їхніх союзів про власну стійкість можуть не відповідати їхній реальній стійкості, яка виявиться під час кризи.

Ольга Резнікова, завідувачка відділу проблем стратегічного планування центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень. Народилася 1971 року. У 1993 році закінчила магістратуру в Київському державному економічному університеті. У 2022 році захистила дисертацію на тему розвитку системи валютного регулювання в Україні у Науково-дослідному фінансовому інституті при Міністерстві фінансів України.

У 1993–2001 роках працювала економісткою і старшою економісткою в Міністерстві фінансів України. У 2001–2009 роках була експерткою та керівницею департаменту в Раді національної безпеки і оборони України, де готувала аналітичні записки та звіти для президента щодо забезпечення фінансової безпеки держави. У 2009–2019 роках працювала у компанії Нафтогаз України.

З 2010 року працює в Національному інституті

¹ P. Bourbeau, *Resiliencism: premises and promises in securitisation research*, «Resilience» 2013, 1:1, p. 3–17; D. Chandler, *Resilience and human security: The post-interventionist paradigm*, «Security Dialogue» 2012, 43, no. 3, p. 213–229.

стратегічних досліджень. До сфери її наукових інтересів належать питання національної безпеки, оцінки ризиків, стратегічного планування та вдосконалення системи національної безпеки України. Однак однією з основних тем її досліджень є концепція національної стійкості, що набуває особливого значення в контексті російської агресії, яка триває з 2014 року.

Ольга Резнікова навчалася в Європейському центрі досліджень проблем безпеки імені Джорджа К. Маршала в Німеччині у 2012 та 2015 роках.

У мирний час можна оцінити приблизний потенціал стійкості держави та її органів управління, їхні спроможності, здатність ефективно реагувати на певні загрози, взаємодіяти один з одним. Проте потенціал суспільної стійкості достовірно виміряти складніше, оскільки він є значною мірою прихований і найповніше розкривається під час кризової ситуації².

Війна в Україні поставила під сумнів деякі теоретичні висновки і припущення щодо методів оцінювання національної стійкості, способів її забезпечення, а також пріоритетності заходів, які для цього рекомендували не лише науковці, але й міжнародні організації та національ-

ні уряди. Постало питання, чи щоб бути стійкою державою, досить мати ефективну систему оборони та цивільного захисту, налагоджену логістику у сферах енергопостачання, водопостачання, постачання продовольства, а також надійні транспортну систему, кіберзахист та систему охорони здоров'я? Усі ці й інші системи і процеси відіграють, безумовно, значущу роль у забезпеченні життєво важливих функцій у кризовий період. Утім, суспільна стійкість, мотивація людей, їхня здатність адаптуватись до складних умов, ефективно взаємодіяти з органами державної влади з метою подолання загрози та її наслідків мають не менше значення. Це підтверджує досвід України.

Особливістю війни в Україні, що триває, є те, що агресором є держава, яка має значно більший військовий та економічний потенціали, володіє ядерною зброєю, а також є постійним членом Ради Безпеки ООН. Вистояти і вижити у перші дні повномасштабного вторгнення РФ наша держава змогла виключно завдяки власній стійкості. У той же час тривала боротьба з перевагою сил противника потребує підтримки з боку держав-партнерів та їхніх союзів. За таких умов ефективна зовнішня допомога є важливим чинником зміцнення національної стійкості та обороноздатності. Зрозуміло, що така ситуація містить

2 *Multisystemic Resilience: Adaptation and Transformation in Contexts of Change*, M. Ungar (ed.), New York 2021; O. Reznikova, O. Korniiievskiy, *Resilience of the Ukrainian society in wartime: components and influencing factors*, «Eastern Journal of European Studies» 2024, 15, no. 1, p. 113–133.

і певні ризики. Зокрема, незбалансовані міждержавні відносини можуть спричинити залежність однієї держави від інших. У випадку України її здатність ефективно оборонятись від агресора значною мірою залежить від повноти і своєчасності виконання державами-партнерами взятих на себе зобов'язань, а також умов, які вони висувають щодо використання наданої військової допомоги.

Загалом війна виявляє реальну стійкість держав, їхніх суспільств, а також міжнародних зв'язків, як у контексті партнерських відносин, так і системи міжнародної безпеки загалом. Проаналізуємо детальніше різні елементи стійкості на прикладі українського кейсу.

Стійкість української держави забезпечується надійністю інститутів влади, ефективністю організації системних зв'язків і законодавства, яке регламентує порядок дій у звичайних умовах та під час надзвичайних ситуацій і війни. Здатність України забезпечувати безперервне врядування була яскраво продемонстрована у 2014 році, коли президент Віктор Янукович та низка його міністрів утекли з країни. Передбачені законодавством механізми правонаступництва спрацювали ефективно і дозволили у короткі терміни організувати і провести перевибори президента та Верховної Ради України, перезапустити уряд і не допустити переривання їхньої роботи. Іншим прикладом стала загибель у результаті авіакатастрофи у 2023 році міністра внутрішніх справ України, його першого заступника та низки інших представників цієї установи. Ця подія також не зупинила роботу одного з ключових міністерств держави під час війни, адже відповідні правові механізми гарантують неперервність урядування.

Слід зауважити, що на момент уторгнення РФ в Україну у 2014 році та окупації Криму і частини Донбасу українська держава була суттєво ослаблена внаслідок підривної діяльності колишнього керівництва на чолі з Віктором Януковичем та не мала потужної підтримки з боку держав-партнерів та їхніх союзів, необхідної для ефективної військової та дипломатичної протидії агресору. В останньому випадку ситуацію суттєво погіршував вплив спеціальних інформаційних операцій російських спецслужб, спрямованих на дискредитацію України як надійного партнера на міжнародній арені, який давався взнаки у політичних колах багатьох держав Заходу.

Станом на 24 лютого 2022 року спроможності сектора безпеки й оборони України були суттєво зміцнені. Цьому сприяли реформи та навчання, які проводилися за цей час, зокрема, за участі представників

держав-партнерів і НАТО. Це доводить адаптивність української держави та здатність до прогресивних змін, які є важливими характеристиками національної стійкості. Також за цей період набули розвитку формальні і неформальні міжнародні зв'язки України, сформувалися професійні мережі, що в умовах війни відіграло важливу роль у зміцненні національної стійкості. Вразливістю української держави на момент вторгнення РФ була нестача сучасних видів озброєння і військової техніки, передусім засобів протиповітряної оборони, необхідних для протистояння потужному агресору та захисту населення і критичної інфраструктури держави.

Загалом, важко уявити, яка держава світу у сучасних умовах могла б самотійно протистояти таким масштабним загрозам із каскадними ефектами та впливами регіонального або світового масштабу, з якими нині зіткнулась Україна. Тим паче, що, як з'ясувалось під час війни, міжнародне право і система міжнародної безпеки більше не гарантують ні справедливості, ні безпеки у світі.

Ефективне функціонування української держави в умовах війни, здатність забезпечувати безперерйне виконання критично важливих функцій та послуг доводять стійкість України і розбивають на друзки міфи щодо неспроможності нашої держави, її штучного походження та інші нісенітницї, які дуже активно і професійно поширювались у світі російськими пропагандистами та спецслужбами до 24 лютого 2022 року і значною мірою були спрямовані на перешкоджання руху України до членства в ЄС і НАТО. Циркулювання викривленої інформації щодо України у політичних та експертних колах багатьох держав призвело до значної недооцінки стійкості української держави і суспільства та їхньої здатності чинити опір агресору. А чи не ставить цей факт під сумнів аналогічні оцінки щодо невідповідності України критеріям членства в ЄС і НАТО, які активно просувались деякими фахівцями до 2022 року? Адже у звіті Єврокомісії щодо України в рамках пакету розширення у 2023 році представники ЄС високо оцінили прогрес України на шляху євроінтеграції³. Зауважмо, що такі високі оцінки були отримані на фоні значних руйнувань і втрат економічного і людського потенціалів, розширення площі тимчасово окупованих територій України, неможливості проведення чергових виборів

3 Commission staff working document. *Ukraine 2023 Report*, European Commission, 8 листопада 2023, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecef3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf.

президента під час війни. Це є свідченням на користь двох гіпотез: стан та рівень розвитку України до війни було суттєво недооцінено та / або не враховано трансформаційний потенціал стійкості, а саме здатність України трансформувати негативні події у позитивні результати та розвиватись.

В умовах війни певну частину функцій держави усвідомлено взяло на себе громадянське суспільство України. Передусім ідеться про надання підтримки Збройним Силам України, а також певних соціальних послуг внутрішньо переміщеним особам, пораненим військовим і цивільним громадянам та іншим категоріям населення. На даний час у різних регіонах України функціонує значна кількість громадських центрів, які пропонують послуги з фізичної та ментальної реабілітації постраждалих від війни. Наскільки важливими є ці суспільні послуги, можна оцінити за такими показниками. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я майже 10 мільйонів українців можуть страждати різними психічними розладами внаслідок війни (від тривоги та стресу до більш важких станів)⁴. Відповідні оцінки українських фахівців є суттєво вищими. За даними управління верховного комісара ООН з прав людини, з початку війни до серпня 2024 року в Україні було вбито понад 11,5 тис. цивільних осіб та поранено понад 23,6 тис. осіб⁵. Водночас експерти ООН визнають, що реальні цифри можуть бути значно більшими.

Іншими важливими напрямками діяльності волонтерів та громадських організацій є надання різних видів допомоги внутрішньо переміщеним особам, маломобільним громадянам, людям похилого віку, дітям, ветеранам тощо. Правозахисні організації активно долучаються до документування воєнних злочинів РФ та порушень прав людини під час війни, зокрема Центр прав людини ZMINA, Харківська правозахисна група, Кримська правозахисна група та ін. Значну допомогу органам державної та місцевої влади надають волонтери під час евакуації населення з зони бойових дій. У сфері відновлення звільнених територій та відбудови зруйнованих населених пунктів і їхньої інфраструктури працює багато громадських організацій та програм,

4 *One in four Ukrainians at risk of mental disorder due to conflict* – WHO, Reuters, 20 грудня 2022, <https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/one-four-ukrainians-risk-mental-disorder-due-conflict-who-2022-12-20/>.

5 *Number of civilian casualties in Ukraine during Russia's invasion verified by OHCHR from February 24, 2022 to July 31, 2024*, <https://www.statista.com/statistics/1293492/ukraine-war-casualties/>.

серед яких Repair Together, «Добробат», Національна програма залучення молоді до відновлення України «Віднова:UA» та ін.

Зазвичай, відповідні громадські ініціативи мають підтримку з боку органів державної і місцевої влади України. Яскравим прикладом є створення пунктів незламності, які існують у певних публічних просторах і призначені для забезпечення доступу населення до джерел живлення електроенергією та мережі Інтернет у випадку блекауту. Набули поширення й інші форми державної підтримки громадських ініціатив в умовах війни. Зокрема, були впроваджені податкові пільги для волонтерської діяльності. Для цього Державною податковою службою України було створено реєстр волонтерів.

З метою стимулювання економічної активності в умовах війни реалізується низка державних програм релокації бізнесу, впроваджено податкові пільги для певних видів діяльності, пільгові кредити на енергозбереження тощо. Це сприяло тому, що в Україні від початку війни спостерігається досить висока активність бізнесу. Суттєве зростання дефіциту державного бюджету внаслідок значного збільшення витрат на оборону було частково компенсовано значним обсягом благодійних внесків, які зробили підприємства України та населення. Зовнішня фінансова допомога також стала вагомим чинником формування фінансової стійкості України. Загалом питання економічної та фінансової стійкості нашої держави в умовах війни заслуговують на окреме дослідження.

Цікавим є досвід діяльності Благодійного фонду «Повернись живим», створеного у 2014 році. Його основною метою є надання підтримки Силам оборони України у боротьбі з агресором. Ця благодійна організація є першою в Україні серед неурядових організацій, що отримала дозвіл на закупівлю та імпорт товарів військового та подвійного призначення. За даними фонду «Повернись живим», цією організацією вже закуплено значну кількість озброєння і військової техніки для підрозділів Сил оборони, підготовлено понад 10 тис. висококваліфікованих військових фахівців: саперів, снайперів, операторів безпілотних літальних апаратів та піхотного озброєння, фахівців з домедичної допомоги тощо. Ефективність діяльності зазначеного фонду була визнана багатьма органами державної влади, з якими він співпрацює.

Особливої уваги заслуговує діяльність громадських організацій і журналістів, спрямована на викриття фейків та дезінформації, адже з початком повномасштабної війни РФ активізувала спеціальні

інформаційні операції з метою посилення психологічного тиску на українців. Такі організації, як „StopFake” та «Детектор медіа» здійснюють перевірку достовірності інформації, яку надає те чи інше інформаційне джерело, та оприлюднюють свої висновки у зрозумілому і доступному для населення форматі. Інформаційна гігієна стала поширеним напрямом освітніх програм у багатьох навчальних закладах України. Слід зауважити, що високий загальний рівень освіти і культури населення, поширеність і доступність ЗМІ та інших джерел інформації, критичне мислення, набутий досвід боротьби з дезінформацією є тими запобіжниками, які суттєво послаблюють деструктивні інформаційні впливи на українське суспільство та формують його стійкість до них.

Загалом, формування потужного волонтерського руху є першим виявом суспільної стійкості у вигляді самоорганізації, мобілізації та самоуправління суспільства у кризових умовах. Це підтверджує досвід України 2014 та 2022 років, коли спостерігався сплеск такої активності. При цьому участь у благодійній діяльності беруть не лише громадяни та громадські організації, але й представники бізнесу. З наукової точки зору така ситуація свідчить про розвиненість і надійність системних зв'язків між державою, суспільством і бізнесом, що є важливою складовою національної стійкості⁶. В умовах, коли пріоритети державної політики вимушено зміщуються на користь оборони і національної безпеки, громадянське суспільство своєю активною участю допомагає посилити ті напрями публічної діяльності, увага до яких з боку держави тимчасово знижується, або ті, що потребують додаткових ресурсів (зокрема соціальна політика, культура, освіта).

То що ж саме формує суспільну стійкість і мотивує людей до захисту і підтримки своєї держави ціною багатьох втрат, а іноді навіть і самого життя? Дослідження доводять, що важливу роль у цих процесах відіграють усталена громадянська та локальна ідентичність, соціальна згуртованість, відсутність суспільних конфліктів, готовність до співпраці з державою та залученість населення до забезпечення сталого і безпечного суспільного розвитку, вирішення життєво важливих проблем різних соціальних груп населення, довіра до влади та

6 M. Pelling, C. High, *Understanding adaptation: what can social capital offer assessments of adaptive capacity?*, «Global Environmental Change» 2005, 15, no. 4, p. 308–319; M. Keck, P. Sakdapolrak, *What is social resilience? Lessons learned and ways forward*, «Erdkunde» 2013, 67, no. 1, p. 5–19.

інститутів громадянського суспільства, сформованість надійного суспільного капіталу та ін.⁷

Громадянська ідентичність українців є доведеним фактом і лише зміцнюється з роками. За даними соціологічного опитування, що проводилось Центром Разумкова у червні 2024 року, 91% опитаних громадян України пишаються своїм українським громадянством. У 2015 році таких було 68%, у 2010 – 62%, у 2000 – 62%. Більшість громадян України поділяють демократичні цінності: 61% опитаних вважають, що демократія є найбажанішим типом державного устрою для України, 50,5% погодилися з тим, що народовладдя для нашої країни важливіше за суворий порядок, 47%, обираючи між свободою та матеріальним достатком, віддають перевагу свободі (і лише 24% – матеріальному достатку). При цьому підтримка демократичних цінностей виражена більшою мірою, ніж 2021 року, тобто до початку повномасштабної війни⁸. Наведені дані висвітлюють переконання та цінності, що об'єднують українське суспільство, і які не змінилися, а лише укріпилися під час війни.

Загалом простежуються міцні зв'язки між проявами національної культури та стійкості. З одного боку, культурні імперативи, такі як прагнення свободи, справедливості, духовні і соціально-політичні цінності, які поділяються суспільством, формують суспільну єдність, а отже, зміцнюють національну стійкість. З іншого боку, стійкість суспільства та політичних інститутів багато в чому визначає стратегічну культуру держави і домінуючу модель її воєнно-політичної поведінки⁹. У випадку України саме потужний вияв суспільної стійкості під час війни спонукав до зміни моделі воєнно-політичної поведінки держави з пасивної до превентивної, яка дозволяє активніше реагувати на загрози не лише на етапі реагування, але й запобігання, спираючись переважно на власні сили. Вкрай негативний досвід України щодо зовнішніх безпекових гарантій за Будапештським меморандумом також сприяв перегляду підходів держави до забезпечення національної безпеки на користь зміцнення національної стійкості.

7 О. Reznikova, O. Korniiievskiy, *Resilience of the Ukrainian society in wartime...*, цит. вид.

8 *Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.)*, Центр Разумкова, 24 липня 2024, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>.

9 F.L. Jones, *Strategic thinking and culture: a framework for analysis*, in: U. S. Army War College Guide to National Security Issues, J.B. Bartholomees (ed.), «Strategic Studies Institute» 2012 (US Army War College), p. 287–305.

Окремо слід звернути увагу на підготовленість населення та громад до реагування на різні загрози як елемент суспільної стійкості. Це передбачає поширення серед населення знань щодо природи та характеру загроз, а також порядку дій у разі їхньої появи, формування відповідних навичок під час цільових навчань і тренувань. Наявність попереднього досвіду виходу з кризових ситуацій підвищує готовність людей до реагування на загрози та ефективність їхніх дій.

Варто зауважити, що на долю українського народу випало чимало випробувань кризовими ситуаціями різної генези. Достатньо згадати Голодомор 1932–1933 років, техногенну катастрофу на Чорнобильській АЕС у 1986 році, розпад СРСР, Першу і Другу світові війни, пандемію COVID-19, гібридну агресію та повномасштабне вторгнення РФ. Такий досвід та історична пам'ять є складовими стійкості України, яка має глибоке коріння і відрізняє нашу державу від інших.

Набутий досвід сформував такі риси характеру українців, як адаптивність до життєдіяльності в умовах кризової ситуації та креативність. Ці якості трапилися в нагоді під час важких енергетичних криз і блекаутів, які стали результатом цілеспрямованого знищення російською армією об'єктів критичної енергетичної цивільної інфраструктури України. Українці навчились синхронізувати графіки свого життя з графіками відключення світла, знизили рівень енергозалежності шляхом придбання та встановлення альтернативних джерел живлення (генераторів, мобільних зарядних станцій, павербанків тощо).

Тимчасові труднощі і складні проблеми, спричинені війною, легше пережити поруч із людьми, об'єднаними спільними цінностями та ідеями. Як стверджують Д. Браун і Дж. К'юліг, люди стійкі, якщо вони разом¹⁰. Значна частина українців, які на початку війни виїхали за кордон у пошуках тимчасового притулку, вже повернулися додому, попри складні умови життя в Україні та постійні бомбардування російської армії. Точну кількість людей, які залишаються за кордоном і які повернулись в Україну, наразі назвати важко.

Важливим інструментом зміцнення горизонтальних зв'язків у суспільстві та формування спільнот в умовах війни стали електронні засоби комунікації. Це дає можливість підтримувати зв'язок між членами родини, що роз'єднані війною, створювати віртуальні групи

10 D. Brown, J. Kulig, *The concept of resiliency: Theoretical lessons from community research*, «Health and Canadian Society» 1996/1997, no. 4, p. 29–52.

містян, які були вимушені залишити свої домівки та переїхати у безпечніші регіони, а також спільноти домовласників, професійні мережі, групи психологічної підтримки тощо. Варто враховувати, що в умовах регулярних ворожих обстрілів та вимушеного знаходження людей в укриттях – електронні засоби комунікації дозволяють підтримувати безперервність бізнес-процесів, урядування, освітнього процесу тощо.

Новим викликом для України стала необхідність забезпечення ефективної інтеграції ветеранів до цивільного життя та суспільної діяльності. Вже зараз держава створила сприятливі умови для професійної підготовки та перепідготовки ветеранів, започаткування ними власного бізнесу, соціального підприємництва, забезпечення професійної адаптації та ін. Поступово підвищується роль ветеранських організацій у суспільному житті. Існує суспільний попит на залучення ветеранів війни до діяльності у сфері громадянської освіти та національно-патріотичного виховання. Слід зауважити, що за напрямом підтримки ветеранів спостерігається нині чи не найактивніша взаємодія між державою в особі Міністерства у справах ветеранів України, місцевими органами влади, інститутами громадянського суспільства та міжнародними організаціями. Налагодження таких розгалужених системних зв'язків має надзвичайно важливе значення з огляду на перспективу зростання масштабів проблеми інтеграції ветеранів у післявоєнний період.

Вагомим чинником суспільної стійкості є довіра населення до влади та поведінка лідерів держави і суспільства у кризових умовах. За даними соціологічного опитування Центру Разумкова, у 2024 році найвищі рівні суспільної довіри зафіксовані до: Збройних Сил України (їм довіряють 90% опитаних), волонтерських організацій (81%), добровольчих батальйонів (80%), Державної служби з надзвичайних ситуацій (79%), Національної гвардії України (75%), Державної прикордонної служби (71%), Церкви (63%). Водночас найвищі за весь період спостережень показники довіри населення до більшості інститутів державної влади в Україні були зафіксовані у другій половині 2022 року¹¹. Це свідчить про те, що поведінка лідерів держави в умовах війни, особливо

11 Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу (червень 2024 р.), Центр Разумкова, 25 червня 2024, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r>.

у найважчі перші дні, максимально відповідала суспільному запиту і мотивувала людей до мобілізації й об'єднання зусиль навколо захисту своєї держави від агресора.

Поступове погіршення соціального самопочуття громадян та їхніх очікувань щодо майбутнього, що спостерігається нині, свідчить про накопичення втоми від війни у суспільстві. Це є очікуваним, хоча і тривожним сигналом в умовах війни на виснаження, яку нав'язує Україні та світу нинішнє керівництво РФ. Попри все, за даними соціологічного опитування, проведеного у червні 2024 року, 80% респондентів вірять у перемогу України у війні¹².

Розмірковуючи про перемогу у війні з противником, який має значну перевагу у людській, військовій та економічній силах, слід усвідомлювати, що національна стійкість є важливим, але не єдиним чинником успіху. В умовах війни, що триває, провідні міжнародні безпекові організації, зокрема, ООН, у т. ч. Рада Безпеки, Червоний Хрест, а також ОБСЄ, МАГАТЕ, не змогли продемонструвати свою ефективність, стійкість та здатність до трансформації. Чи дійсно демонстрація «глибокої стурбованості» або навіть «рішучості» на словах варті тих колосальних бюджетів, які виділяються на утримання цих організацій та їхніх бюрокрацій? Як відомо, Міжнародний кримінальний суд в Гаазі видав ордер на арешт президента РФ Володимира Путіна. Водночас деякі держави, які ратифікували Римський статут, дозволяють собі демонстративно не виконувати це рішення (напр., Монголія). Нездатність провідних міжнародних організацій впливати на розвиток ситуації у сферах їхньої компетенції, передусім міжнародної безпеки та захисту прав людини, неефективність міжнародного права викликають, як мінімум, суттєве занепокоєння.

Водночас слід зважати на те, що держави-агресори також можуть зміцнювати свою стійкість. Так, РФ демонструє адаптивність щодо режиму міжнародних санкцій, розвиває військові й економічні зв'язки з державами, що тривалий час живуть в умовах санкцій (Іран, КНДР), та деякими іншими країнами. На цьому тлі викликає занепокоєння можливе посилення міжнародних союзів за участі РФ, як-от БРІКС, намір приєднатись до якого висловила нещодавно Туреччина. Як потенційна участь держави-члена НАТО в такому союзі вплине на стійкість Альянсу? Наскільки стійким є НАТО сьогодні, в умовах

12 Там само.

повномасштабної війни, що триває у сусідній європейській державі, якщо деякі члени не можуть збивати над своєю територією запущені РФ дрони та ракети, які «випадково» до них залітають? Водночас, Білорусь робить це не вагаючись.

Як уже зазначалось, стійкість України в умовах повномасштабного вторгнення РФ значною мірою залежить від стійкості партнерів та зв'язків з ними. Послаблення такої стійкості позначиться й на Україні, а результатом стануть нові втрачені та зруйновані життя українців. Навряд чи такий результат відповідатиме цілям сталого розвитку, які були підтримані усіма державами Заходу.

У підсумку: те, що Україна як незалежна держава далі існує та функціонує у складних умовах, зокрема повномасштабної війни, криз різного походження тощо, є свідченням значного потенціалу стійкості, який закладений як у її державних інститутах і механізмах, так і у суспільстві. Передусім ідеться про достатню розвиненість законодавства й інститутів влади у сфері державного управління та забезпечення національної безпеки й оборони, особливості національного менталітету, які полягають у прагненні до свободи та справедливості, високий загальний рівень освіти і культури населення, поширеність і доступність ЗМІ, інших джерел інформації тощо.

В умовах війни Україна стала прикладом стійкості, сміливості, рішучості у боротьбі з державою-агресором у відстоюванні демократичних цінностей та міжнародно визнаного права на самооборону і захист національних інтересів. Надаючи підтримку Україні, ЄС і НАТО визнають, що ми маємо спільні демократичні цінності, які варто боронити. Кризові умови виявляють реальну стійкість держав, їхніх суспільств, союзів та зв'язків. Провідні міжнародні організації, насамперед ООН, не пройшли випробування війною в Україні. Наскільки стійкими є партнери України, зокрема НАТО і ЄС – покаже час і умови завершення війни, розв'язаної РФ.

Для нас це екзистенційна боротьба

Розмова з Ганною Гопко

Якщо подивитись на Вашу біографію, то можна побачити, що Ви починали з екології, потім був громадський сектор, з якого Ви перейшли в політику, а тепер знову громадська діяльність. Це дуже активне життя, яке також показує, що відбувається в самій Україні протягом всіх цих років. Як широкомасштабне російське вторгнення змінило Ваше життя, суспільство і громадські організації, як та, яку Ви очолюєте?

Фактично російська агресія проти України розпочалась у 2014 році, а до цього ми бачили ознаки гібридної війни у вигляді торговельної блокади у 2013 році або російської інфільтрації всередині країни як через інформаційний простір, так і через політику й Церкву. Тому говорити лише про війну з 2022 року не можна. Якщо взяти за точку відліку відновлення української державності після 1991 року, то можна побачити, що російська агресія триває на цьому відрізку часу вже понад 10 років, з моменту вторгнення до Криму в 2014 році.

І якщо у 2014 році мова йшла лише про Російську Федерацію, то за ці 10 років ми побачили інституціоналізацію авторитарних режимів, вісь зла. А на початку російської агресії у 2014 році багато хто

Ганна Гопко, громадська та політична активістка, голова правління Мережі захисту національних інтересів ANTS. Народилась у 1982 році у Львівській області.

У 2004 році закінчила магістратуру на факультеті журналістики Львівського національного університету ім. Івана Франка. Працювала на радіо та телебаченні, водночас займалась громадською діяльністю. Цікавилась екологією. У 2009 році в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка захистила кандидатську дисертацію на тему *Екологічна публіцистика: світоглядний аспект (на прикладі українських та зарубіжних видань 1992–2008 років)*.

У 2009 році стала координаторкою національної коаліції організацій та ініціатив зі зменшення вживання тютюну, лобювала ухвалення п'яти антитютюнових законів.

У 2014 році була обрана до Верховної Ради України за списком партії «Самопоміч». У парламенті обіймала посаду голови Комітету Верховної Ради у закордонних справах. Була авторкою та співавторкою численних законів, зокрема щодо

повернення податкових пільг для громадських організацій, запровадження прозорих механізмів фінансування партій, відкриття для громадян онлайн-доступу до реєстрів нерухомості, землі та транспортних ресурсів, заборони пропаганди комуністичного та нацистського режимів.

У 2017 році була серед ініціаторів закону, який передбачав, що 75% загальнонаціонального і 50% регіонального телефіру мають вестися українською мовою.

У 2019 році відмовилась від участі у парламентських виборах і зосередилась на громадській діяльності. Того ж року стала співзасновницею Мережі захисту національних інтересів АНТС. Метою організації стало формування візії розвитку України до 2030 року, зокрема підготовка до вступу в НАТО та Європейський Союз.

Після початку повномасштабної російської агресії Ганна Гопко зайнялась адвокацією міжнародної підтримки України, зокрема, постачання західних танків, літаків F-16 та ракет АТАСМС, а також запровадження санкцій проти Росії. Більшість цих ініціатив реалізується в межах організації АНТС, яку вона очолює.

боявся навіть вживати слово «війна», де-хто говорив про громадянський конфлікт. Тоді було важко боротись і спростовувати цей наратив. Лише після збиття рейсу малайзійських авіаліній 17 липня 2014 року і загибелі 298 пасажирів у результаті теракту, багато столиць відкрили очі й почали сприймати цей конфлікт як війну.

Ба більше, з 2014 року ми спостерігаємо спроби примусити Україну до політико-дипломатичного врегулювання з першочерговою метою умиротворення агресора. Ми пам'ятаємо Мінські угоди, підписані 5 вересня 2014 року і 12 лютого 2015 року, коли з боку Заходу не було готовності надати Україні зброю.

Вторгнення Росії в Україну було наслідком попередніх дій Кремля, тієї ж політики, яку ми бачили в Молдові, Грузії тощо. Вважаю, що не можна дозволити собі розкіш не бути частиною української перемоги, в яку я вірю. Повномасштабне вторгнення фактично стало спробою геноциду, і ми зараз ведемо кампанію за міжнародно-правове визнання російської агресії геноцидом. Росія чітко дала зрозуміти, що її метою є знищення українців, тому для нас це боротьба за життя. Коли захопили Крим і вторглися в Донецьку та Луганську області, мені здавалось, що війна десь далеко, хоча я часто їздила на Донбас. Після повномасштабного вторгнення я «відсвяткувала» своє 40-річчя, поїхавши

з Варшави до Ряшева (Rzeszów) на зустріч із державним секретарем Ентоні Блінкеном.

Весь цей період був нескінченним марафоном. Я пам'ятаю розчарування нашими західними партнерами, від яких ми очікували жорсткішої позиції, але вони все ще перебували під впливом російської

пропаганди, застарілих підходів їхніх радянологів та експертів з питань Росії тощо.

Проживши майже рік у Варшаві, звідки було набагато легше їздити з адвокаційною роботою до різних столиць, я відчула, що хочу додому. Я не хочу жити ніде, окрім як тут, в Україні, тому що тут могили моїх бабусі й дідуся. Це наша земля, на якій ми живемо в історичний час і несемо тягар усвідомлення того, що ця війна має бути виграна. Ця війна має бути виграна як війна історична, як перемога за правду і добро. Вона має бути виграна ще й тому, щоб покласти край боротьбі, яка триває століттями.

У 2021 році наша організація АНТС¹ організувала кампанію з відзначення 300-річчя перейменування Московії Петром I. Ми намагались пояснити, що політика Російської імперії з часів Московського царства й Радянського Союзу і дотепер завжди була спробою асимілювати українську історію задля легітимізації себе та своєї тягlosti протягом тисячі років. Показати, що Русь і Росія пов'язані між собою. Насправді йдеться не лише про привласнення історії, а й про окупацію територій та геноцид. Практика геноциду стосується не лише України – мова йде про те, що саме Україна завжди відзначалась найпотужнішим спротивом і завжди до нього тяжіла. Отже, за ці роки ми пройшли певний шлях, який, попри втому, робить нас сильнішими.

Зараз ми розмовляємо у штаб-квартирі АНТС. Які основні напрями діяльності організації? З інформації на сайті видно, що вони дуже різні. Що в них спільного?

У 1999 році я приєдналась до екологічної громадської організації у Львові. Таке розуміння гармонії між людиною і навколишнім середовищем також є частиною українського характеру. Ми називаємо землю нашою матір'ю. Українці мають справді дбайливе ставлення до природи, яке не вдалось викоринити, попри протилежну практику Радянського Союзу, попри всі теорії Мічуріна про те, що ми «не повинні чекати милості від природи», а повинні мати силу взяти її. Це не вдалося не лише тому, що українці – нація хліборобів, бо ми є теж і нацією космонавтів, ракетобудівників чи фізиків.

З власного досвіду бачу, наскільки важливим є громадянське суспільство. Ми хочемо бачити активних громадян. Під час Революції на

¹ Див.: <https://ants.org.ua/>, англійська версія: <https://ants.org.ua/en/home-2/> (примітка від редакції).

граніті, Помаранчевої революції, Революції Гідності саме вони стали на захист держави. А зараз багато хто каже: я захищаю країну, тому що держава не дала нам усього необхідного, інституції не працюють так як треба. Тому одним із завдань АНТС є побудова сильної держави з верховенством права та інституціями. Йдеться не лише про те, щоб громадяни самотужки постійно захищали свою країну від зовнішнього ворога і від п'ятої колони корупціонерів всередині. Ми повинні досягти того рівня, коли в нас буде середній клас професіоналів, незалежна законодавча, виконавча та місцева влада. Одним зі стратегічних напрямків діяльності АНТС є підтримка місцевого самоврядування. Коли ми були в парламенті, то багато зробили для просування реформи децентралізації.

АНТС уже має п'ять років і звичайно, російська агресія внесла свої корективи, саме тому в березні 2022 року у Варшаві разом з АНТС ми також створили Міжнародний центр перемоги України. Але якщо подивитись на АНТС, то це структура, яка нагадує функціонування мурах: горизонтальна мережа, яка також є силою України – досить вказати на територіальну оборону або волонтерів, які допомагали під час пандемії COVID-19. Це те, чого навіть ворог не може зрозуміти і саме це є силою України.

Тому, з одного боку, міжнародні пріоритети, такі як членство України в Європейському Союзі та НАТО, є очевидними для АНТС, і наші проекти формуються навколо цього завдання. Ми готуємо молодь, майбутніх переговорників як для Європейського Союзу, так і для НАТО. У 2024 році в нас уже був четвертий набір до Молодіжної парламентської асамблеї НАТО. За останні чотири роки ми підготували близько 600 молодих українців, які пройшли повний курс НАТО. Це є інвестицією в молодь, яка буде частиною євроатлантичної спільноти. Крім того, є реформи, такі як контроль над природними покладами і відходами, які пов'язані з європейською інтеграцією. Іншими словами, Україна повертається до європейської сім'ї народів, де ми були ще тоді, коли Ярослав Мудрий видавав заміж своїх дочок і намагався зміцнити Україну через шлюбні союзи. Зараз у нас немає князів і князівен, але короною України є її Збройні Сили України та наші інновації. Тому наше завдання – йти цим шляхом.

Важливо посилювати стійкість України через регіональний розвиток, тобто підтримку громад. Після початку повномасштабного вторгнення ми намагались допомогти різними способами: від надання генераторів

до розробки дорожніх карт відновлення і налагодження взаємин. Ми возили голів органів місцевого самоврядування до Німеччини, Франції, Бельгії, Італії та Польщі, щоб вони почали спілкуватись напряду. Йдеться про підготовку еліт. Одне з наших завдань – навчати молодь і навчати тих, хто хоче, чи це ветерани, чи волонтери.

Наше бачення – від стійкості громадян до держави вдячності – базується на стратегічних стовпах, і українська перемога – це те, що нас об'єднує. Однак перемога – це не лише перемога над ворогом, а й зміни всередині України. Ми переходили від пострадянської ментальності, олігархічної та кланової системи, створеної за часів президента Леоніда Кучми, через революції, Майдан, щоб зробити цю трансформацію повною. Ми готуємо еліти, які візьмуть участь у наступних виборах до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування.

До питання про суспільство ми ще повернемося. А зараз хотілося б запитати про громадський сектор: як Ви оцінюєте його стан? Наскільки війна впливає на цей сектор? Чи є місце для організацій, які колись були відомими та активними? Чи не змінила війна пріоритети і, можливо, самому громадському сектору варто щось змінити у своїй діяльності?

Існують різні дослідження. Ви можете подивитись на індикатори сталості громадянського суспільства, які досліджують те, наскільки розвивається громадянське суспільство, наскільки з'являються нові актори і нові теми.

Під час війни інструменти адвокації, які ми мали раніше, були зупинені. Не можна організовувати вуличні акції. Ми обмежуємо критику, щоб не підігравати російській пропаганді. Але для нашої мережі захисту національних інтересів завжди було важливо створити щось на кшталт національної команди. Це люди в парламенті, які розуміють, що вони не представляють корпорацію у вигляді партії, а представляють інтереси людей, які їх обрали до парламенту. Те ж стосується і уряду. Незалежно від прізвища прем'єр-міністра чи інших високопосадовців, вони повинні розуміти, що є інтереси держави.

Ось чому роль громадянського суспільства є такою важливою. З початку повномасштабного вторгнення я відвідала 29 країн з місією лобювання інтересів України. У деяких столицях, таких як Вашингтон, я була сім разів, у Канаді, Тайвані, Японії – по два рази. Все тому, що Україна самотужки не може перемогти вісь зла: Китай, Іран та

Північну Корею, які допомагають Росії. Необхідно пояснювати світові, чому перемога України є геополітично важливою. А нинішня боротьба – це ще й війна за ресурси. Ми розуміємо, що Росія має перевагу в цьому плані і саме тому ми проводимо кампанію Make Russia Pay, спрямовану на конфіскацію російських активів. Нам потрібно забезпечити цю «стійкість ресурсів». Це надзвичайно важливо.

З моменту вторгнення ми також спостерігаємо велику зміну свідомості на Заході. Спочатку вони говорили, що це просто агресія проти України, тепер – що це війна в Європі. Але це все ще не війна Європи, і Європа повинна взяти на себе більше відповідальності.

З іншого боку, ми бачимо всі червоні лінії, які перейшла держава-агресор, і якщо не буде покарання, то Китай може зробити подібні речі у Південно-Китайському морі, в Тайванській протоці. Наша перемога надзвичайно важлива з точки зору міжнародного права, поваги до територіальної цілісності, поваги до кордонів, суверенітету. Крім того, нам потрібні постійні нові ресурси і нагадування про нашу війну, адже на карті світу з'являється багато нових конфліктів.

Ми бачимо, наскільки хаотичним є простір безпеки, ми бачимо зміни в групі країн, що розвиваються, БРІКС, там з'являються нові країни. Є Росія, є Китай, які намагаються дипломатично колонізувати нові держави, відбувається величезна боротьба. Саме тому я їжджу не лише до трансатлантичних країн. Надзвичайно важливо пояснювати, що російська агресія є прикладом колоніальної війни. Тому, щоб допомогти Україні перемогти, я використовую свій попередній досвід на посаді голови Комітету Верховної Ради у закордонних справах, коли я напрацювала багато контактів.

У сфері безпеки мережа АНТС разом з експертами з морського права сприяла ухваленню Стратегії морської безпеки України. Це також надзвичайно важливо, адже одним із завдань агресора було відрізати Україну від моря. Починаючи з проєкту *Новоросія* у 2014 році, коли після Донецька і Луганська були спроби захопити ще й Одесу. А море для України і для світу важливе через експорт зерна.

Наразі команда в Україні віддана подальшому проведенню реформ, які наблизять нашу країну до членства в ЄС і НАТО. Це люди, що працюють з громадами над проєктами, планами реконструкції, енергоефективності, організовують різноманітні тренінги – від психологічних до інструкцій з подачі заявок. Ми підтримуємо нові громадські організації,

допомагаємо реєструвати нові ініціативи в різних регіонах, бо треба вливати нову кров. Волонтерів багато, але не всі хочуть створювати організацію, мати бухгалтерію і таке інше.

Багато людей збирають пожертви і допомагають пораненим. В одному проєкті ми беремо молодих людей, які хочуть стати дипломатами, до Брюсселя. Просимо їх піклуватись про поранених солдатів. Водночас в рамках ініціативи «Солідарна економіка»² ми підтримуємо ті компанії, які не виїхали під час війни, залишились в Україні і досі тут працюють. Ми намагаємось зробити так, щоб їхня продукція, напр., лохина, потрапляла до шпиталів. Ми намагаємось будувати зв'язки між солдатами, які воювали і були поранені, і молодими людьми, які хочуть керувати країною, і підприємцями, які працюють на Україну. Наше завдання – будувати ці зв'язки, щоб не було так, що кожен живе у власній бульбашці. Це теж непросто.

Повертаючись до питання про суспільство. Як Ви оцінюєте зміни, що відбулись за останні 20 років, починаючи з Помаранчевої революції 2004 року? Звичайно, і до цього було багато важливих подій, які впливали на формування українського суспільства, напр., уже згадана Революція на граніті 1990 року. Наскільки ці зміни є важливими, що відбулось з українським суспільством?

Насправді, останні 20 років – це ціле покоління. Ми говоримо про людей, які народились у незалежній, вільній Україні, не розуміють комуністичного рабства і сповідують зовсім іншу філософію життя. Для цього покоління свобода стала чимось на зразок релігії. Найбільш пасіонарні з цього покоління не вагаючись пішли захищати Україну. На жаль, багато хто з них загинув, як легендарний командир із позивним Да Вінчі³ або Роман Ратушний, активіст і журналіст, який захищав Київ від незаконної забудови зеленої зони. Неподалік знаходиться Музей Шевченка і там одразу після входу збоку можна побачити портрет Ратушного⁴, який дуже любив Шевченка. Тому це покоління є національно свідомим. Їхній патріотизм – це справжня професія, а не

2 Див.: <https://ants.org.ua/za-pidtrymky-ants-prezentovano-metodychnyj-posibnyk-solidarna-ekonomika-yakij-dopomozhe-vprovadzhuvaty-soczialni-innovacziyi-dlya-gromad/>.

3 Дмитро Коцюбайло, доброволець із позивним Да Вінчі, який воював з 2014 року, Герой України, загинув у боях за Бахмут 7 березня 2023 року у віці 27-ми років.

4 Громадський діяч та військовослужбовець Роман Ратушний, який загинув на фронті 8 червня 2022 року, заповів зі своїх бойових виплат підтримати Будинок-музей Тараса Шевченка – зокрема, зберегти двохсотлітню шовковицю, яка застала ще видатного Кобзаря, що мешкав у цьому будинку в 1846 році (примітка від редакції).

частина пафосної риторики, якою багато політиків зловживають із часів відновлення незалежності.

Це покоління брало участь у ключових перетвореннях останніх 20-ти років: чи то зупиняло спроби Росії під час Помаранчевої революції, чи то пізніше – під час Революції Гідності. І багато хто з цього покоління заплатив за це життям. Часто, проїжджаючи Україною або повертаючись із закордонного відрядження, я бачу наші цвинтарі зі свіжими могилами і прапорами над ними. І розумію, що у цих могилах лежать потенційні парламентарі, міністри, люди, які могли б багато зробити для своєї країни... Таку велику ціну зараз платить Україна. Для АНТС одним із найважливіших завдань є збереження людського капіталу. Потрібно героїзувати справжніх героїв, щоб молодь також виховувалась на їхніх історіях. Ця агресія повинна змусити нас усвідомити, що ми не можемо втратити цієї можливості.

Для нас дуже важливим є поняття вдячності, яке характеризує сильні нації. Коли будуєш країну з вдячністю до родин тих, хто загинув чи був поранений, і розумієш, що має бути ветеранська політика. І відбудова – це не просто група інвесторів, які хочуть побудувати нові міста з нуля. Це об'єднання людей навколо бачення, в якому перемагає справедливість. Це нелегке завдання, тому що є багато травм, багато болю, посттравматичний синдром. І це треба наповнювати любов'ю, про це треба пам'ятати, знаходити рішення, які стануть основою не тільки для повернення багатьох активних українців, а й для нас самих.

Насправді це дуже складне завдання, бо щодня ми отримуємо страшні новини. Коли закінчиться війна, ми зрозуміємо, скількох людей ми втратили. Наприклад, Інна Кузнецова⁵, яка очолювала Радіо Свобода, дивовижна, фантастична жінка. Після п'яти років роботи у парламенті я працювала в Інституті журналістики Університету Грінченка і водила своїх студентів, молодших за мене на 20 років, на Радіо Свобода: Інна розповідала їм, якою була журналістика в Радянському Союзі, що таке «залізна завіса» і т. д. У вересні 2023 року помер Ігор Козловський, який провів 700 днів у в'язниці на Донеччині, історик і філософ неймовірного масштабу. Попри те, що йому довелося пережити в російських катівнях – він залишився прикладом великої сили любові

5 Інна Кузнецова (1963–2023) – журналістка, у 2002 році співзасновниця та головна редакторка першої недержавної радіостанції «Ера FM». У 2007–2008 роках – директорка з розвитку холдингу «Главред-Медіа». З 2009 року – головна редакторка київської редакції Радіо Свобода (примітка від редакції).

і викристалізованих християнських цінностей. Попри важкий досвід полону, ця людина зберегла в собі глибоке джерело чистої любові. Таким людям присвячений наш проєкт *Харизма*⁶. Це історії людей, їхні життя, їхні приклади, важливі для України. Ці люди – підприємці, новатори, філософи – творять сучасну Україну. І наше завдання – показати, що у нас є такі люди.

Ви сказали, що не можете уявити собі життя за межами України в такий складний час. Але багато українців були змушені тікати від війни. Існує проблема довіри, а точніше недовіри до держави...

Тут важливі зміни, які відбуваються всередині України. І це те, що ми намагаємось зробити: очистити Україну від людей, які не представляють інтереси української держави. Заборона Московського патріархату, звільнення від російських впливів в інформаційному просторі, заборона російських соціальних мереж на кшталт «ВКонтакте» чи «Однокласники», заборона російських серіалів тощо – все це служить цій меті. Це все те, що нам намагається нав'язати *руській мір*.

Крім того, у нас є наші інституції, які ми створили після Революції Гідності, такі як Український інститут національної пам'яті, Український інститут книги та Український інститут. Самі українці повинні розуміти, наскільки це важливо. Ми намагаємось показати, що Україна стає суб'єктною – через розуміння того, хто ми є, куди йдемо і куди дивимось.

Це, звичайно, також і питання безпеки. Саме тому разом із такими партнерами, як Центр «Нова Європа», ми маємо бачення того, як надати реальні гарантії Україні, адже ті домовленості, які ми маємо зараз, не гарантують безпеки. Україна передала третій ядерний потенціал у світі і не може бути вічним щитом для Європи. Тому Європа повинна допомогти Україні виграти цю війну разом, замість того, щоб думати, що якщо щось станеться з Україною сьогодні, ми просто будемо готові, тому що у нас є зброя на складах.

Західні партнери повинні розуміти, що Європейський Союз без України не зможе ефективно протистояти осі зла, коли Китай проводить військові навчання з Білоруссю. Вже нині на європейському театрі, окрім російського агресора, є Китай з усім його промисловим шпигунством. Є політики, які думають, що якщо Україна перестане бути щитом, то

6 Див.: <https://ants.org.ua/projects/haryzma-ua/>.

ним стане їхня країна, і почуваються впевнено, бо накопичили багато зброї. ЦРУ і багато інших спецслужб помилялись у своїх прогнозах про те, що Україна впаде, тому що вони ґрунтувались насамперед на математичних розрахунках: з одного боку, Росія з великою перевагою у військах, людських ресурсах тощо, з іншого боку – слабша Україна. Але вони не врахували ключові риси – волю і бойовий дух.

Якщо глянути на багато країн Європейського Союзу, то не побачимо там бойового духу. Я бачу людей, які стали споживачами безпеки, яку вони успадкували. І це величезна проблема. Помилково думати, що досить самого переозброєння. Візьмімо, напр., Польщу: якщо Ви купите 50 F-35 або 4 тисячі танків і 500 HIMARS, чи забезпечить це безпеку? Я хочу побачити, який відсоток людей готовий мобілізуватись і піти воювати. І це зараз, коли ці люди ще не бачили наступу ворожих танків. Я хочу побачити, який відсоток буде, коли вони побачать рій безпілотників в атаці? Тому мій меседж такий: допоможіть, щоб ця війна не дійшла до Ваших кордонів. Це те, що ми намагаємось робити і переконуємо людей робити весь час.

Чи є місце для політики у воєнний час? Я маю на увазі діяльність політичних сил. Це також ширше питання: що робити, якщо війна триватиме ще кілька років? Це питання про демократію, вибори.

У нас є заява від 100 громадських організацій та аналітичних центрів про те, чому вибори неможливі під час війни.

А якщо війна триватиме ще 5–10 років?

Війна не може тривати 5–10 років, тому що Україна не має людських ресурсів, щоб так довго воювати. Ви це прекрасно розумієте, бо інакше полякам, литовцям та іншим треба готуватись. Коли я кажу на Заході, що ми не можемо воювати до останнього українця, то запитую: який Ваш сценарій, якщо в нас закінчатся солдати? Дехто відповідає: у Вас ще багато жінок. Я відповідаю: чудово, у нас також є діти, які можуть вирости і піти на війну через п'ять років. Але якщо це стратегія Заходу, Європейського Союзу – чекати, поки діти в Україні виростуть, то, вибачте, друзі, Ви готуєте Третю світову війну, яка буде гіршою, ніж Друга і Перша разом узяті. Це абсолютно неправильно і нерозумно з точки зору безпеки європейського континенту.

Я рада, що в Європейському Союзі з'явився комісар із питань оборони. Але чи можуть оборонні сили ЄС справді стати ефективними без України? На Тайвані я була присутня на інавгурації президента.

Я зустрічалась з віцепрезидентом Тайваню і побачила велику зацікавленість в українському досвіді, у протидії Росії на морі, у використанні українських досягнень. Навіть Тайвань не має такої цифровізації, як в Україні. Я розмовляла з міністром цифровізації Тайваню Одрі Танг, яка сказала мені, що Україна має багато досягнень, яких нема в них. Що потрібно Європейському Союзу? Україна принесе унікальний досвід та унікальні розробки, інновації в галузі безпілотної війни і стратегічно важливі рідкісні мінерали. І якщо станеться крах американського лідерства, якщо американці скажуть, що більше не відповідають за Європу, то платити 2% на озброєння абсолютно не допоможе: якщо подивитись, як швидко озброюється Китай, то 2% – це мало.

Чи можлива реформа під час війни?

Реформи необхідні. Ми постійно критикуємо Міністерство оборони за неефективне використання цифрових інструментів, неефективну боротьбу з корупцією, скандали, створення Агенції оборонних закупівель, цифровий рекрутинг, мобілізацію, додаток Армія+ тощо. І це робиться під час війни, а також в умовах, коли вибори неможливі, ми намагаємось формувати цей порядок денний.

Звичайно, нам дуже допомогли наші партнери. Наприклад, Європейський Союз і статус кандидата. Коли ми, як громадянське суспільство, їздили до Берліна, Стокгольма, Парижа, вимагаючи статусу кандидата, нам указували на різні гібридні, квазістатусні варіанти. Ми сказали: ні, нам потрібно щось справжнє, отож висувайте вимоги. Було сім кроків. Ми створили коаліцію, яка мала стежити за виконанням цих семи пунктів. Потім приїхала моніторингова місія, оцінила виконання. Зараз ми вже готуємось до відкриття різних розділів переговорів. Наша організація бере участь в аналізі кількох розділів. Є й інші організації, які також цим займаються.

Чому НАТО не може надіслати Україні офіційне запрошення і дати нам умовний лист, як це було зроблено в Європейському Союзі? Тоді ми, громадянське суспільство, матимемо можливість тиснути на українську владу так само, як це було з ЄС. Чому НАТО не може прийти і сказати: ось 15 ключових реформ, які Вам необхідно здійснити?

Раніше традиційна міжнародна співпраця українських громадських організацій була пов'язана з країнами Європейського Союзу та США. Зараз ми бачимо розширення публічної дипломатії. Ви побували на Тайвані. Наскільки цікавим може бути тайванський

досвід для України і наскільки цікавим може бути український досвід для тайванців?

Насправді тайванський досвід не є новим для України. Ще за радянських часів, коли українці не мали своєї держави, наша еміграція мала контакти з Тайванем, попри те, що всі казали, ніби немає сенсу чинити опір СРСР чи комуністичному Китаю.

Тепер Україна має державу. Ми з тайванцями є волелюбними народами. І це надзвичайно важливо. Росія чинить геноцид у Чечні, Україні, Сирії, застосовує хімічну зброю проти дітей тощо, і Китай з його комуністичною ідеологією, знищенням уйгурів, концтаборами, стерилізацією жінок, стиранням ідентичності. І Росія має виразну підтримку Китаю.

Вважаю, що свобода дає можливість необмеженої творчості у різних сферах, як, напр., наука чи технології. Тож у нас багато спільного з Тайванем. Китай, звичайно, має своє бачення, глобальні амбіції щодо домінування у світі, нового світового порядку. У нас в Україні є група аналітиків, є Михайло Гончар і Центр «Стратегія XXI», які підготували дуже хороші матеріали на цю тему.

Якщо ми розглядаємо Україну як житницю, яку Сталін намагався знищити Голодомором, то зараз Україна стала країною ХХІ століття, коли ми стали духовною опорою. Бо коли папа з Ватикану ставить знак рівності між жертвою і агресором, то про цінності тут не йдеться. Справжні цінності захищали наші воїни в Бахмуті, Авдіївці тощо. Тому Україна має право бути моральним авторитетом. Я говорю не про владу, а про тих, хто любить свого ближнього настільки, що віддає за нього життя. Ми бачимо так багато історій з фронту, коли солдат іде на допомогу пораненому товаришеві. Це і є справжнє братерство і найвищий сенс життя. Саме тому я вважаю, що Україна також повинна нагадати Європі, яка трохи загубилась у споживацтві і відійшла від ідей батьків-засновників Союзу – вони говорили про християнські цінності, які повинні були лежати в основі економічної доктрини й оновлення. Тому для нас це надзвичайно важливо.

Тайвань свого часу був в ООН і ми розуміємо, як у певний момент його залишили за бортом через геополітичні інтереси. І наше завдання в майбутньому, окрім членства в ЄС і НАТО, полягає в тому, щоб Україна стала частиною клубу високотехнологічних країн. Іде боротьба між тими, хто отримає найсучасніші технології, напр., квантові

комп'ютери, які забезпечать безпеку урядів, військових інституцій тощо. Звичайно, важливо співпрацювати з тими, хто поділяє такі ж цінності. Тайвань був природним вибором для нашої мережі АНТС. Ми добре знали, що Китай стежить за ним. Так, існують ризики, навіть ризики безпеки. Але це питання цінностей.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

Як і раніше, понад 50 відсотків внесків надходить від людей

Розмова з Тарасом Чмutom

Як був створений фонд «Повернись живим» і як він змінився за час свого існування?

Фонд «Повернись живим»¹ фактично виник у 2014 році з початком антитерористичної операції на сході України, як хаотична акція кількох людей, трьох чи п'яти, які почали збирати речі. Це був класичний волонтерський рух того часу. Люди працювали на своїх основних роботах, збирали аптечки, каремати, берці, форму тощо. За ці кілька місяців стали очевидними дві важливі речі. По-перше, ти не можеш робити це ефективно і якісно, працюючи на своїй основній роботі. Це означає, що це не хобі. Якщо хочеш отримати результат, треба займатися цим професійно. І у цей період частина команди пішла, частина перейшла на мінімальну зарплату, яку покривали окремі бізнес-партнери. Це був Максим Іщенко з Донецька, який зараз має дві IT-компанії, DOU та Djinni. Він був першим спонсором «Повернись живим». Потім з'явився Uklon, українська служба таксі, тепер міжнародна. Потім долучились інші.

Тарас Чмут, директор Фонду «Повернись живим». Народився 1991 року в Житомирській області. У 16 років він став співзасновником «Українського мілітарного порталу», який працює й досі.

З початком російської агресії на сході України у 2014 році Тарас Чмут допомагав українській армії як волонтер. У 2015 році підписав військовий контракт і проходив службу в морській піхоті. Брав участь у боях на Донбасі.

З армії звільнився 2017 року у званні сержанта. Після цього приєднався до Фонду «Повернись живим», заснованого 2014 року для допомоги та підтримки Збройних Сил України. Брав участь у створенні аналітичного відділу Фонду, яким згодом керував. У 2020 році Тарас Чмут очолив увесь Фонд.

Після російського вторгнення у 2022 році Фонд «Повернись живим» значно розширив свою діяльність, ставши однією з найбільших громадських організацій, що систематично

1 Див.: <https://savelifе.in.ua/>.

допомагає Збройним Силам України: збирає кошти на закупівлю зброї і техніки для бойових підрозділів, організовує навчання для підвищення професійного рівня військових. Також фонд займається підтримкою реформ у секторі оборони України.

«Повернись живим» стала першою в Україні громадською організацією, яка отримала ліцензію на закупівлю зброї.

Другий урок цього періоду – концентрація. Ти не можеш дати все і всім, ресурси очевидно обмежені, і ти маєш знайти точки, де пожертвована гривня дає максимальний результат. На той момент такою точкою стали тепловізори. Армії потрібні очі. Фонд став найбільшим постачальником тепловізорів для армії. До початку повномасштабного вторгнення йшлося про якусь тисячу приладів.

Згодом організація стала юридичною особою і місцем, де працюють люди.

У 2014–2017 роках з'явилися нові спеціалізації: снайперська або міно-вибухова безпека. Виникла потреба навчати людей. Стало зрозуміло, що одна гривня, вкладена в навчання та підготовку, приносить більше результатів, ніж будь-яке обладнання. І ця пропорція залишається сталою. Освіта й навчання – найефективніший спосіб інвестування. Приблизно з 2016 року фонд почав працювати з дронами «Фантом». Під час служби в армії я сам літав на одному з перших «Фантомів», які ми отримали від фонду «Повернись живим».

Розроблялися й інші проекти – напр., цифрова артилерія, початок роботи над протиповітряною обороною, модернізація зенітно-ракетних комплексів ОСА тощо. У 2017 році, який став знаковим, ми прийняли рішення створити аналітичний відділ, який займатиметься питаннями «що буде після війни», реабілітацією та реінтеграцією ветеранів, які повертаються, і системними трансформаціями у секторі безпеки й оборони. Була потреба в аналітиці, адвокації, лобіюванні та прямій дії – тобто в тому, щоб фонд міг щось купити і поставити туди, де це потрібно в конкретний момент.

З 2020 року фонд трансформується: ми створили наглядову раду, змінили директора, змінили організаційну структуру та почали активно розвиватись. У 2022 році повномасштабне вторгнення відкрило новий етап у нашій роботі. Сьогодні ми є найбільшою неполітичною недержавною благодійною організацією в Україні. Ми зібрали майже 13 мільярдів гривень. На сайті Ви можете побачити точний курс долара на кожен день, тому що мільйон гривень сьогодні і мільйон гривень вчора – це зовсім різні гроші. Але в доларах це зводиться до відповідної суми і все правильно пораховано.

З 2022 року змінилось майже все. Ми виростили з 30-ти осіб до 168-ми. Наш оборот збільшився з 2 мільйонів до, в середньому, 300 мільйонів гривень на місяць. У нас 19 напрямків роботи, зокрема зброя і товари військового призначення. Ми – перша громадська організація в Україні, яка почала офіційно закуповувати військові товари подвійного призначення, серед іншого летальну зброю. Ми також розвиваємо аналітичний і ветеранський напрямки, який цього року виокремився в центр ініціатив «Повернись живим» і є незалежною від нас структурою. Ми зберігаємо ті ж рамки аполітичності, прозорості звітності й окремого фінансування, які були встановлені у 2014 році, а також принцип пошуку напрямків, де витрачена гривня дає максимальний результат.

Не знаю, чи вивчали Ви досвід інших країн, але Ваша організація, здається, є своєрідним феноменом...

Коли ми розглядали питання трансформації нашої публічної звітності, ми проаналізували інші організації. Ми проаналізували 10–15 найбільших організацій і те, як виглядає їхня звітність. З точки зору звітності, навіть в Україні немає подібної організації, яка б мала такий зручний і публічний формат роботи. Це означає, що всі наші надходження автоматизовані онлайн, всі наші покупки здійснюються онлайн і все, що ми передали, видно онлайн.

Починаючи з 2022 року замовлення повністю оновлюються двічі на тиждень, а те, що було видано – тричі на місяць. Кожен солдат, кожна людина може зайти на сайт і подивитись, що отримала його військова частина від фонду «Повернись живим». Звичайно, є затримка у кілька тижнів або місяців. Деякі речі не оприлюднюються. Зазвичай це стосується обладнання для Головного управління розвідки Міністерства оборони України. В Україні ми встановили певний стандарт роботи. Ми не знаємо подібних організацій у світі.

Чому Ви вирішили приєднатись до фонду?

Це була можливість... Я займаюсь військовою тематикою все своє життя. Я також є засновником українського чи, може, вже і польського проекту «Мілітарний»², який ми творимо з 2008 року. Тема збройних сил і військових мені дуже близька все життя. Фонд був партнером «Мілітарного» протягом багатьох років. І це була можливість системніше впливати на трансформацію сектора безпеки та оборони. У фонд

2 Див.: <https://mil.in.ua/uk/>.

«Повернись живим» я прийшов через аналітичний відділ. Разом з Артемом Давиденком, офіцером ЗСУ, ми створили цей відділ, проводили перші дослідження, потім я очолив цей відділ, а потім став директором фонду.

Для мене це можливість якісно впливати на реальні зміни в армії. Це також певна унікальність України та нашого середовища, адже Україна – одна з найдемократичніших країн світу. Можна сказати, що вона співуправляється народом через Facebook. І це дійсно працює. Ви можете змінювати політику, політиків, чиновників, можете викривати корупцію через соціальні мережі, до яких країна прислухається і змінює реальність. Я не думаю, що щось подібне існує деінде. А робота фонду здобула дуже добру репутацію, у нас є фахівці і довіра військових, тому ми можемо висвітлювати проблеми, публічно чи непублічно. Намагаємось працювати непублічно і робити зміни зсередини, але не перебуваючи в системі, тому що змінити систему, перебуваючи в ній, майже неможливо.

Хочу запитати про роль громадян не лише в роботі фонду «Повернись живим», а й в інших ініціативах на підтримку армії, які існують в Україні? Це було дуже помітно і у 2014, і в 2022 році.

Євромайдан, а перед тим була Помаранчева революція. Перед Помаранчевою революцією була Революція на граніті. Українці вміють об'єднуватись у кризові періоди своєї історії.

Культура доброчинності за останні 10 років, мабуть, найбільше у світі розвинулась саме в нашій країні. Пожертвування, дарування грошей або майна, стало нормою в нашому суспільстві та ознакою хорошого тону. Це відрізняє нас від інших країн і середовищ; можна сказати, що це інклюзивне явище. Хтось допомагає армії, хтось відновленню, хтось тваринам, дітям загинувших, вимушеним переселенцям, пенсіонерам, онкохворим, у відновленні парків і лісів тощо. Публічні збори грошей, ресурсів, людської праці, крові стали звичним і нормальним явищем. Це велика якісна зміна в українському суспільстві.

В одному з інтерв'ю Ви сказали, що 2024 рік розпочався не дуже добре з точки зору пожертв. З іншого боку, ми пам'ятаємо сплеск у перші місяці широкомасштабної російської агресії, коли величезні кошти надходили від населення. Зрозуміло, що помітна певна втома, люди відчують себе економічно гірше. Наскільки ситуація змінилась?

Якщо говорити про звичайних людей, то, звичайно, 2022 рік був піковим для нас і для країни. І почався він у лютому, ще до вторгнення. За кілька днів до нього ми зібрали за один день більше, ніж за весь попередній рік. До 25 лютого збори «Повернись живим» через фандрайзингову платформу Patreon були першими у світі, але їх заблокували на другий день повномасштабного вторгнення.

Люди роздумували, люди хвилювались, люди боялись, люди перебували у стресовому стані. Виникло запитання: що робити? Було вже пізно, і все, що люди могли зробити, окрім того, щоб записатись у територіальну оборону, пройти якісь курси, забезпечити себе і своїх близьких, – це пожертвувати гроші. Якщо ми подивимося на весь 2022 рік, то лютий–березень був піковим періодом з точки зору пожертв. Це сталося з кількох об'єктивних причин. По-перше, наш фонд був зазначений у сервісі адміністративних послуг «Дія», через який можна було зробити пожертву. По-друге, ми пройшли верифікацію як фонд під час пандемії COVID-19, коли держава компенсувала громадянам витрати за книжки чи квитки в театр, а також можна було їх пожертвувати на благодійність.

По-третє, постало питання: кому жертвувати гроші? На ринку майже не було публічних, великих організацій, які б допомагали армії. Ми були найбільшими, фактично єдиними.

З іншого, негативного боку, як організація ми не були готові до такого припливу грошей. Наш сайт виходив з ладу, банківські системи давали збої, у нас були всілякі проблеми. Нам потрібно було набагато більше рахунків у різних валютах, більш гнучкий інтерфейс. Ми були не на тому рівні, що зараз.

Потім, із квітня, коли закінчилась битва за Київ, був період стабільності до травня, а у червні почався спад. Сьогодні ринок благодійності змінюється. По-перше, з'явилося багато гравців. З'явилась платформа для збору коштів United24, інші фонди, великі, середні, багато маленьких. З'явилися приватні ініціативи, а також нові інструменти, такі як монобанки, де військові або їхні друзі почали збирати кошти. Починаючи з 2023 і 2024 року, збільшення мобілізації призвело до того, що дедалі більше людей дають гроші безпосередньо: чоловікам, друзям, сусідам, колегам, однокласникам, родичам тощо – всім, хто служить, а немає такої сім'ї, де б хтось не служив. І в цьому контакті між жертвами до великого фонду на щось велике і жертвами кумові на щось

конкретне переважає емоційний контакт, тому що благодійність – це дуже емоційний процес.

Наша робота апелює до раціональності, причинно-наслідкових зв'язків, логіки та ефективності. У середовищі було кілька великих скандалів, пов'язаних з різними особами, зокрема військовими, які використовували збір коштів в особистих цілях. У нас, від початку війни у 2014 році, не було жодного такого скандалу. Для нас це було дуже переконливо. Політична дистанція від усіх гравців також приваблює до нас донорів. Наша прозора звітність справляє враження. Пряма, якісна, чесна комунікація з людьми – це те, чого радше нема у багатьох інших.

Усі ці фактори сприяють тому, що рівень наших грошових переказів у 2024 році впав лише на 15% (порівняно з попереднім роком) і я думаю, що ми його вирівнюємо. Пік завжди припадає на кінець року, тобто всі закривають бюджети і надлишки коштів, які не були витрачені, віддаються на благодійність. У грудні 2023 року ми зібрали майже мільярд за один місяць. Тож розраховуємо зрівнятись із цією сумою до кінця 2024 року. В інших організаціях падіння коливається від 40% до 200%. Це дуже багато.

Наша сильна сторона також полягає в тому, що ми вчасно почали працювати з бізнесом – з, мабуть, найуспішнішими провідними українськими компаніями в цьому плані: «Нова пошта», «Окко», «Київстар» та «Аврора».

Тобто вони жертвують більшу частину коштів?

Ні, це все одно люди. Бізнес і державні компанії, якщо і дають, то до 50%. Ми також співпрацюємо з великими державними корпораціями: «Укрнафта», «Нафтогаз», «Укргідроенерго», «Укренерго». Ці дві складові – приватні і державні компанії – складають до 50%. Але тенденція є, тому що раніше це було 10%, потім 20%, потім 30%, потім 40%. Зараз ми говоримо про 40–50%. З іншого боку, і ми з ними більше працюємо. У нас зростає партнерський відділ, зростає кількість людей, які працюють з компаніями. Водночас кількість транзакцій з фізичними особами фактично зменшилась майже вдвічі.

Рівень доходу і підтримки залежить не стільки від зовнішнього середовища, скільки від ефективності роботи з ним. Ви повинні змінюватись, Ви повинні адаптуватись, Ви повинні робити щось нове та інше, тому що інструменти, які Ви використовуєте, середовище, в якому Ви

працюєте, не працюють сьогодні. Це ефективне управління організацією, репутацією та середовищем.

Чи і наскільки впливають на розмір внесків, напр., російські масові обстріли?

У нашому випадку – ні, тому що ми не граємо на емоціях. Ми відмовились від такого типу дій, коли відбувається напад, а потім швидкий збір коштів. Це можливість зібрати багато грошей, граючи на емоціях людей. Але це неправильно, для нас це аморально. Ми можемо подякувати військовим за їхню роботу, можемо «засвітити» деякі наші проекти, але ми не робимо швидких зборів коштів з дня на день, тому що сьогодні вони обстріляли лікарню Охматдит у Києві, а ми збираємо гроші на реванш у Курську. Я вважаю, що це правильно, хоча з точки зору збору коштів ми могли б мати на 10–20% більше річного бюджету. Але це неправильно по відношенню до людей.

Ви сказали, що з'явилося багато різних фондів, переважно невеликих. Чи існує можливість співпраці між різними організаціями?

І так, і ні. Якщо чесно, то ми конкуренти. Це нормально. Більшість людей так не скажуть. Але це правда. Це здорова конкуренція. Ми співпрацюємо з іншими фондами? Так, з деякими. Це можуть бути бізнес-фонди, корпоративні фонди. Це можуть бути фонди, з якими ми координуємо певну діяльність. У 2022 році цього було дуже багато, тому що тоді все було трохи хаотично. Тоді ми могли видати на фронт 500 планшетів зі своїх запасів, бо у них закінчились, а вони могли видати нам 100 безпілотників Mavic, бо у нас закінчились. Це була норма. Ми ділились цінами, постачальниками або деталями про поганих постачальників (а таких було багато, і вони досі є, зокрема в Європі). Ми ділились інформацією про те, хто кому що постачає, щоб не дублювати один одного, тому що військові, особливо медійні, добре всіх знають, до всіх ходять і зазвичай отримують більше. Ми намагаємось цього не допускати і розподіляти ресурси рівномірно, а не відповідно до того, хто має найбільше світлин в Інстаграмі.

Зазвичай середні й великі організації заклопотані власними проблемами внутрішньої організаційної трансформації. Як фонд ми роками не вступаємо в жодні коаліції, асоціації тощо, тримаємо певну дистанцію, тому що є репутаційні ризики, а ми просто хочемо робити свою роботу добре. Наша закупівельна діяльність прозора – будь-хто може прийти і подивитись ціни, так само Ви можете побачити,

що ми витратили на армію. У публічних контактах ми нікому не відмовляємо.

Майже всі організації так працюють. У нас було кілька великих проєктів з United 24, як от Операція «Єдність» і Операція «Єдність 2», де ми зібрали на 10 тисяч і 5 тисяч дронів FPV³. Це був чудовий приклад співпраці, але United24 – це не фонд, а фандрейзингова платформа. Вони знають, як збирати кошти, але не витрачають їх. Вони віддають їх державі або державним установам. Ми ж маємо замкнутий цикл, тому об'єднали наші сильні сторони: їхню здатність збирати гроші і нашу здатність купувати, доставляти і звітувати. Ми вийшли з двома своєрідними революційними проєктами в благодійності, які показали, що навіть умовні конкуренти можуть об'єднатись і це може дати приголомшливі результати. Це важливо, тому що всі думали, що великі проєкти мертві. А ми, об'єднавшись, за два дні зібрали 220 мільйонів гривень. Назвімо це маленькою революцією.

Згаданий United24 залучає багато ресурсів з-за кордону...

У першу чергу з-за кордону.

У Вас теж є такий напрямок діяльності?

Так, у нас є міжнародний відділ у департаменті розвитку та партнерства. Там є троє людей, які займаються Європою і США. У нас вже є американський офіс, американська юридична особа, яка отримала код неприбуткових організацій і вже має окремий сайт. Я думаю, що з часом ми будемо розширювати нашу діяльність там.

У 2024 році ми дуже активно працювали з Європою: Швецією, Норвегією, Чехією, Німеччиною тощо. Ми намагаємось залучити сюди їхні державні кошти. Це стратегічний шлях. Крім того, розвиваємо тактичну співпрацю з компаніями, з громадами, просто для залучення коштів. Це не дає суперрезультатів у мільйони євро, це локальні історії, порядку 10–20 тисяч євро, але разом це складає близько пів мільйона доларів.

Ми мали гарний досвід взаємодії з поляками та турецьким виробником безпілотників Baykar. У липні 2022 року поляки зібрали гроші – загалом 24,8 мільйони злотих – на безпілотник⁴, але турецька

3 Див.: <https://savelife.in.ua/materials/news/operatsiya-yednist-2-novorichnyy-salyut-2/>.

4 Див.: <https://rzrutka.pl/bayraktar>.

компанія подарувала Bayraktar і перенаправила частину зібраних коштів посольству Туреччини в Україні, яке розподілило їх на гуманітарні потреби, а частину коштів отримав фонд «Повернись живим». На ці гроші для 150-го навчального корпусу ТРО ми придбали у польської компанії Lubawa наметове містечко для батальйону. Тепер там готують фахівців для всіх бригад територіальної оборони. Також ми придбали дві ремонтні майстерні для батальйону морської піхоти, де ремонтують різну бронетехніку західного і незахідного виробництв, яка є на озброєнні нашої армії.

Нас цікавлять міжнародні проекти, але поки що ми не можемо сказати, що це дає великі гроші. Ми розширюємо команду, намагаємось працювати «глибше». Аналітики Центру ініціатив багато працюють, але це більше пов'язано з розвідкою, спецслужбами, аналітичними центрами, коли йдеться про аналіз Росії, а також, напр., Африки в контексті групи Вагнера. Темою є також війна майбутніх сил, зокрема різні питання, пов'язані з трансформацією збройних сил.

Як Ви оцінюєте нинішню ситуацію? Тобто, на якому етапі війни ми перебуваємо восени 2024 року?

Ситуація складна і погана. На Донбасі ми перебуваємо в обороні, кількість проривів лінії фронту зростає, і нам відчайдушно не вистачає людей, зброї, техніки та спроможності їх повноцінно використовувати. Енергетичний сектор сильно постраждав у 2024 році і незрозуміло, якою буде ситуація взимку. Ми бачимо серйозний спад в економіці та важку демографічну ситуацію. У глобальному плані країна переживає найважчі часи з часів Другої світової війни та визвольної боротьби.

З іншого боку, очевидно, що Україна не втратить свою незалежність, не втратить свою суб'єктність і не втратить себе як незалежну країну з власними політичними процесами, баченням і майбутнім. Ціна за це дуже висока, і, на жаль, ніхто не знає, яким має бути кінець війни. Незрозумілі й умови, адже те, що ми чуємо з європейської та американської сторін, не задовольняє нікого в Україні.

З одного боку, зрозуміло, що Україна майже повністю фінансується західними грошима, тому що всі внутрішні кошти йдуть на війну. Без коштів з Заходу ми не зможемо воювати. З іншого боку – був Будапештський меморандум, гарантії та зобов'язання, які, очевидно, не працюють у сучасному світі.

Ніхто не знає, що буде далі. Але поки всі сидять і повільно думають – Україна платить високу ціну. Ми втрачаємо багато людей, територій, населених пунктів, які стираються з лиця землі.

У багатьох інтерв'ю Ви говорите, що головна проблема – це люди...

Люди – це найбільша проблема. У 2022 році було багато людей. У 2023 році теж було достатньо. У 2024 році людей вже немає. Проблема в тому, що пасивний, інертний, слабкий Захід, так, продовжує давати нам те, що ми потребуємо, але не тоді, коли ми цього потребуємо, а набагато пізніше. В результаті цінність цієї допомоги іноді зводиться нанівець. Ми отримали F-16, ми отримали танки, ПЗРК, HIMARS, Storm Shadow, Harpoon. Якби все це було поставлено хоча б на пів року раніше – ситуація на полі бою була б зовсім іншою. Якби Захід дав у 2022 році все, що він готовий дати зараз, можливо, війна вже закінчилася б. А якби дав у 2020–2021 роках, то війни б не було. Захід далі робить помилки. І в якийсь момент ці помилки перейдуть в їхню зону комфорту.

Наскільки ухвалений новий закон про мобілізацію може змінити ситуацію? Чи вже змінює? Наскільки він може посилити українську армію?

Багато хто був мобілізований, але проблема полягає в тому, що ми не є інституційно ефективними, оскільки ми молода країна. Хтось розраховує на зміни з 2022 року, хтось з 2014-го. Наші внутрішні інституції все ще слабкі. Але вони швидко розвиваються. Якщо порівняти країну в 2024, 2020, 2015, 2004 роках, то кожні п'ять років відбувались великі зміни. Тобто наші темпи зростання, мабуть, найшвидші у світі. Можливо, хтось в Африці зростає так само швидко, але ми змінюємось дуже швидко. Тільки цього все ще недостатньо для того, щоб ми могли сказати, що ми якісна країна. Тому кількість людей в армії не дорівнює якості підготовки, якості постачання, якості розподілу, бо всіма цими речами керують неефективні інституції. І це не можна швидко змінити. На це потрібно більше часу. Тому, на жаль, таких людей багато. Але хто вони? Люди у віці 50+, люди з хворобами, малоосвічені, невмотивовані і т. д. Ось у чому проблема.

З позитивного боку, можна відзначити мобілізацію ув'язнених. Вони отримують дуже хороші відгуки від різних командирів як мотивовані, позитивні, дисципліновані, тобто хороші солдати. Але, на жаль, їх небагато. На щастя для країни, на жаль для війни.

Наприклад, ми не змогли правильно працювати з іноземцями. Ми не змогли залучити їх сюди в достатній кількості, не змогли створити належні умови, заохотити їх. Ми могли б мати тут 30–50 тисяч цих людей. Це велика сила, хоч не на полі бою, тому що вони навряд чи були готові воювати. Але це ресурс, який міг би виконувати багато інших функцій.

Чи буде Україна змушена ще більше знизити мобілізаційний вік, який зараз становить 25 років?

Я виступаю за зниження до 20 років, але це дуже суперечливе питання. З одного боку, мені комфортно сидіти в Києві і пропонувати знизити призовний вік. З іншого боку – що далі? Мине ще один рік. Ми далі будемо втрачати території. Росія майже завжди вигравала, граючи на довгострокову перспективу, як в Афганістані чи під час «холодної війни». Але там було інше співвідношення ресурсів. Тому проблема не тільки в кількості людей, а в якості цих людей, в їхньому раціональному використанні. Мені здається, що зусилля слід спрямувати на рекрутинг і підвищення ефективності. Для Росії не є проблемою мобілізувати 500 тисяч людей, як для нас зараз 150 тисяч.

Чи означає це, що українська армія потребує подальшого реформування? Не лише армія, але весь оборонний комплекс? Чи можливо це взагалі у воєнний час?

Це доводиться робити у воєнний час. Повномасштабна війна триває лише третій рік, але, зрештою, вона почалась 10 років тому. То коли, як не зараз? Звичайно, це не робиться під час, напр., битви за Київ. Але є моменти, коли це потрібно робити. Війна змінюється. Не можна з армією і підходом до війни з 2021 року виграти війну в 2025 році. Поле бою змінюється дуже швидко, кожні чотири, шість місяців. Такої динаміки змін в історії ніколи не було. І справа не лише в технологіях, які часто гіперболізують.

Війна за своєю природою зводиться до старих основ: ідеться про тактику, техніку, людей, ресурси, економіку і т. д. Це означає, що природа всіх воєн однакова. І ця війна така ж. Переможе той, хто швидше адаптується до змін у навколишньому середовищі, хто швидше встигне вскочити у вікно нових технологічних можливостей, таких як FPV-безпілоти. Ми не реалізували потенціал FPV, не перетворили тактичну перевагу на стратегічну. Ми не перетворили наші нічні бомбардування на стратегічну перевагу. Ми не перетворили морські

дрони на стратегічну перевагу. Ми не перетворили глибокі удари на стратегічну перевагу на ворожій території. Ми радіємо успіхам, маємо хороші результати, але потрапляємо в пастку самозаспокоєння.

Ви сказали, що Україна, напевно, одна з найбільших демократичних країн. Чи можуть звичайні громадяни впливати на реформи в армії, на реформи в країні під час війни?

Звісно, що так. Це відбувається так. По-перше, велика кількість мобілізованих цивільних потрапила в армію і змінює її внутрішню культуру. По-друге, нам допомагає велика кількість людей ззовні. По-третє, все ще є позитивний тиск з боку наших партнерів, що добре, і він має зростати.

З іншого боку, у нас є одна зі стратегічних проблем: за два десятиліття нашої історії ми створили ілюзію, що державна служба і державні службовці – це зло. Крім того, в ЗМІ ми створили такий образ гіперкорупції, що вважаємо себе однією з найкорумпованіших країн світу. Насправді це далеко не так. Якщо Ви поїдете в Індонезію, Малайзію, Латинську Америку чи навіть деякі європейські країни, то побачите, що корупція там не менша. Вона існує в усіх країнах у різних формах і має різне практичне застосування.

Ми настільки перебільшили проблему, що дуже багато хороших людей не хоче йти працювати на державу. Вони не хочуть ставати заступниками міністрів, міністрами, керівниками державних компаній тощо. Як наслідок – неефективні менеджери не приносять великих результатів і змін. Тому ми маємо те, що маємо. Потрібно змінювати ставлення до державної служби, до винагороди за цю роботу, зменшувати загальний контроль, але збільшувати невідворотність покарання за правопорушення. І коли нормальні люди прийдуть у державні компанії і державний сектор – змін буде більше. Наразі вони все ще залишаються винятками. У нас є чудове Міністерство цифрової трансформації, у нас є армія, Міністерство оборони розпочало реформу, яку не робили 30 років. Те ж зараз відбувається і з державними закупівлями. Але це відбувається ніби попри зміни, а не завдяки їм.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

Ми можемо робити речі раціональніше й розумніше і пояснювати це громадськості

Розмова з Андрієм Длігачем

Чи можна сказати, що бізнес в Україні став соціально відповідальнішим, і як війна вплинула на цю ситуацію?

Почнімо з найскладнішого питання. Бізнес, звичайно, патріотичний і відповідальний, але це проста відповідь. Насправді ситуація складніша: 90% підприємців – це точна цифра, оскільки ми постійно моніторимо ситуацію – або допомагають Збройним Силам України, або реалізують гуманітарні проекти. Водночас слід підкреслити, що близько 18% припинили роботу, а це означає, що навіть ті компанії, які взяли паузу, все одно шукають можливості допомогти.

Багато українських компаній виїхали за межі України, але далі підтримують Збройні Сили й інвестують в український оборонно-промисловий комплекс. Уже створено 1,5 тисячі нових оборонних компаній. Бізнес здебільшого перемістився за межі окупованих територій, але, напр., є компанії, що залишились у Харкові і працюють там попри обстріли. Ба більше, будують щось під землею.

Андрій Длігач, економіст, науковець і громадський діяч. Народився 1972 року в Києві. У 1995 році закінчив навчання в Київському політехнічному інституті за двома спеціальностями: маркетинг у виробничій сфері і математичні методи оптимізації систем.

На початку 90-их років XX століття був автором перших інструментів для перевірки правопису українською мовою для систем MS-DOS, Windows і MacOS.

У 1995 році заснував компанію Advanter Group¹, що спеціалізується на маркетингу. Відтоді поєднує бізнесову діяльність із науковою. З 2002 року працює на економічному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У 2016 році захистив докторську дисертацію на тему *Системно-рефлексивне стратегічне маркетингове управління в діяльності підприємств в Україні*. Викладає також в інших закладах

¹ Див.: <https://advanter.ua>.

вищої освіти, зокрема в Київській школі економіки.

Андрій Длігач активно займається громадською діяльністю, був одним із засновників Українського республіканського клубу. З 2014 року бере участь у розробці економічних реформ, зокрема реформ у сферах державних закупівель (система Prozorro), ринку землі та податкової системи. Брав участь у низці ініціатив, пов'язаних із соціально-економічними трансформаціями.

У 2022 році був одним зі співавторів Антикорупційної податкової реформи. А у 2023 році очолив проект «Голос громадянського суспільства», спрямований на співпрацю між урядом, експертами громадянського сектора та бізнесом у сфері державної політики.

Те, що в країні зберігається корупція, значною мірою пов'язано з недосконалою системою та корумпованими чиновниками. Тут складно вести білий бізнес. Бізнес водночас погоджується платити хабарі і боїться викриття хабарників. Частина бізнесу залишається в тіні, в сірих схемах, які притаманні навіть державним компаніям. Багато підприємців інвестують за межами України, навіть залишаючись в Україні. Це питання бізнес-раціональності: якщо в Україні ти хочеш зберегти свій бізнес попри тиск, хочеш далі допомагати Збройним Силам – ти повинен мати десь запасний майданчик, тому компанії активно інвестують за межами України. Бізнес має бути раціональним, щоб вижити і розвиватись.

Попри таку складну модель, бізнес змушений жити не лише за офіційними правилами, але й за правилами, нав'язаними

корумпованими чиновниками. Це необхідність для виживання, щоб мати можливість експортувати і розвиватись за межами України. Утримувати персонал, але при цьому раціонально розуміти, що частину персоналу, можливо, потрібно буде замінити штучним інтелектом або іноземцями. А може, взагалі потрібно буде вивезти частину персоналу за кордон, допомогти своїм фахівцям перетнути кордон. Усе це робить бізнес і відповідальним, і раціональним.

Якою мірою держава повинна бути регулятором у такій країні як Україна? Які основні перешкоди? Ви вже згадували про корупцію...

Корупція – це наслідок, а не причина. Бізнес найбільше турбує те, що у нас немає раціональних, сучасних правил гри для самого бізнесу. Що потрібно змінити? Перш за все – верховенство права. В Європі права власності, зокрема інтелектуальної, захищені, а в Україні – ні. Саме тому винахідники реєструють патенти за межами України. Компанії страждають від примусового поглинання на основі сфальсифікованої документації. Кількість «рейдерських» атак і захоплень компаній

значно зросла під час війни: у 2023 році було зафіксовано близько 600 таких атак.

По-друге, ліберальна економіка. Постійно говорять, що в Європі вищі податки. Ми зробили детальний аналіз: податкова ефективність та ефективне навантаження на бізнес в Європі набагато нижчі, ніж в Україні. В Україні податки високі непропорційно до рівня економічного розвитку. Кажуть, що Європа ніколи не погодиться на податок на виведений капітал. Але він уже запроваджений у багатьох європейських країнах. Нам кажуть, що Європа ніколи не погодиться на зниження оподаткування праці. Але його суттєво знизили в Болгарії, коли там працювала голова Міжнародного валютного фонду Крісталіна Георгієва. І Болгарія почала економічно зростати. В Європі нові компанії користуються величезною кількістю податкових пільг, деякі інвестиції повертаються. В Україні цього немає. Тому в Україні має бути проведена ліберальна податкова реформа.

Але ще важливішою є реформа самих податкових і митних органів. На жаль, ці органи в Україні є не регуляторними, а поліційними. Вони змушують компанії жити нечесно і платити частину податків у вигляді хабарів. А це має катастрофічні наслідки. Досить згадати, що у 2023 році український бізнес сплатив 500 мільярдів гривень корупційної ренти, 200 мільярдів гривень пожегів та 700 мільярдів гривень податків.

Звідки взяли такі дані?

Ми займаємось економічним моделюванням, маємо можливість чесно говорити з фінансовими директорами компаній і розраховувати їхні реальні потоки. Нам довіряють, тому ми можемо робити це для всієї економіки.

Саме тому необхідна реформа митної і податкової служб. Європа дуже зарегульована, але вона стала такою лише після проведення ліберальних реформ.

Україна повинна зараз дерегулювати свою економіку. Якщо ми вступимо до Європейського Союзу, не пройшовши цей період економічного зростання, це буде смертю для української економіки. Нам потрібно п'ять років ліберальних реформ і дерегуляції, щоб в Україні з'явився інноваційний бізнес і віртуальна економіка, щоб ми стали майданчиком для експериментів, зокрема для Європейського Союзу, щоб зрозуміти, як стати конкурентоспроможнішими.

Тоді нам потрібна приватизація: величезна частина фінансового сектора в банківському секторі, більше половини з 60% банківського сектора, перебуває у державній власності. Нам потрібно приватизувати багато підприємств, навіть стратегічних. Ми не повинні цього боятись. Потім нам потрібно нормалізувати роботу Антимонопольного комітету і державних закупівель.

Нам вдалось зробити публічні закупівлі прозорими, але зараз, через війну й обмеження, система електронних закупівель використовується корумпованими чиновниками, фактично тендери виставляються під конкретного постачальника. Це те, що має усунути Антимонопольний комітет. Коли ми тільки розробляли стратегію Prozorro, ми хотіли поставити запобіжник у вигляді громадянського суспільства, тобто щоб професійні галузеві асоціації викривали неправильно складені тендерні заявки, тендерні описи, щоб не було тендерів, написаних під заздалегідь визначеного постачальника.

Коли ми проведемо весь цей комплекс реформ, то матимемо захист прав і ліберальне бізнес-середовище. Україна, безумовно, зможе стати країною можливостей. До агресії ми говорили, що Україна має такі переваги як дешева робоча сила, родючі землі, логістичні можливості і дешева енергія. Тепер ми все це втратили. У нас не вистачає кваліфікованих працівників, у нас дорога енергія, заміновані поля, а родючість землі дуже сильно знижується не лише через шахти чи зміну клімату, а й через те, що зруйновані системи зрошення. Ми знаходимось у логістичному глухому куті. Ми втратили всі наші конкурентні переваги. На рівні бізнесу, суспільства і країни нам потрібно переосмислити, хто ми є. А ми – країна адаптивності, інновацій та можливостей. Коли ми реалізуємо це позиціонування в законодавстві та суспільному договорі, зможемо зробити прорив.

Ви сказали, що громадянське суспільство має бути включене в деякі процеси. В одному з попередніх коментарів Ви говорили про інклюзивне формулювання стратегій розвитку. Яку роль має відігравати громадянське суспільство під час економічних перетворень?

На відміну від західноєвропейських суспільств, у нас в країні немає інституційного підходу. Що це означає? Наша влада не розуміє, що таке інституції і як їх будувати. У Радянському Союзі був інституційний підхід, але його інституції були закритими. Комуністична партія і місцева виконавча влада були закритими кланами.

Модернізація означає протилежне: суспільство і держава починають будувати відкриті інституції, державні лідери розуміють, що не вони ухвалюють рішення, а створюють простір, де ці рішення ухвалюються. Існує законодавчий орган – парламент, який приймає закони, а потім виконавча влада їх виконує. Але для того, щоб з'явився закон – спочатку мають бути державна політика і стратегія. Звідси походять політичні стратегії. Західні суспільства розуміють, що хай яким професійним буде уряд – він не може охопити все. Для того, щоб громадськість погодилась з новими законами, вона має бути залучена до створення цих політик і стратегій. Саме тому існує думка про необхідність створення інклюзивних, відкритих інституцій, які об'єднуюватимуть у собі громадських експертів та бізнес для вироблення рішень. У багатьох наукових статтях і книгах, таких як *Чому нації занепадають*¹, йдеться про те, що успішні країни – це ті, які побудували не лише демократію, але й справжню інклюзивність в інституціях.

В Україні нинішня влада не розуміє, що таке розробка стратегій, у нас немає державної стратегії. Вона також не розуміє, що таке інституції і чому вони мають бути інклюзивними. Але ми наполягаємо на тому, що це має змінитись. І в деяких сферах це вже вдається. Наприклад, нещодавно була прийнята й оприлюднена національна стратегія демографічного розвитку, розроблена Міністерством соціальної політики, Міністерством економіки спільно з аналітичними центрами, нашими міжнародними партнерами, донорами та бізнесом. Так само інклюзивно в Мінекономіки була розроблена стратегія розвитку малого та середнього підприємств. Але коли йдеться про судову реформу чи реформу правоохоронних органів, влада постійно намагається виключити бізнес з аналітичними центрами та громадськими активістами з процесу вироблення політики. Так чи інакше, в нашій країні замість того, щоб робити політику – на початку одразу з'являються законопроекти. Це смішно, тому що спочатку треба домовитись про те, що ми хочемо запропонувати.

Що ж робить громадянське суспільство зараз? Перш за все, вирішує питання візії країни. У нас є бачення країни, розроблене коаліцією бізнес-спільноти. Так само і громадянське суспільство має своє бачення країни. Вони не суперечать одне одному, це просто ітеративний

1 D. Acemoglu, J.A. Robinson, *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, Random House Publishing 2013; українське видання: Д. Аджемоглу, Д. Робінсон, *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності*, пер. О. Дем'янчук, Наш формат, Київ 2022.

процес, коли Ви розбиваєте все завдання на менші ітеративні цикли. Отже ми маємо бачення і знаємо, чого хочемо. Можу сказати, що громадянське суспільство хоче бачити Україну країною можливостей, людиноцентричною державою, де ми маємо безпечний простір з точки зору захисту прав особистості та фізичної безпеки. Натомість суспільство готове працювати над підвищенням відповідальності кожного громадянина. І це бачення держави. Щоб його реалізувати, нам потрібно працювати з державою над розробкою стратегій і політик у кожній сфері.

У 2023 році ми запустили проєкт «Голос громадянського суспільства», де намагались змоделювати такий процес. Переважна більшість міністерств погодились співпрацювати, але Верховна Рада – вже ні, як і Офіс Президента, він повністю закритий.

А коли доходить до екстремальної ситуації, коли, напр., тиск правоохоронних органів уже перейшов усі межі і бізнес починає чинити опір таким діям, публічно, активно – тоді в Офісі Президента починають боятись. Але, на жаль, вони не наважуються створити якусь реальну, інклюзивну інституцію, яка б допомогла сформуванню нової політики захисту бізнесу і розвитку економіки. Замість того, щоб посилити вже існуючий інститут омбудсмена з прав підприємців, який користується довірою, Офіс Президента створює Раду підтримки бізнесу при Президентові України.

Це не дає можливості самому бізнесу інституціоналізуватись, хоча ми кажемо: «вже є одна інституція, ми маємо свою позицію, поговоріть з нами». Натомість Офіс Президента створює зовсім інший орган, і хоча там є хороші люди, але, на жаль, вони представляють не інтереси бізнесу, а інтереси Президента.

Якщо так, то яких реформ Україна потребує найбільше?

Насамперед, ми розуміємо, що всі можливості для точкових реформ вичерпані. Зараз уряд намагається підвищити податки, але це нічого не вирішить. Це лише ще дужче зажене бізнес у тіньову економіку та зменшить інвестиції. Всі обмеження призводять до проблем. Але є точкові рішення, які можна приймати вже зараз. Наприклад, у нас катастрофічна ситуація з працівниками в бізнесі.

Підприємствам уже не вистачає людей на 30% – і відповідь на запитання: «де ці люди?» – проста – вони ховаються, бояться мобілізації. Можливо, державі потрібно посилити призов, мотивовану мобілізацію,

а компаніям – економічні резерви, які виведуть людей з тіні і збільшать надходження до бюджету. Ми підраховали, що це близько 200 мільярдів гривень додаткового доходу для держави.

Існує багато таких цільових реформ у різних сферах. Наприклад, розморожування приватизації, активізація та дерегуляція. Але це все не-системні зміни. Системні, стратегічні – передбачають зміцнення всієї держави. Саме тому нам потрібна адміністративна реформа. Це перший пріоритет побудови інклюзивних інституцій.

Таке коли-небудь було? Ні. Була різна оцінка роботи держслужбовців, але у підсумку ми лише відлякали професіоналів від роботи в уряді.

Але ж можна навести успішні приклади децентралізації?...

Децентралізація – найкраща реформа, яка відбулась за останні 10 років. Це ключовий прорив і, безумовно, історія успіху, яка дає нам віру в те, що ми можемо рухатись далі. Децентралізація, реформа ринку землі, аграрного ринку, запровадження прозорих державних закупівель ProZorro – таких перемог у нас було багато. Але цього все одно не досить.

Адміністративна реформа не завершена. Не завершена судова реформа. А ще нам потрібно реформувати кримінально-процесуальний кодекс, застаріле трудове законодавство, систему охорони здоров'я (ми частково її почали, але не завершили). Потім нам потрібно реформувати пенсійний фонд, що розморозить іншу важливу реформу – створення фондової біржі в Україні. І вже згадані податкова та митна реформи. Все це разом зараз є пріоритетом для України.

І чи не змусить прискорити ці зміни той факт, що Україна стала на шлях до Європейського Союзу?

Ми маємо дуже гарний приклад Польщі – наших друзів, сусідів, сподіваюсь, партнерів – особливо після того, як, здається, прийнято рішення про ексгумацію на Волині, яке так довго відкладали, ніхто не знає чому. Я маю на увазі, що ми пов'язані з Польщею долею, історією і майбутнім, а майбутнє – це найважливіше. Минуле може роз'єднувати, але майбутнє завжди об'єднує. Звичайно, ми повинні бути ближчими один до одного.

Отже, ми маємо приклад того, як Польща впроваджувала реформи. По-перше, вона підготувалась стратегічно. Це зробив Лешек Бальцерович та його команда. По-друге, команда польських реформаторів спиралась на суспільство. Я говорю не лише про профспілки, а й про

те, що зараз, можливо, певним чином заважає Польщі проводити ліберальну політику. Я маю на увазі 1,7 мільйона фермерів у Польщі, в Україні їх не так багато – близько 50 тисяч. Була ще сила Церкви, яка також підтримувала тогочасні зміни.

І найголовніше – це реальні переговори з Європейським Союзом. Не роздавання позицій, а 3 тисячі переговорників, які переконали Європейський Союз, що Польща є чудовою можливістю для Німеччини та інших країн з точки зору інвестицій, розвитку інфраструктури, технологій, робочої сили тощо. Саме тому Польща отримала позитивні умови членства.

В Україні ми зараз маємо трьох переговорників, їх буде 30, зараз формуються переговорні групи, нас буде 300. Але цього не досить. Нам потрібно посилити нашу переговорну позицію. І найголовніше, нам потрібно змінити позиціонування України і те, як її сприймають. Не тільки в тому, досить популістському, але правдивому, хоча і не прийнятому Європою ключі, що Україна захищає Європу від війни.

Справа не лише в цьому. Україна – це майданчик для експерименту, спосіб вирішення європейської міграційної політики та логістичних проблем. Це ворота для майбутніх індійських компаній в Європейському Союзі. Те, чого зараз боїться Європейський Союз, може бути реалізовано в Україні у перехідний період. Енергетична безпека Європи може бути вирішена в Україні, так само як і продовольча безпека. З українськими компаніями Європа може зміцнити свої позиції в Африці, де вона поступово їх втрачає через втрату конкурентоспроможності. Україна ж може вирішити це питання. Донедавна європейська конкурентоспроможність базувалась на дешевих енергоносіях з Росії, безпековому експорту зі Сполучених Штатів Америки і дешевих товарах з Китаю, але зараз Європа втратила все це. Тепер Україна, із її великими покладами газу і можливостями сонячної енергетики, є рішенням для Європи. Україна з її можливістю будувати тут виробничі потужності є відповіддю для Європи. Україна є відповіддю для Європи з точки зору гарантій безпеки і професійної, розвиненої армії. Тому мені здається, що сам процес європейської інтеграції може стати стимулом для обох сторін: для Європи – по-іншому подивитись на Україну, а для України – прискорити процес модернізації. Але це не повинно означати, що ми повинні перейняти всі європейські фіскальні чи регуляторні стандарти. Європа також потребує модернізації. Тому цей інтеграційний процес має бути взаємним.

Але спочатку треба закінчити війну. Ви кілька разів згадували про модернізацію, а тепер я хотів би запитати про реконструкцію. Ви неодноразово говорили, що Україні потрібна не реконструкція, а модернізація. Але чи можливою є реконструкція під час війни, чи з нею можна зачекати до завершення війни?

Відбудову не можна відкладати. Завод мого друга під Житомиром був зруйнований внаслідок ракетного обстрілу. Наступного дня після обстрілу він почав його відбудовувати. Звичайно, я запитав колегу: – Чому? Він сказав дві прості речі. По-перше, якщо він не відбудує, то це означатиме, що ми зазнали поразки. По-друге, він вважає, що цей завод має бути ефективним і прибутковим. І це орієнтир на майбутнє. Так, нам потрібно страхувати інвестиції, нам потрібно мати кращу протиповітряну оборону, закрити небо над Україною. Всі ці речі важливі, і ми будемо й надалі просити про них наших партнерів, але це не означає, що ми повинні щось відкладати.

На початку 2022 року ми зустрілись з міжнародними бізнес-організаціями, громадськими експертами і представниками уряду в Лондоні. Це була перша спроба розробити формулу розвитку України. Що ми маємо робити? Першим пунктом формули було те, що, перш за все, Україна повинна мати лідерство з точки зору візії. Україна має визначити, якою вона бачить себе в майбутньому. Не Захід має вирішувати за Україну. Тому українське бачення є пріоритетом. Друга річ – це те, що потрібно розбудовувати співпрацю. Захід боїться української корупції. Коли Україна каже Заходу: «Дайте нам грошей, бо ми маємо вирішувати за себе» – Захід грошей не дає, бо боїться. Якщо ми додамо до цього громадянське суспільство, то отримаємо трикутник. Громадянське суспільство разом із західними партнерами буде відстоювати антикорупційний порядок денний і разом з українським урядом буде відстоювати українські інтереси. Тому залучення громадянського суспільства до цих переговорів буде в інтересах усіх.

Третій елемент формули полягає в тому, що нам потрібно перейти від поняття «реставрація» до поняття «модернізація». Нам уже немає чого відновлювати. Ми маємо застарілу радянську інфраструктуру. У нас немає відповіді на запитання, чи відбудовувати зруйновану в Каховці гідроелектростанцію, чи використовувати землю в інший спосіб. Перед нами стоять питання: що ми повинні зробити краще? Ми не можемо просто відбудувати, ми повинні будувати з нуля. Всі

боятися слова «модернізація» і я не розумію чому. Вже вигадали вислів *build back better* (побудувати краще, ніж було). Це *back* викликає в мене запитання.

Україна потребує переосмислення. Україна – цифрова держава, один зі світових лідерів у сфері діджиталізації. Скористаймося цими можливостями. Здається, нам варто будувати ще більше цифрової інфраструктури, нової інфраструктури, замість звичайних доріг – швидкісні дороги. Не відновлювати напівзруйновану радянську залізницю, а одразу будувати швидкісну до Харкова на вузькій європейській колії. Але це вже питання географії. Чому про це боятися говорити відкрито? Боятися корейського сценарію: десь спочатку проведуть кордон, а потім доведеться на роки забути про окуповані території і будувати щось нове.

Але це буде помилкою для Європи. Це послабить її позиції і посилить Путіна. Путін не захоче корейського сценарію в Україні, і ми повинні це усвідомлювати. Будь-яке припинення означатиме часткове зняття санкцій з Росії, менше допомоги Україні та відкриті кордони. Тоді ми втрачатимемо людей, а політичні чвари зростатимуть. Україна ослабне, а це означатиме нову війну. Тому зараз треба думати про модернізацію всього, перебудову державних інституцій та інфраструктури відповідно до принципів модернізації. Росіяни зруйнували теплові електростанції, що тоді будувати? Атомні електростанції, знову ж таки, за старими радянськими технологіями?

Ні, нам потрібно будувати нові, компактні ядерні генератори, які можна швидко розгортати. Німеччина відмовилась від атомної енергетики, Україна її врятує. Польща має проблеми з вітровими електростанціями – це можна зробити в нашій країні. І Польща цілком зможе вирішити свої енергетичні проблеми, використовуючи українські можливості.

Тому одним із питань модернізації є мислення в європейському контексті для розбудови української інфраструктури. Крім того, Польща програє конкуренцію з Україною в аграрному секторі, оскільки субсидії не стимулюють продуктивність, польські фермери мають невеликі господарства, тоді як в Україні землю обробляють переважно середні та великі господарства, де більше діджиталізації, більше сучасних технологій, більше продуктивності. Тож це не означає, що Україна має бути позбавлена цього потенціалу. Це означає, що разом із Польщею ми повинні думати про один ланцюжок створення вартості. Зміна клімату докорінно змінює наш сільськогосподарський сектор.

Польща не повинна залишатись сільськогосподарськи неефективною. Можливо, польським компаніям разом з українськими варто побудувати модель майбутнього, технології виробництва нових продуктів. А це означає спільні інвестиції в технології та новий підхід до виробництва продуктів харчування.

Є багато можливостей. Модернізація – це не просто розмінування землі і засадження її цукровим буряком, який витісняє все і виснажує український ґрунт.

Це також означає інше ставлення до людей. Ми втратили наш людський капітал на користь Польщі, тому що багато працівників, зокрема бізнесменів, виїхали туди. Але людський капітал в Україні є і тому ми повинні його ефективно використовувати. У нас менше землі, вона замінована і менш родюча, тому ми повинні використовувати її ефективно. Менше енергії, тому нам потрібно видобувати більше газу і стати експортером газу, частково замінивши Росію. Це означає водневі технології.

Як бачите, ми можемо переосмислити будь-яку сферу. До речі, це стосується й армії. Стара армія, навіть європейська, виявляється неефективною в сучасній війні. «Леопарди» виявляються не такими й ефективними. Тому нам потрібно будувати новий оборонний сектор і нову армію. Світ і Європа зараз випробовують в Україні нові технології ведення війни. Звичайно, враховуючи український досвід, будемо будувати сучасну оборонну промисловість для всієї Європи, а не тільки для України.

У цьому контексті я хотів би повернутися до питання т. зв. економічного бронювання, тобто людей, які отримали відстрочку від військової служби через їхню важливість для економіки. Про це зараз точаться серйозні дискусії. І це також питання справедливості і виживання самої України в цій війні. Чи можливий взагалі консенсус між потребами українських Збройних Сил, бізнесу та суспільства?

Немає сумнівів, що для України питання оборони та виживання є пріоритетним. Але проблема в тому, що ті, хто намагається тільки вижити – зазвичай не виживають. Виживання за рахунок знищення людського капіталу означає, що завтра ми програємо тому ж ворогу, але в інший спосіб: економічний чи інформаційний. Коли в країні залишаться одні пенсіонери, запанує тотальна бідність, люди запитають:

Ми можемо робити речі раціональніше й розумніше і пояснювати це громадськості

що ми виграли, в чому суть цієї перемоги? Тоді ми цю перемогу втрачимо. Тому політичні лідери повинні пояснити суспільству, що таке справедливість. А справедливість, хай якою суб'єктивною вона може здаватись, є чіткою філософською категорією і суспільним благом. Для України таким суспільним благом є обороноздатність та економічна стабільність. Ми повинні вижити на фронті, перемогти на фронті і перемогти як суспільство.

Не буде обороноздатності, якщо бізнес не будуватиме оборонні промислові підприємства. Не буде обороноздатності, якщо бізнес не вкладатиме гроші безпосередньо у військові частини. Це ефективно, тому що це рятує життя і створює реальну ефективність. Бо хто купує РЕБ-и, хто купує безпілотники? Бізнес. Тому нам потрібно знайти баланс і взаємовигідну ситуацію у всіх цих темах.

Відштовхуючись від цього, ми шукали рішення, якою має бути відповідь. Економічне бронювання від самого початку було неправильно сприйняте громадськістю. Тобто його просто неправильно пояснювали. Насправді це не економічне бронювання, а бронювання персоналу критичних сфер. Якщо Україна має майже 5 мільйонів мобілізаційного потенціалу і близько 200 тисяч осіб потрібно мобілізувати щороку, це означає, що в принципі потенціал є достатнім. Якщо ми зараз упорядкуємо процес мобілізації і максимально ефективно використаємо кожну людину в інтересах країни, то лише виграємо. Економічне бронювання не означає, що ми повинні просто не допустити мобілізації. Йдеться про те, що в кожній компанії є критична маса людей, які необхідні для того, щоб компанія вижила і могла працювати, розвиватись, адаптувати ветеранів та інвестувати в оборонну промисловість. Кожен підприємець знає це краще, ніж будь-яка державна інституція. Даймо підприємцям можливість резервувати до 20% свого персоналу, але нехай підприємець платить за цю можливість.

Як? Модель, яку ми запропонували, полягає в тому, щоб встановити мінімальний рівень винагороди для тих, кого підприємець хоче забронювати. Відповідно до нашого моделювання (яке ми робили для різних галузей і регіонів, малих і великих міст), якщо встановимо винагороду в розмірі мінімум 30 тисяч гривень для такого бронювання критично важливого персоналу, то матимемо максимум 560 тисяч заброньованих осіб. 560 тисяч із мобілізаційного потенціалу в 5 мільйонів, тобто не більше 15%. Це дасть нам можливість залучити 200 мільярдів гривень додаткових податкових надходжень до державного бюджету,

що є дуже великою сумою, на яку можна організувати призов. Ми бачимо, що призов є досить ефективним. Зараз набір становить близько 6 тисяч осіб. Люди готові йти, але їм не вистачає впевненості, що про них подбають, що вони потраплять до відповідального командира, а про їхню сім'ю піклуватимуться. Для того, щоб про сім'ю призовника подбали і щоб він був добре екіпірований – має працювати бізнес. Тоді рекрутинг працює, і це безпрограшна ситуація. Це питання справедливості. Ми говоримо, що ті, хто був на фронті два роки, повинні мати можливість ротації. Ми також повинні забезпечити можливість повернення бізнесом критично важливого персоналу.

Але це те, про що люди бояться говорити, навіть у суспільстві, яке мало б бути більш сміливим. Політики бояться за свої рейтинги, а чого боїться суспільство? Якщо мобілізувати новачка без досвіду і підготовки, то дуже велика ймовірність його загибелі у першому ж бою. Тому набагато правильніше проводити ротацію без демобілізації, робити так, щоб наші військові могли більше відпочивати, але не демобілізувати їх. І це, на жаль, те, про що всі бояться говорити вголос. Про що ще бояться говорити вголос? Про те, що ми як держава діяли занадто популістично. Ми підвищили зарплати військовим, що поставило нас на межу високої ймовірності кризи і руйнування всієї економіки. Ми не можемо забезпечити такі виплати військовим. Куди йдуть гроші наших військових? Виявляється, що вони йдуть, зокрема, на закупівлю обладнання, яке має забезпечувати держава. Хтось купує долари, щоб заощадити, хтось витрачає на азартні ігри, хтось – на свої сім'ї. Це треба переосмислити. Це все треба переосмислити.

Якщо вони купують долари, щоб відкладати гроші – почнімо замість частини зарплати давати нашим військовим акції державних банків. Якщо вони турбуються про свої сім'ї – створімо грантові програми для сімей. Їх могли б фінансувати наші міжнародні партнери, бо це не будуть військові витрати. Якщо ми бачимо, що гроші витрачаються на азартні ігри – забезпечмо наших військових іншими розвагами. Нехай вони грають на українському фондовому ринку. Це теж азартні ігри, але з користю для економіки, а не марна трата грошей. Якщо вони купують техніку, то це означає, що Міністерство оборони неефективно її постачає, і в такому разі не треба збільшувати податки на бізнес, а нехай бізнес візьме на себе відповідальність за якісь військові напрямки. Бізнес готовий, він уже це робить, купуючи їм техніку. Отже, є багато відповідей на те, як ми можемо робити речі раціональніше й розумніше і пояснювати це суспільству. Але в нас популістська

держава, яка фокусується лише на простих комунікаційних рішеннях, а не на економічному моделюванні та політиці, ігноруючи здоровий глузд, моделювання й економічне обґрунтування.

Можливо, не вистачало відвертої широкої дискусії, але деякі військові говорять і пишуть про це...

Військові бояться говорити про це публічно. На 33-му році незалежності ми вже 10 років воюємо, стільки всього пережили, а страхи залишаються. На жаль, це радянське мислення все ще сидить у нас весь час.

Не можу сказати, що в Європі все інакше, там теж багато чого бояться. Але ми все ж повинні показувати приклад. Так, суспільний діалог важливий. Але чи готова до нього влада? Насправді, разом з Мінекономіки ми розробили концепцію резервування ще рік тому, і, здається, всі у професійному середовищі підтримали цю ідею. Потрібно, щоб про це заговорили політичні лідери та моральні авторитети нації. Політичні лідери бояться, моральні авторитети нації ховають голову в пісок. Це просто жах і ганьба. Не треба боятись, треба сміливо говорити на цю тему.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

Громадянське суспільство в Україні: їздовий пес, а не сторожовий пес

Валерій Пекар

Україна здивувала світ, коли раптово з'явилася на мапі у 1991 році, і ще раз у 2022, коли успішно вистояла під ударом другої армії світу, але й досі залишається здебільшого недослідженою й незрозумілою.

Багато західних спостерігачів і політиків розвинули свої погляди на Україну на основі теорії, що ця країна виглядає або як маленька співуча південна Росія, або як недостатньо розвинута дивакувата східна Польща. Але обидва погляди неадекватні. Україна є принципово іншою сутністю, тож для формування успішної політики щодо України спочатку потрібно розібратися, що це таке насправді. Тоді стануть зрозумілими особливості не лише української державності, а й українського суспільства, а також ті речі, якими Україна приємно або ж неприємно дивує світ.

Генезис

Україна як країна, держава і суспільство сформована трьома факторами.

Перший фактор – **фронтір**. Фронтиром називають зону сталої взаємодії на стику кількох відмінних соціальних структур: осілих та кочових народів, різних соціально-економічних ладів, культурних,

Валерій Пекар, підприємець, громадський діяч і футуролог. Народився 1966 року в Києві. Навчався на факультеті кібернетики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У 2007 році здобув ступінь МВА у Києво-Могилянській бізнес-школі.

У 1992 році став співзасновником виставкової компанії «Євроіндекс». Брав участь у створенні виставково-конгресового центру KyivExpoPlaza.

Викладає у Києво-Могилянській бізнес-школі та Львівській бізнес-школі Українського католицького університету. Автор монографії *Різнобарвний менеджмент. Еволюція мислення, лідерства та керування*, а також понад 250 статей з менеджменту, маркетингу, інформаційних технологій і футурології.

Активно займається громадською діяльністю. Під час Революції Гідності був одним із засновників Громадського оперативного штабу.

Співзасновник Громадської платформи «Нова Країна», яка займається розробкою стратегій розвитку

та впровадженням реформ в Україні. У 2014–2016 роках входив до складу Національної ради реформ – консультативного органу при Президенті України.

У 2024 році увійшов до списку 30-ти лідерів думок сучасної України за версією журналу «New Voice». Завдяки своїм публікаціям, виступам та інтерв'ю впливає на еліти та владу.

Розробляє можливі сценарії майбутнього, пов'язані з післявоєнним розвитком України та світу. Є одним зі співавторів Маніфесту сталого миру, що представляє «бачення післявоєнного світу від українського громадянського суспільства» з метою запобігання новим війнам.

релігійних та інших спільнот співмірної потуги з численними точками дотику. Суто географічно територія України є перехрестям Євразії – достатньо просто подивитися на фізичну географічну мапу з ландшафтними зонами, ріками, горами та непрохідними болотами, і це стане очевидно. Життя на перехресті є доволі специфічним: туди-сюди у всіх напрямках ходять різні люди, різні ідеї, а також різні негаразди. На такому перехресті формується досить специфічна спільнота, це і є українці.

Варто зауважити, що Україна – не один фронтір між цивілізаціями, а мультифронтір¹ – перетин кількох фронтирів. По-перше, між лісом і степом, осілими й кочовиками, а згодом християнами й мусульманами. По-друге, між Європою та Ор-

дою, між силою права і правом сили, згодом – між демократіями та автократіями. По-третє, між суходолом Східної Європи та Морем східного Середземномор'я.

Другий фактор – тривала **бездержавність**. Поставши як могутня потуга у IX сторіччі та втративши державність у XIII столітті, країна різними частинами увійшла до складу різних держав, згодом імперій, але на диво спільнота не розпалася, не асимілювалася та зберегла єдність. Останні століття більша частина України перебувала у складі Російської імперії, а потім вся Україна у складі радянської імперії, і це сформувало специфічне бездержавне суспільство. Це суспільство не могло спертися на тривалу традицію на кшталт тієї, яка дозволила Польщі відновитися у 1918 році після понад 120-ти років бездержавності, і навіть на державність одного покоління, як у країн Балтії між двома світовими війнами. Державність для українців була чимось древнім і напівміфічним, а реальністю була чужа держава – імперська, окупаційна, ворожа. Довіритися державі майже завжди означало втратити – майно, свободу або життя. Натомість основою суспільства були міцні горизонтальні зв'язки.

1 С. Громенко та ін., *Український мультифронтір*, Фабула, Харків 2024.

Поеднання фронтирності та бездержавності породило те, що український журналіст, а нині вояк Збройних Сил України Павло Казарін назвав «Дикий Захід Східної Європи», проводячи паралелі з американським фронтиром.

Третій фактор генези нинішньої України – той факт, що українське суспільство є не лише постколоніальним, а й **постгеноцидним**. На відміну від морських імперій Європи, чиї віддалені колонії були населені людьми інших рас, та багаточислової суходільної Австро-Угорської імперії, російська / радянська імперія була асиміляційною. Відень ніколи не намагався перетворити всіх на німців, а Москва намагалася зробити всіх однаковими й продовжує це робити донині. Алгоритм дій стандартний: винищити частину населення, на їхнє місце завести вже асимільованих людей з інших регіонів, убити еліту – офіцерів, митців, науковців, священників, обмежити функціонування мови й культури, спонукаючи решту населення пасивно перетворюватися на копію своїх гнобителів (а потім ще й мобілізувати їх на завоювання наступних земель). Модерна історія Польщі від антиросійських повстань до Катині дає чимало прикладів до розуміння імперської механіки.

Європа у XX сторіччі пережила дві світові війни, але решту часу могла розвиватися відносно мирно й спокійно. Натомість для України все століття стало буремним: більшовицьке завоювання, червоний терор, Голодомор 1932–1933 років, «розстріляне відродження», штучний голод 1946–1947 років, Чорнобиль та інші менш відомі, але не менш трагічні події разом із війнами пунктиром проходять через усі покоління, залишаючи травму на кожному. Значна частина подій Голокосту також відбулася на цих теренах. В Європі більш-менш нормальне життя було помережане катастрофами, а українці жили під нескінченним тиском і тому відчувають хронічний брак безпеки протягом багатьох поколінь, і цей фактор докладається до попередніх.

Отже, на цій землі ніколи не було сильної держави. Середньовічні феодальні мозаїки, крихкі королівства та ранньомодерні козацькі республіки не мали нічого спільного з європейським абсолютизмом чи російським авторитаризмом. Україна була окупована імперіями протягом століть і не мала модерної традиції державотворення. Тому будь-яку державу на цій землі люди сприймали передусім як ворожу, чужу, як окупанта.

В Україні слабка держава і сильне суспільство створюють нетиповий стиль політики. Це країна балансу, а не лідерства. Ніхто не може правити Україною як король (коротка спроба монархічного правління у 1918 році проіснувала менше року).

Погляд на Україну через західну оптику часом не дозволяє зрозуміти, що тут відбувається. Наприклад, багато разів я спостерігав, як західні дипломати й політики продовжували спілкуватися з урядом, вважаючи його найважливішим політичним гравцем в Україні, а коли такий підхід зазнавав невдачі, зверталися до опозиції, яка також має дуже низьку підтримку. Слабкість політичних інституцій чітко проявлялася у ключові моменти історії, як, напр., під час Революції Гідності 2013–2014, коли 94% протестувальників заявляли, що не є прихильниками жодної політичної партії.

Не дивно, що соціологічні дослідження традиційно показують глибоку недовіру до всіх політичних інституцій: парламенту, уряду, президента, опозиції і навіть масмедіа. Лише чотири інституції користуються довірою людей: Збройні Сили України, Церкви (у багатоконфесійній Україні вони різні), волонтери (цим звичним словом називають усі громадські мережі, які допомагають армії з постачанням, розміщенням внутрішньо переміщених осіб тощо) та неурядові організації. Цікаво, що народна мова відрізняє інституціоналізовані NGO від волонтерів, уживаючи щодо перших термін «реєстрові», який у Речі Посполитій XVI–XVII сторіч служив для позначення козаків на службі, на відміну від самоврядних неінституціоналізованих козаків.

Початок повномасштабної війни приніс значне зростання довіри всім державним інституціям, які були пов'язані з обороною, від президента до поліції. Але з часом все повернулося на попередній рівень. Ось чому українські політичні інституції часто не тільки недостатньо ефективні, але й мають обмежений мандат від народу.

З усього вищенаведеного може вималюватися картина анархічного суспільства, в якому нема жодної структури. Але таке суспільство не здатне опиратися сильнішому ворогу у тривалій війні. Якби Україна була анархією, її би вже давно не існувало. Отже, є ще щось інше, чого не видно через традиційну оптику. Це горизонтальні мережі,

незалежні від ієрархій, добре описані Нілом Фергюсоном у книзі *Площі та вежі*².

Чотири ролі

В Україні громадянське суспільство – це не те саме, що традиційно визначається цим словосполученням у західному світі. Щоб розібратися, давайте почнемо із суспільних ролей.

Традиційно в Європі громадянське суспільство відіграє роль **сторожового пса**: уважно спостерігати за діями державної влади, а помітивши якісь негаразди, виходити із засідки й гучно привертати увагу, унеможливаючи корупцію, непродумані політичні рішення тощо. Звичайно, ця функція громадянського суспільства в Україні існує, але нею все не обмежується. Крім того, у нас ця функція по суті другорядна.

Передусім громадянське суспільство є основним актором, який розробляє та впроваджує зміни, коли влада неспроможна. Отже, громадянське суспільство – це **їздовий пес** країни, який самостійно тягне сани, а не лише сторожовий пес. Ідеться не лише про NGO традиційного стилю, а й про безліч різноманітних мереж, що перетинаються, виходять далеко за межі NGO і в багатьох випадках замінюють слабкі політичні інституції на національному та місцевому рівнях. Без цих мереж Україна могла би стати невдалою державою. Більш формально таку функцію можна було би назвати «аутсорсингом спроможності»: неспроможні інституції користуються ресурсом громадянського суспільства, який хоч і не безмежний, але добре масштабується.

Ще одна функція громадянського суспільства – виступати в ролі **замовника**. Всі рішення щодо українського життя завжди ухвалювалися в Москві, як в імперські часи, так і в радянські, попри те, що формально Україна мала свій парламент та уряд, які, втім, були позбавлені повноважень. У країні просто не існувало звичайного циклу вироблення й ухвалення державних рішень, і це не змінилося після 1991 року, коли над будівлями підняли блакитно-жовтий прапор. Чимало політиків й урядовців, які ніколи в житті не мали досвіду державного управління, просто не знали, про що йдеться (і це частково пояснює згааний час у перші десятиліття незалежності). Там, де у розвиненій демократії працюють політичні партії та урядові механізми

2 N. Ferguson, *The Square and the Tower: Networks and Power, from the Freemasons to Facebook*, «Penguin Press» 2018 (примітка від редакції).

вироблення політики, в українській емерджентній демократії працюють численні формальні й неформальні групи, рухи й мережі, які створюють запит на ту або іншу політику.

Нарешті, ще одна специфічна роль громадянського суспільства полягає в тому, що воно є **джерелом інновацій**. Причина такого стану справ знов-таки та сама, досить сумна: слабкість державних інституцій та публічного управління. Громадянське суспільство має можливість масово залучати *pro bono* фахівців із приватного сектора такого рівня, який публічний сектор не може собі дозволити через низьку заробітну плату, відсталу культуру та низький рівень довіри. Таким чином, коли потрібна інновація у публічному секторі, вона зазвичай приходить із громадянського суспільства.

Однією з причин бурхливого розвитку громадянського суспільства у 2014–2024 роках став провал Помаранчевої революції 2004 року, коли політична перемога активної проєвропейської частини суспільства завершилася переданням мандату довіри відповідним політикам, але ті врешті не зробили бажаних реформ. Тому одним із неформальних гасел Революції Гідності 2013–2014 було «Не підємо з Майдану цього разу», що означає, звісно, не прагнення залишатися в наметах на центральних площах українських міст, а в даному контексті розуміння неможливості втілення реформ без особистої участі активних громадян, тобто продовження революції у формі щоденної громадянської активності.

Отже Україна має мережеве громадянське суспільство, що охоплює як формальні, так і неформальні структури, які діють незалежно, але водночас уміють добре координуватися. Це збільшує не лише спроможність, а й гнучкість та адаптивність, – котрі, як ми побачимо нижче, життєво важливі.

Досягнення

Нижче я спробую показати, як ці чотири ролі проявилися в різних сферах життя України.

Передусім, громадянське суспільство відіграє ключову роль в **обороні країни**. Навесні 2014 року українська армія була на межі існування: десятиліття корупції, а головне – оманливої впевненості, що країна оточена друзями, тому не потребує оборони, зрештою призвели до того, що армія стала незначною за чисельністю, дезорганізованою,

погано озброєною й отруєною російською пропагандою. Коли Росія вторглася – десятки тисяч добровольців взяли в руки зброю, щоб захистити свої родини, міста та країну. Ситуація повторилася у лютому 2022 року: Збройні Сили України були вже досвідченими й натренованими, але їхній розмір не відповідав масштабам найбільшої війни на континенті після Другої світової війни. У перші тижні повномасштабного вторгнення до лав незадовго перед цим створеної Територіальної оборони (компонента Збройних Сил України) вступило майже 100 тисяч добровольців. У лавах поруч опинилися програмісти, підприємці, митці, освітяни, люди десятків мирних професій. Чимало військових частин, створених добровольцями, стали легендарними, як бригади «Азов», «Хартія», батальйон «Вовки Да Вінчі» тощо.

Водночас ще десятки тисяч людей забезпечували постачання – починаючи з 2014 року, коли система армійського постачання фактично не існувала, і знову починаючи з 2022 року, коли її масштаб не відповідав масштабу викликів, що постали перед країною. Це було названо **волонтерським рухом** (українською мовою «доброволець» і «волонтер» – два різні слова). У перший період війни волонтери збирали гроші, пожертвували мільйонами людей, купували бронезилети, аптечки, тепловізори, черевики, форму та харчі, потім доставляючи це на передову. Без волонтерів численні добровольці у перші місяці повномасштабної війни просто сиділи би голодні й не споряджені. Нині волонтери підстраховують державні ланцюги постачання та опікуються тими сферами, де держава не може впоратися: напр., постачання й ремонт автовок, які у сучасній війні є просто витратним матеріалом і живуть на полі бою лічені дні. Створені волонтерами благодійні фонди на кшталт «Повернись живим», одеська «Корпорація монстрів», харківський «Харків з тобою», «Лелека» (постачання медичного спорядження) та сотні інших не залишають без уваги жодної проблеми військових. Невипадково волонтерський рух користується найвищою довірою населення в Україні.

Окрема важлива частина волонтерського руху – **волонтери-медики**, що забезпечують евакуацію та надають першу допомогу. Такі громадські організації, як Перший добровольчий медичний шпиталь, «Госпітальєри», «Янголи Тайри» та інші, стали легендарними на цій війні.

Інший надзвичайно важливий внесок громадянського суспільства полягає у **розвитку інноваційних воєнних технологій**. Приписувана Черчиллю фраза «генерали завжди готуються до минулої війни»

нині справджується з надзвичайною ясністю. Характер бойових дій кардинально міняється кожні пів року, і жодне державне відомство з його циклом аналізу й ухвалення рішень не може встигнути за цим темпом інновацій. Передусім це стосується дронів, радіоелектронної боротьби та розвідки, зв'язку. З перших днів війни виробництвом інноваційного обладнання зайнялися не лише приватні підприємства, а й численні громадські рухи на кшталт «Victory Drones» та сотні інших. Лише такі гнучкі структури можуть витримати темп інновацій, нав'язаний війною проти значно сильнішого суперника.

Окрім технологічних інновацій, є ще **інновації тактичні**. Новий характер воєнних дій робить застарілою не лише армію радянського зразка, а й навіть українську армію зразка 2022 року. Достатньо згадати, що технології роблять фронт прозорим на десятки кілометрів в обидва боки від лінії зіткнення, а танк – основний домінант поля бою часів Другої світової й навіть Холодної воєн – тепер живе лише кілька годин. Усе змінилося, а армія є інституцією дуже консервативною за визначенням. І тут сильно допомагає те, що до армії масово прийшли люди мирних професій, як я зазначав вище, часто з високою культурою менеджменту й інновацій, принесеною з бізнесу. Вони спричинилися до тактичних інновацій, які зробили тактику ХХ сторіччя такою ж застарілою, як середньовічні лицарі в обладунках у часи Наполеонівських війн. Легендарна «Аеророзвідка» стала джерелом численних воєнних інновацій.

Принесена в армію (вертикальну ієрархічну систему за визначенням) громадянським суспільством культура горизонтальних зв'язків стала однією з тих організаційних інновацій, яка забезпечила безліч тактичних перемог над повільною традиційною армією Росії, незважаючи на її домінування в чисельності, військовій техніці та вогневій міці.

Оскільки війна носить гібридний характер, підкреслю ще роль громадянського суспільства у **кібервійні й інформаційній війні** (включаючи протидію дезінформації). Очевидно, безпрецедентний характер викликів та їхній масштаб потребує набагато більше, ніж здатні забезпечити державні структури. З перших днів війни основний тягар у цій сфері був взятий громадськими організаціями та неформальними мережами, іноді величезними.

Щоб завершити розгляд безпосередньої участі громадянського суспільства у війні, варто ще згадати **ненасильницький спротив**

у тимчасово окупованих містах (де люди виходили проти танків голіруч з українськими прапорами), **партизанський рух** на тимчасово окупованих територіях та **документування воєнних злочинів** російської армії.

Тепер розглянемо те, що відбувалося й відбувається подалі від фронту. Громадянське суспільство відіграло ключову роль у **зменшенні кризи біженців**. На першому етапі війни, після 2014 року, волонтери допомогли 1,7 мільйону переміщених осіб отримати першу медичну допомогу, їжу та одяг, притулок, а іноді навіть роботу. Цей виклик міг обернутися гуманітарною катастрофою, але завдяки зусиллям громадянського суспільства таких наслідків удалося уникнути. У результаті історія численних внутрішньо переміщених осіб першого етапу війни залишилася поза увагою європейських спостерігачів, на відміну від кризи біженців у Сирії. За це треба дякувати «Крим SOS», «Схід SOS», фонду «Свої» та сотням інших організацій.

Так само після початку повномасштабного вторгнення десятки тисяч волонтерів допомагали евакуюватися у віддалені від фронту райони України чи в Європу. Організована евакуація таких величезних мас людей не могла відбутися без гостинності й відданості європейців, передусім поляків, але також і без волонтерів на українському боці. Наразі кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в країні досягає 4,9 мільйонів осіб – ці люди могли би створити додаткове навантаження на європейські системи соціального забезпечення, якби не громадські організації та мережі, які їм допомогли врятуватися й влаштуватися на новому місці в Україні. Окремо хочеться згадати евакуацію домашніх тварин, яких не змогли вивезти з прифронтових територій, і цим також зайнялися волонтери (напр., «12 вартових»).

Ті люди, які залишилися на прифронтових територіях також потребують уваги, яку нездатні їм надати державні структури: їжа, вода, ліки, медична допомога, психологічна підтримка. Все це надають волонтери. Так само допомога потрібна мешканцям деокупованих територій.

Піклування про поранених, що перебувають у госпіталях, купівля й доставка ліків, організація центрів реабілітації й протезування (тут не можна не згадати Superhumans Center), допомога у соціалізації та юридичному захисті ветеранів – також важливий внесок волонтерів.

У нинішній війні немає тилу, бо повітряні атаки спрямовані на всі міста України, ближні та дальні. Тут проявляється ще одна суперсила громадянського суспільства – здатність організувати **швидку відбудову** після ракетних та безпілотних атак чи після деокупації міст і сіл. Старовинне українське слово «толока» – безоплатна праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи – знову увійшло в широкий вжиток. Відомим на Заході прикладом є негайне прибуття тисяч волонтерів для розбирання завалів після ракетної атаки на дитячу лікарню Охматдит, але менші й більш організовані толоки регулярно відбуваються повсюди, а громадські організації на кшталт «Сміливі відновлювати» та «Будуймо Україну разом» організовують подібні рухи по всій країні.

Наступна важлива роль громадських організацій та мереж, дотична до війни, – **адвокатування українських інтересів** за кордоном. У цьому беруть активну участь не лише фахівці NGO, а й ті, хто тимчасово виїхав, та довоєнні діаспори. У тому, що громадська думка та політичні рішення в країнах Європи і Північної Америки схиляються на бік України, є й громадський внесок таких організацій, як Міжнародний центр української перемоги, «Razom for Ukraine» та інших.

Окремо треба зазначити роль громадських мереж в організації **санкційного тиску** на Росію. Розслідування діяльності російських компаній за кордоном та міжнародних компаній в Росії, виявлення шляхів обходу санкцій та інші аспекти цієї надзвичайно важливої діяльності, що підриває спроможність Росії вести війну, взяли на себе громадські мережі фахівців. Очевидно, держава просто не має такого професійного штату співробітників.

Вище так багато уваги приділено війні, тому що війна визначає нині весь триб українського життя, а також тому, що масштаб викликів неспівмірний з можливостями навіть дуже розвинених державних інституцій (а ми маємо недостатньо розвинені, як я описав на початку). В такий час звичайні люди роблять надзвичайні речі, як сказала Олександра Матвійчук, голова організації «Центр громадянських свобод», нагородженої Нобелівською премією миру 2022 року. Окрім того, я сподіваюся, що ці нотатки стануть у пригоді європейським громадським організаціям у випадку ескалації війни на їхню територію – цього хотілося би уникнути за будь-яку ціну, але нерішуча політика західних урядів робить таку ескалацію дуже ймовірною.

Тепер перейдемо до розгляду мирного життя. І передусім зазначу, що українське громадянське суспільство традиційно відіграє значну роль у **реформах**, розробці та впровадженні необхідних законів й урядових рішень. Часто жартують, що справжня прореформаторська коаліція в Україні – це не коаліція між політичними партіями, які виграли вибори, а коаліція між громадянським суспільством, представництвом ЄС та посольством США. Зважаючи на те, як реалізуються реформи, ми бачимо, що це не просто жарт. Усі значні зміни були розроблені поза традиційними інституціями і прийняті лише в результаті спільного тиску. Навіть найуспішніші українські реформи, як-от відзначена нагородами платформа публічних закупівель ProZorro, спочатку були розроблені волонтерами (частина з них згодом приєдналася до державної служби, щоб завершити впровадження). Високу повагу мають Громадська рада доброчесності, що відіграє ключову роль в оновленні судового корпусу, Центр політико-правових реформ, який майже три десятиліття розробляє проекти розбудови державних інституцій, Офіс ефективного регулювання BRDO, що став кадровою основою одного з урядів (на жаль, ненадовго) та чимало інших. А ті сфери, в яких з огляду на різні причини не було профільних громадських організацій для розробки, адвокації й впровадження реформ, так і залишилися нереформованими.

До реформ дотична роль громадянського суспільства у **боротьбі з корупцією**. Попри розвинену систему правоохоронних антикорупційних органів, ключова роль громадських розслідувачів на сьогодні не може бути виконана ніким іншим. Вищезгадана система ProZorro не спрацювала би без Dozorro – платформи громадського нагляду за публічними закупівлями. Надзвичайна громадянська активність у боротьбі з корупцією часто зіграє з країною злий жарт, призводячи до переоцінки Заходом реальних масштабів корупції в Україні.

Захист прав людини, турбота про довкілля та історичну спадщину, культурні й освітні проекти (тут мушу згадати Відкритий університет Майдану та Українську академію лідерства) тощо – у всіх цих традиційних ролях громадянське суспільство в Україні також проявляє високий рівень активності. Окремо варто зазначити активну спільноту блогерів, яка допомагає розібратися у проблемах внутрішньої та міжнародної політик, а свою популярність конвертує у збір коштів на потреби фронту й допомогу пораненим. Часом великі суми, терміново потрібні на вирішення тих або інших викликів оборони країни, збираються за лічені дні чи й навіть години.

Нарешті, виконуючи свою роль замовника, описану вище, громадянське суспільство часто встановлює цілі, принципи й обмеження політики. Яскравим прикладом є т. зв. Декларація з Лугань³, коли майже 300 провідних громадських організацій підписали узгоджені принципи перед першою міжнародною конференцією з відновлення України у 2022 році. Інший характерний приклад – *Маніфест сталого миру*⁴, що описує ключові параметри справедливого й стабільного миру в Європі по завершенні війни.

Варто ще згадати, що громадянська активність є важливим способом протистояння еміграції: вона запобігає зневірі та відчаю.

Всі наведені вище приклади – це лише найвідоміші із сотень, якщо не тисяч громадських ініціатив, рухів та організацій.

Підсумовуючи, ми бачимо, що унікальна роль громадянського суспільства в Україні породжена двома причинами:

- слабкістю державних інституцій у фронтірному, постколоніальному, постгеноцидному суспільствах;
- масштабом викликів великої війни, неспівмірному з можливостями навіть сильних державних інституцій розвинених країн.

Проблеми

Однак це дивне й сильне громадянське суспільство стикається з численними викликами. По-перше, воно не складається з належних інституцій: у багатьох випадках ми бачимо величезні аморфні мережі, а не добре структуровані NGO. По-друге, існує великий дефіцит ресурсів: оскільки громадянське суспільство набагато активніше за державу, то після кількох років інтенсивної роботи його ресурси вичерпуються. По-третє, вичерпуються не тільки ресурси, але й енергія. Важко працювати рік за роком безкоштовно, пробігаючи кожну частину марафонської дистанції як спринт. Нарешті, найболючіше те, що цей величезний громадський рух не може змінити правила політичної гри – напр., створити свою політичну партію й зайняти достойне місце у політичній системі, скориставшись високим рівнем

3 Див. коментар: K. Izdebski, *Zaufanie jako fundament odbudowy Ukrainy*, Fundacja Batorego, 10 серпня 2022, https://www.batory.org.pl/blog_wpis/zaufanie-jako-fundament-odbudowy-ukrainy/ (примітка від редакції).

4 *Маніфест сталого миру. Never Again 2.0*, <https://sustainablepeacemanifesto.org/ua/>. Див. також: *Ukraina mówi: #7. W stronę trwałego pokoju*, Fundacja Batorego, Warszawa 2023, https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2023/08/Ukraina-mowi_7.pdf (примітка від редакції).

довіри. Причини такої сумної реальності – традиційна неприязнь українців до політики та вищезгадана давно сформована недовіра до всіх політичних інституцій. Коли окремі волонтери приєднувалися до політичних рухів у минулому, вони зазвичай втрачали довіру просто через сам факт потрапляння у це брудне болото.

Громадський активізм, тим паче в часи великих соціальних трансформацій, – це марафон, а не спринт. Оскільки не у всіх вистачає сил для марафону, то правильним підходом буде естафета: на заміну стомленим і вигорілим приходять нові люди. Але такий постійний рекрутинг вимагає дуже значних зусиль.

Загалом громадянське суспільство має чимало домашніх завдань. В ідеалі було би розвинути державні інституції до того рівня, щоб вони перебрали на себе значну частину того, що нині роблять громадські організації та мережі. Але цьому заважає як війна, так і вищезазначені довгострокові причини.

Наостанок зазначу, що історія знає лише два шляхи модернізації країн: або повільне проростання нових цінностей знизу вгору протягом багатьох поколінь, або швидка авторитарна модернізація з повним букетом насилля і подальшими викликами процесу демократизації. Україна не має часу на перший шлях і не може ризикувати другим. Сильне громадянське суспільство створює надію на існування третього шляху. Саме тому український досвід має цінність, що виходить далеко за межі України.

Моя порада західним політикам: варто усвідомити, що громадянське суспільство в Україні є безпосереднім і важливим учасником усіх процесів, тож коли воно відсутнє за столом, розмова не буде повноцінною й успішною. Звісно, не дуже зручно працювати в умовах, коли аморфні та незрозумілі групи мають як повноваження від суспільства вимагати змін, так і право вето на невдалі рішення. Мета цих нотаток – показати, що такі негаразди можуть стати перевагами у часи надзвичайних викликів та швидких глибоких змін. Які, на жаль, для всіх нас уже настали, не лише для України.

Моя порада західним суспільствам: Ваші держави, створені для хороших спокійних часів, не зможуть впоратися з цими надзвичайними викликами. Варто вивчити український досвід і завчасно почати готуватися.

Як повернути життя прикордонній громаді у воєнний час?

Розмова з Євгеном Шаповалом

Як виглядала окупація Вільхуватської громади після початку російської агресії 24 лютого 2022 року?

Маю зазначити, що я працюю головою військово-цивільної адміністрації села Вільхуватка Куп'янського району Харківської області з грудня 2022 року. Під час окупації мене не було в цій громаді. Тоді я працював у проекті зі звільнення цих територій від російської окупації. Тому я можу говорити про те, що відбувалось під час окупації, лише зі слів моїх колег, місцевих мешканців та деяких аналітичних досліджень. Я не був свідком цих подій.

Громада має 35 кілометрів кордону з державою-агресором. 24 лютого 2022 року на територію Вільхуватської громади увійшли перші колони ворожої техніки. Спочатку вони рухались за одним маршрутом, а потім за кількома. Це означало, що більша частина російської техніки з Белгородської області проходила через наш район. І у перший же день відбувся перший бій, який прийняли прикордонники на цій ділянці.

Отож окупація почалась першого ж дня. Етнічний склад громади такий, що

Євген Шаповал, голова Вільхуватської сільської військової адміністрації Куп'янського району Харківської області. Народився 1981 року в Харківській області. Закінчив соціологічний факультет Харківського національного університету ім. Василя Каразіна.

З 1999 по 2004 рік був заступником голови Харківського відділення Комітету виборців України, громадської організації, що займається моніторингом виборчих кампаній з 1994 року. З 2004 по 2006 рік був заступником директора Благодійного фонду Юрія Сапронова.

У 2006 році був обраний депутатом Валківської районної ради Харківської області. Згодом працював радником у Харківській обласній адміністрації.

У 2011 році пройшов стажування у Civil Service College в Сінгапурі, а у 2013 році перебував у США в рамках програми *Відкритий світ*, орієнтованої на лідерів, які представляють різні сфери діяльності.

У 2010 році обраний депутатом Харківської міської ради. У грудні 2022 року

Президент України Володимир Зеленський призначив Євгена Шаповала головою Вільхуватської сільської військової адміністрації Харківської області.

Більшість мешканців – колишні переселенці, переважно етнічні росіяни. *Русській мір* з усіма його проявами зустрів прихильну реакцію серед багатьох місцевих мешканців. Більше половини місцевого населення так чи інакше якщо не підтримувала, то не виступала проти того, що тут робила окупаційна влада.

Пізніше бойові дії на території Вільхуватської громади не велися. Це була глибинка для росіян, оскільки там пролягали шляхи постачання і поповнення військової техніки окупаційних військ. Тут був комендант, представник Донецької чи Луганської «народних республік», його звали Яша, можливо, це несправжнє ім'я. Він намагався створити тут якісь адміністративні установи. Всі ці процеси відбувались на території Куп'янського району, але наша громада віддалена, тому колабораціоністські ідеї російського світу, що стосувались, напр., освітнього процесу, до нас доходили в кінці. Можливо, саме тому колаборанти, які були тут, не встигли впровадити всі механізми управління, що були запроваджені, напр., у Куп'янську чи Вовчанську. Ми розташовані саме між цими селами, тому до нас це дійшло не одразу – в деяких селах нашої громади, напр., у селі Рубленому, взагалі нікого з окупантів не було, люди їх не бачили.

Звісно, переважна більшість учителів погодилась працювати за російським навчальним планом. З 1 вересня 2022 року навчальний процес розпочався в усіх освітніх закладах громади (у трьох школах та дитячому садку). Деякі вчителі відмовились від співпраці, але більшість погодилась. Зараз ті вчителі, що погодились, уже два роки як у нас не працюють. Я ухвалив принципове рішення, що навіть без вироку суду вони не мають жодних трудових відносин, пов'язаних з освітнім процесом, навіть якщо це стосується прибиральниць, навіть якщо вони вчителі чи директори шкіл. Це було складно, тому що місцевих жителів, орієнтованих на Україну, було набагато менше, ніж проросійськи чи нейтрально налаштованих. Нейтральні – це ті, хто має таку думку: нам байдуже до України чи Росії, аби був мир. У людей немає хребта, вони займають таку позицію, що їм все одно.

Ці люди перебували під сильним впливом російської пропаганди щодо того, що прийдуть бандерівці та нацисти і почнуть колективно

гвалтувати жінок і вбивати всіх, тому в останні дні окупації багато людей виїхало до Росії, а дехто через Росію потрапив до Західної Європи.

На початку повномасштабного вторгнення населення громади складало близько 6 тисяч осіб, зараз – менше 2 тисяч (1875). Територія включає 30 населених пунктів, в деяких із них зараз ніхто не проживає. Життя громади зосереджене у селі Приколотне та кількох інших. Що стосується прикордонної зони, то там залишилось кількадесят людей, і там давно оголошено обов'язкову евакуацію.

З якими основними проблемами Ви зіткнулися, коли прийшли туди працювати?

Для мене особисто це був виклик, він залишається і нині. Є критична маса людей, кількадесят осіб, на яких тримається процес управління в громаді. Коли я прийшов, у мене були лише мої друзі, що погодились працювати, і ми разом почали всі ці процеси. Слава Богу, ті, хто не підтримував Україну – втекли, зокрема, секретар сільради і секретар виконкому; ще одного вбили українські партизани у сусідній громаді. У нас була група людей-патріотів, із них була сформована виконавча влада.

Я сказав, що представники СБУ та інших правоохоронних органів будуть питати про те, що було під час окупації, а нам потрібно відновити всі процеси життєдіяльності громади. Не буду хвалитись, але нам удалося це зробити – громада функціонує, наскільки це можливо, і базові питання функціонування забезпечені.

Я говорю не про військові питання, обстріли, руйнування і все інше, що з цим пов'язано, а про дії військової адміністрації. Загалом, ідеться про гуманітарну допомогу місцевим мешканцям, інфраструктуру чи електрику, іноді бракує мобільного зв'язку, але це війна. Один приклад ілюструє світогляд деяких місцевих мешканців. Одна з базових станцій оператора Vodafone була зруйнована і в районі зник мобільний інтернет. Мешканці почали говорити, що нічого не робиться для відновлення зв'язку. Їх не цікавив той факт, що вишка була зруйнована агресором. Пріоритети розставлені таким чином: їм не важливо, що вишку зруйнували росіяни, а важливо, що немає зв'язку і вони не можуть прочитати якусь російську інформацію у Телеграмі. І це складно, тому що ментально ми зараз нічого не можемо з ними зробити. Це державна проблема, дуже важлива для прикордонних громад, які були звільнені.

І як зараз виглядатиме ситуація з безпекою та пошкодженнями? Ви також згадували про евакуацію...

Ми оголосили про примусову евакуацію сімей з дітьми з 24-ох сіл. Лише в шести (станом на вересень 2024 року) можуть бути діти. У січні, лютому і березні 2024 року села Вільхуватка та Чорне зазнали суттєвих руйнувань авіабомбами – всі громадські будівлі, адміністрація, школа, медичний пункт, стара будівля сільської ради – зруйновані.

Остання повітряна атака відбулася 15 серпня 2024 року, загинули двоє співробітників нашого заводу, що входить до групи агрокомпаній Kernel. Цей завод розташований у селі Приколотне. Прилетіли три бомби, а потім паралельно дві ракети влучили в будівлю середньої школи. Це останні масовані атаки на нашу громаду за останні місяці. Були безпілотники, були авіаудари, але жертв серед цивільного населення не було.

Ми не говоримо про прикордонну зону, тому що дуже важко зібрати інформацію з сіл поблизу самого кордону. Але якщо там і відбуваються обстріли, то вони переважно мінометні.

І у цих прикордонних містечках досі живуть люди?

Так, живуть. Біля самого кордону залишилось ще близько 200–250 людей, це близько 10-ти населених пунктів. Усі, хто там проживає, написали письмові заяви про те, що вони беруть на себе відповідальність за своє перебування там. Ідеться про такі села, як Мілове і Чугунівка. Тобто вони відмовились виїжджати, і ми могли б ними не опікуватися. Але, звичайно, ми так не робимо й надалі надаємо їм гуманітарну допомогу, продуктові набори і засоби гігієни.

А якщо говорити про Вашу громаду, яким був масштаб евакуації?

Хтось їхав сам. Декого ми вивозили за допомогою волонтерських організацій, використовуючи наш транспорт.

Коли йдеться про руйнування, яка ситуація з критичною інфраструктурою?

Слава Богу, вона здебільшого працює. Після нещодавніх обстрілів, особливо 15 серпня, вона була пошкоджена, найперш водопостачання, але не глобально. Вода в села подається, з електропостачанням також все гаразд.

Звісно, ми зараз не говоримо про прикордонні населені пункти, там електрики нема з вересня 2022 року, відколи влучили у трансформаторну підстанцію. Її неможливо відремонтувати, бо це 100-відсоткова гарантія загибелі або каліцтва енергетиків.

Скільки приватних будинків було зруйновано, пошкоджено?

До реєстру пошкоджених або зруйнованих житлових будинків було внесено 95 випадків.

Яка допомога доступна тим людям, чиї будинки постраждали?

У нас є два види допомоги. Перший – це екстрена допомога у вигляді будівельних матеріалів, які в нас є. Завдяки нашим партнерам, різним благодійним фондам, ми більш-менш забезпечені будівельними матеріалами: ОСБ, дошками, деревом, бітумною дахівкою. І коли є пошкодження, ми допомагаємо в екстреному порядку.

Другий вид допомоги – це програма «Відновлення». Люди збирають документи і подають заявку на цю програму, яка поділяється на два підтипи: пошкоджене та зруйноване житло. Що стосується пошкодженого житла, то за рішенням комісії тим, хто втратив житло, було надано вісім чи дев'ять житлових сертифікатів. Це досить значні суми, вищі за їхню нинішню ринкову вартість. Люди можуть отримати пристойні гроші.

А які потреби мешканців Вашої громади? Це транспорт, зв'язок, медичне обслуговування, гуманітарна допомога?

Місцевий олійний завод припинив свою роботу, а це було основне підприємство, де працювали місцеві жителі. У кращі часи там працювало до 500-от осіб. Звідси і брак робочих місць. Звісно, ми не говоримо про безпеку, яка за замовчуванням стоїть на першому місці. Але, по-друге, хай як банально це прозвучить, нам бракує звичайної хорошої дороги, яка б з'єднувала нашу громаду з Харковом. Існуюча дорога не ремонтувалась, мабуть, останні 30 років.

Що стосується медицини, то у нас є амбулаторія, на жаль, немає сімейного лікаря, але, як показав мій майже дворічний досвід роботи, великої проблеми з цим немає. Є певний графік, за яким приїздить сімейний лікар з іншого міста. Тобто мінімальний рівень у нас забезпечений, якщо говорити про медицину. Медикаменти також є, їх нам передають різні гуманітарні організації.

Що стосується транспорту, то у співпраці з гуманітарною організацією «Проліска» ми організували соціальний автобус, який двічі на тиждень їздить за двома маршрутами, з'єднуючи наше село з селом Великий Бурлак. Люди можуть скористатись банківськими, пенсійними та іншими послугами, сходити в магазин, отримати довідки. Автобус чекає на них цпродовж трьох годин і привозить назад. Офіційного перевізника немає, але так ми вирішили проблему.

Проблем із продуктами харчування чи гуманітарною допомогою нема. Ми системно працюємо з кількома фондами. Деякі наші мешканці не бачили стільки продуктів до повномасштабної війни. І зараз ця допомога марнується, тому що вона повторюється, люди годують цією їжею своїх домашніх тварин, уже не так цінують її. І це сигнал для міжнародних організацій, які зосереджують всю свою увагу на громадах, що були окуповані. Сюди, чесно кажучи, надходить забагато допомоги.

У цьому районі нема жодної громадської організації. Немає людей, які б хотіли реалізувати якийсь проєкт з владою чи без неї – напр., зробити дитячий майданчик, мурал чи щось інше, щось креативне. Таких ідей немає. Це не дивно, враховуючи, що ця територія завжди вважалась проросійською.

Спочатку це був електорат Партії регіонів, а потім Віктора Януковича. Загалом у Харківській області, в регіонах трохи західніших, були ініціативи, що активно розвивались, а тут із цим великі проблеми. Тому не дивно, що немає таких ініціатив, які б я – як голова військової адміністрації – підтримав на благо всіх. Для мене це виклик, тому що бачу: це треба розвивати, але, чесно кажучи, на це не вистачає ні часу, ні людей, які є досить професійними, щоб залучити, напр., місцеву молодь до якихось прогресивних ініціатив.

Отже, безпека, робочі місця, дороги, комунікації – це наші проблеми.

Ви сказали, що є населені пункти, де не було примусової евакуації дітей. Як там проходить навчальний процес?

У нас є три навчальні заклади: Приколотнянська гімназія навчає дітей до 11-го класу, і два навчальні заклади працюють як початкові школи. Загалом навчається 220 дітей, звісно, онлайн. У 2024 році онлайн-опіка поширилась також на дошкільнят віком 5–6 років, що дозволить додатково підготувати їх до школи.

Питання, яке цікавить усіх, хто спостерігає й аналізує український спротив. Ідеться про безпеку: як захистити цивільне населення? Наскільки розвивається цивільна оборона?

Як захистити цивільне населення? На жаль, цивільна оборона – це непросте питання. Існує програма підготовчих курсів для цивільного населення. Однак я вважаю, що це все фікція і в нашій громаді таких курсів нема. Все робиться для галочки, видаються якісь сертифікати, але це імітація. Це не військова підготовка.

Люди вже виробили власні способи виживання в небезпечній зоні, де відбуваються обстріли. Хтось ховається у підвалі, хтось у ванній, хтось за двома стінами. Що ж, я один із них. Тобто є усталений шаблон, за яким люди діють у певних ситуаціях. Усі стежать за каналами у Telegram і добре знають ті ЗМІ, які повідомляють про небезпеку в Харківській області.

Проте вони стежать не лише за каналами у Telegram. Люди користуються соціальними мережами. Коли я отримую перевірену інформацію, я пишу: «КАБ летить», і всі реагують відповідно. У нас формально є 10 укриттів, зокрема чотири протирадіаційні, але вони зруйновані. Є шість звичайних укриттів у більш-менш нормальному стані. Також у нашій будівлі є підвал, і коли є загроза – ми спускаємося туди. Люди дуже швидко переказують цю інформацію. Саме тому протягом останніх місяців роль держави у цивільному захисті не була вирішальною. Тобто люди вже знають, що їм робити під час обстрілів.

Але, звичайно, ніхто не застрахований від того, що ракети влучать безпосередньо в будівлі. Тут або пощастило, або не пощастило. Зокрема, коли 15 серпня ракета влучила у завод, де працювали люди, частина з них була всередині будівлі, а частина – ззовні. Просто так сталося. Люди реагують і дотримуються заходів безпеки, коли отримують інформацію про загрозу обстрілу. Нерідко повітряні тривоги нас не стосуються, тому що вони оголошуються по всій Харківській області, а стосуються лише Куп'янська або Вовчанська, і тут люди не реагують. Але коли йдеться про цю відпрацьовану методику – мешканці вже навчені. І це зробила не влада, а саме життя.

І чи в громаді реалізуються ініціативи щодо будівництва нових укриттів?

Ми отримали від обласної влади два мобільні укриття: один у селі Приколотне, інший – у Вільхуватці. Те, що в Приколотному, дійсно

використовується – я туди ходжу. Було кілька нарікань, але воно виконує свою функцію. Ми зробили мінімальний ремонт найпростіших укриттів, капітальний ремонт коштував би набагато більше. Чесно кажучи, люди не дуже активно ними користуються, тому що це підвали в будинках. Ми вивчаємо це питання, працюємо з одним фондом над ремонтом входу до одного з таких укриттів. Але коли звучить сирена, тривога – чесно кажучи, якщо люди не прочитали у Телеграмі, що це летить на територію нашої громади, ніхто до укриття не піде.

На початку інтерв'ю Ви розповіли, що перед тим, як очолити військову адміністрацію у Вільхуватській громаді, Ви працювали в одному з проєктів зі звільнення територій від російської окупації.

Цей проєкт досі активний, але засекречений. Це спільний проєкт різних інституцій, пов'язаних із Міністерством оборони. Ми працювали над тим, щоб прискорити звільнення від окупації Харківської області, і нарешті нам це вдалося, у вересні 2022 року понад 95% території було звільнено. Це сучасний проєкт, але я не можу говорити про нього більше.

А чим Ви займались раніше?

До початку повномасштабної війни я очолював Харківський регіональний підрозділ Офісу простих рішень та результатів. Це аналітичний центр при Офісі Президента України, що діє в рамках Національної ради реформ. Його створення свого часу ініціював Міхеїл Саакашвілі. Свого часу я також був директором великого благодійного фонду, ми багато всього реалізовували. А перед цим – працював в обласній адміністрації і був депутатом Харківської міської ради, а ще раніше – депутатом Валківської ради. Валки – це моє рідне місто в західній частині Харківської області. Я давно беру участь у громадському та політичному житті. Етапи моєї біографії та освіти не дуже цікаві. Але коли почалась війна – ми з сім'єю поїхали на малу батьківщину і працювали у Валках волонтерами. Згодом друзі запросили мене приєднатись до цього проєкту, пов'язаного зі звільненням від окупації. Я переїхав до Харкова, а потім мені запропонували роботу голови військової адміністрації, але вже в іншому статусі – щоб допомагати відновлювати життя у Вільхуватській громаді.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

«Суспільство має адаптуватися до ветеранів»

Розмова з Любов'ю Галан

Звідки виникла ідея створити організацію «Принцип» і які основні напрямки Вашої діяльності?

Організацію¹ заснував військовий і ветеран Масі Найєм. Після поранення у 2022 році він спостерігав, як інші військові чоловіки та жінки намагаються пройти військово-лікарську комісію та вирішити інші бюрократичні питання, які супроводжують їхнє лікування і реабілітацію. Тоді він вирішив, що необхідно створити якусь організацію, яка б системно працювала з проблемами, з якими зіштовхуються ці люди. Так народилася ідея створення «Принципу».

У січні 2023 року ми зареєстрували організацію, а наступного місяця розпочали свою діяльність. Спочатку організація мала системно працювати над зміною «плану» роботи з пораненими солдатами, але працює у двох напрямках.

Перший напрямок стосується людей, які є чинними військовими, тобто служать в армії. Це означає, що ми опікуємося потребами та проблемами цих людей

Любов Галан, співзасновниця і голова Центру прав людини для військових «Принцип». Народилася у 1996 році. У 17-річному віці брала участь у Революції Гідності. Тоді вона була студенткою історичного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія». У подальших інтерв'ю зазначала, що протести на Майдані залишили в ній сильне відчуття обов'язку «щось робити».

Під час навчання почала займатися правозахисною діяльністю. У 2017–2020 роках була координаторкою проєктів у Центрі громадянських свобод, а також групи громадського спостереження «ОЗОН», яка, зокрема, спостерігала за діями поліції під час вуличних акцій протесту. Також проводила тренінги для поліцейських щодо практик охорони громадського порядку під час масових зібрань.

Після початку широкомасштабної російської агресії, у лютому 2023 року разом з адвокатом Масі

1 Див.: <https://www.pryncyp.com/>, англійська версія: <https://www.pryncyp.com/en/>.

Найеюм заснувала організацію «Принцип», метою якої є допомога військовим і ветеранам, а також захист їхніх прав у взаємодії з державою. Основою створення організації стали особистий досвід Масі Найеюма, який воював на фронті й зазнав важкого поранення у червні 2022 року, а також практика роботи Любові Галан у правозахисному русі.

з моменту їхнього вступу на військову службу і до її завершення.

Другий напрямок стосується досвіду ветеранів, тобто людей, які тимчасово припинили або взагалі залишили службу і перейшли до цивільного життя.

У рамках першого напряму для нас важливі питання охорони здоров'я військових, кадрової політики у Збройних Силах України та загальні механізми захисту

прав військовослужбовців у контексті їхніх взаємовідносин із командирами, системи військового правосуддя тощо.

Щодо ветеранів, то зараз ми працюємо над концепцією державної політики щодо переходу від військової кар'єри до цивільного життя. Ми також працюємо з найбільш вразливими групами ветеранів та їхніх родин, включаючи людей з інвалідністю, оскільки ми почали з поранених і продовжуємо цю роботу.

Але «Принцип» не є класичною «сервісною» організацією. Нашим основним завданням є робота з органами державної влади, аналітика, розробка рекомендацій, політик і нормативно-правових актів для зміни правил або внесення змін там, де система дає збої. З іншого боку, у нас також є інструменти, які ми використовуємо для надання правової допомоги військовим або для інформування солдатів та їхніх сімей про їхні права через платформу під назвою «Правовий навігатор». З моменту запуску нею скористались понад 200 тисяч людей. Ця платформа також існує у вигляді застосунку, а безкоштовні консультації можна отримати через чат-бот. Але це не є нашим основним фокусом. Ми зосереджені на спроможності державних органів забезпечувати справедливість для ветеранів війни у тих сферах, про які я говорила.

Кого ми сьогодні вважаємо ветераном в Україні? Раніше у нас були ветерани Другої світової війни, Афганістану, були ветерани АТО на Донбасі. Як це виглядає сьогодні?

За кордоном наші міжнародні партнери зазвичай визначають ветерана як людину, яка пройшла військову службу і повернулася до цивільного життя.

В Україні ветеран – це учасник бойових дій, тобто головним ідентифікатором є те, що людина брала участь у бойових діях. Іншими словами, можна бути солдатом, який не брав участі в бойових діях, тобто не бути ветераном.

Наразі ветеранами можуть бути люди звільнені зі служби, але на сьогодні, у воєнний час, ми маємо дуже обмежену кількість передумов для повного звільнення зі служби, тобто завершення військової кар'єри. Такими передумовами є лише вік (понад 60 років) і стан здоров'я. Це означає, що якби, напр., зараз було якесь зупинення бойових дій і відбулася демобілізація українських військовослужбовців, то всі вони пішли б у запас. Вони далі проходилимуть строкову військову службу і в разі нової війни знову підуть воювати, як це було з ветеранами АТО та ООС, які повернулися на війну у 2022 році.

Згідно із законодавством України, ветеран – це людина, яка брала участь у бойових діях, незалежно від того, перебувала вона на службі чи ні. Для нас це, насамперед, людина, яка так чи інакше зупинила або закінчила військову службу (більше не бере участі в бойових діях) і перейшла до цивільного життя. Саме на таких людей має бути спрямована ветеранська політика.

З іншого боку, кадрова політика в силах оборони також повинна враховувати цей бойовий досвід і сприяти кар'єрному зростанню тих людей, які мають бойовий досвід, адже вони є цінними для сил оборони. Тому ми вважаємо, що політика по відношенню до ветеранів повинна реалізовуватися не тільки в їхньому цивільному житті, але й під час їхньої військової служби.

В Україні є Міністерство у справах ветеранів. Чого не вистачає державній політиці? Чому з'являються неурядові організації, такі як «Принцип», які займаються проблемами ветеранів?

Проблема в тому, що тривалий час в Україні не було політики щодо ветеранів. Був орган, який мав би її формулювати, координувати і допомагати уряду її реалізовувати, але цього фактично не робилося. Основною вимогою громадських організацій під час широкомасштабного російського вторгнення було сформулювати цю політику.

Разом із колегами, партнерами з Veteran Hub, Юридичної сотні та «Простору можливостей», ми об'єдналися, щоб сформулювати концепцію державної політики щодо ветеранів: дати бачення того, хто є бенефіціаром цієї політики, а хто ні, як має бути змінено законодавство, яку

нову програму підтримки мають отримати ветерани. Як і всі пострадянські країни, ми успадкували радянську модель підтримки ветеранів, яка, щоправда, за останні роки зазнала певних модифікацій, але без кардинальних змін.

Нова політика мала б відповісти на питання, на якій підставі надається підтримка цим людям, в якій формі тощо. Донедавна відповіді формувало лише громадянське суспільство, але зараз політична ситуація дещо змінилась. У нас новий міністр у справах ветеранів, Наталія Калмикова, і разом з нею ми впроваджуємо цю політику у вигляді стратегії, яка нещодавно була презентована у Києві.

Це стратегія державної політики щодо ветеранів до 2030 року, яка має реалізувати нове бачення роботи з ветеранами. По-перше, йдеться про допомогу у відновленні добробуту ветеранів, який був утрачений через їхню участь у бойових діях.

По-друге, йдеться про національну безпеку. Я думаю, що це ключовий момент у цій стратегії. Ветеранська політика є частиною національної оборонної стратегії. Ветерани – це наша велика сила в боротьбі з Росією.

І по-третє, пам'ять і повага до живих ветеранів і, з іншого боку, політика пам'яті про тих ветеранів, які померли, вшанування їхнього чину після смерті.

Тобто можна сказати, що державні органи прислухаються до думки неурядових організацій, громадянського суспільства?

Я б сказала, що так, хоча це змінювалося протягом останніх трьох років, але на сьогоднішній день ця співпраця відбувається.

А якої допомоги ветерани потребують найбільше? З якими питаннями вони найчастіше звертаються до Вашої організації?

Ми виходимо із засновку, що ветеранів не можна стигматизувати, ставитися до них як до дітей, які потребують персональних помічників. Це дорослі люди, які взяли на себе відповідальність за всіх нас. Багато з них подбають про себе самі, і єдине, чого вони потребують і що їм потрібно забезпечити, – це відповідні умови для відпочинку після демобілізації. Ми спостерігаємо, що люди дуже виснажені. Характер бойових дій в Україні дуже важкий. І для людини, яка три роки воювала в таких умовах, це просто дуже важкий тягар, як для здоров'я, так і для психіки. Будь-яка людина, навіть здорова і добре фізично

підготовлена, не здатна цього витримати. Це дуже важко. Тому відпочинок і якесь страхування, фінансова підтримка після демобілізації дуже важливі для цих людей.

Друга тема – це, звичайно, підтримка тих, хто є вразливим. Серед ветеранів відбуваються різні процеси. Наприклад, ветерани з інвалідністю будуть більш вразливими, оскільки мають фізичні обмеження, що впливає на їхню здатність вільно пересуватися і користуватися більшими можливостями. Тому для них має бути окремо спрямована підтримка. У нашій країні досить багато говорять про працевлаштування ветеранів, адже відомо, що на ринку праці в Україні наразі спостерігається дефіцит людських ресурсів. Робочих місць, на жаль, не бракує. Ми стурбовані тим, що хоча на ринку з'являються вакансії, навички ветеранів можуть не задовольнити попит. Багато фахівців, які не працювали протягом трьох років, втратили частину своїх навичок, навіть ІТ-спеціалісти або банківські працівники: вони не мали можливості розвиватися, як їхні цивільні колеги, і їм потрібен час, щоб відновити цю здатність.

Я думаю, що дуже важливим питанням є здоров'я. Ми зараз говоримо з Міністерством у справах ветеранів, щоб Україна могла почати збирати дані і прогнозувати потреби ветеранів у медичній допомозі. Йдеться не лише про поранення і травми, а й дані про хронічні захворювання, які розвиваються під час участі в бойових діях. Відомо, що такі фізичні навантаження не можуть не позначитись на здоров'ї. Очікується, що ветерани будуть старіти швидше, ніж населення загалом. Вони матимуть більше хронічних захворювань, тому система охорони здоров'я має бути чутливою до їхніх потреб і підтримувати їх. Але з іншого боку, важливо розуміти, чи є якісь потреби, які потребують фінансування поза межами нашої загальної системи охорони здоров'я. Наприклад, чи будемо ми дотувати щось додатково для онкохворих ветеранів чи ні?

Багато говорять про психологічну реабілітацію і доступ до психологічної допомоги. Це, безумовно, дуже важливо. Однак я можу сказати, що фізичне здоров'я також постраждало. Важливо, щоб міністерство знало про ці потреби і враховувало їх у своїй політиці.

Важливо, що українські ветерани – це люди, які можуть воювати знову. Вдруге, втретє. І має бути політика певної справедливості в плані мобілізації щодо того, хто воює, хто працює, скільки разів у житті. Наприклад, у моїй родині є люди, які воюють вдруге. Скільки ще вони

будуть воювати? Чи будуть інші чоловіки, жінки воювати в майбутньому, щоб ці ветерани могли залишитися у цивільному житті? З одного боку, звичайно, ми повинні скористатися їхнім досвідом, але з іншого боку, в Україні йде дискусія про те, що воювати повинні всі, що пов'язано з питаннями, які стосуються строкової військової служби і підготовки цивільного населення до війни.

А як зараз українське суспільство ставиться до ветеранів?

Сьогодні ми маємо таку ситуацію, що ветерани – це вже частина нашої реальності. Сьогодні просто неможливо відокремити себе від ветеранів. Їх просто не можна не помічати. Дуже багато людей вже є чинними військовими, а потім будуть ветеранами. Це фактично кожна друга чи третя родина. У кожного є хтось близький або друг, який служить в армії.

Ми вже стаємо країною ветеранів. А якщо говорити про сім'ї, то на всіх вплинув пережитий досвід. Тож ветерани не є табуованою темою. Але, звісно, існують різні стереотипи і страхи. Бувають якісь делікатні ситуації, коли хтось повертається з фронту і питає інших: «Чому ти не воював?». Так, вони повернуться і можуть запитати, чому хтось не воював. Але це нормальна історія.

Особисто я вважаю, що різні побоювання щодо ветеранів перебільшені. До речі, я частіше бачу це серед іноземців, вони іноді дуже стурбовані. Деколи навіть складається враження, що вони просто бояться українських ветеранів. Але в нашій країні це вже нормалізоване явище...

А питання поваги, щось на кшталт політики поваги до ветеранів, як у США?

По-перше, у нас ще не закінчилася війна. Якщо ми подивимося на соціологію, то побачимо, що Збройні Сили України на першому місці в рейтингу довіри.

Звичайно, завжди будуть неадекватні люди. Але зараз, на третьому році повномасштабного вторгнення, люди починають розуміти, що в цій війні має воювати кожен. Що Микола з сусіднього під'їзду не може воювати на цій війні сам, що інші теж повинні.

Звісно, є дискусії, це нормально. Головне, що ми не піддаємося впливу російських інформаційно-психологічних операцій. Ми, звісно, розуміємо, що Росія буде використовувати тему ветеранів і сіяти

дезінформацію, щоб нас розділити. Але якщо подивитися на соціологічні дані зараз, то все нормально.

У нашого суспільства немає вибору: або у нас є ветерани і військові, або ми просто не виживемо. Ми самі, всередині країни, ведемо діалог про ставлення до ветеранів. Але аудиторіям за кордоном я можу сказати, що все добре і ми з цим впораємося.

Я не знаю, чи настав час ставити питання про майбутнє: а як щодо інтеграційної політики? Як інтегрувати в суспільство тих, хто повертається з війни?

Ми вважаємо, що це суспільство має адаптуватися до потреб ветеранів. Мені не подобається риторика, яка говорить про ветеранів як про хворих людей, з психічними проблемами, з ампутованими кінцівками, що заважають деяким людям жити нормальним життям. Ми намагаємося це змінити. Повторю: це ветеранська країна, яка має змінитися, щоб 5 мільйонів і більше ветеранів та їхні сім'ї могли почуватися тут комфортно. Насамперед ідеться про роботу над такими, здавалося б, тривіальними речами, як безбар'єрний фізичний доступ та послуги.

Ветеранам не потрібна паралельна система. Якщо подивитися на потреби ветеранів, то вони такі ж, як і у цивільного населення. У нас є лише специфічні наслідки бойового досвіду, а в іншому все те саме.

Є американська система, яка створила все паралельно для ветеранів. Однак мені здається, що вона працює не дуже добре і часто самі американські ветерани не мають до неї великого ентузіазму.

А в Україні все одно не буде грошей, щоб зробити щось подібне. Саме тому ми вважаємо, що вся національна система повинна мати можливість піклуватися про ветеранів, яких буде дуже велика частина населення. Здебільшого вони не потребують паралельних служб, а лише нормальних національних служб, які б їх підтримували. Звичайно, ми зіштовхуємось з великим викликом, коли йдеться про доступ до психологічної підтримки. Ветерани матимуть різні потреби у відновленні психічного здоров'я. Деяким із них знадобиться спеціалізована психіатрична допомога. Будуть ветерани, які, як і всі цивільні, що живуть у постійному стресі під обстрілами з 2022 року, потребуватимуть спеціалізованої допомоги психолога або психотерапевта.

Ідеться про психологічні наслідки всього цього не лише для ветеранів, а й для цивільного населення, для їхніх родин. Візьмемо ситуацію дівчини, яка три роки майже не бачила кохану людину, постійно переживаючи, чи виживе вона. Це жахливий досвід, який я нікому не побажаю. Важко так жити довго, виховувати дітей, ходити на роботу.

Тому всі ці потреби, на жаль, характерні для українського суспільства загалом. Ветерани є його частиною, і їм не потрібні якісь особливі «ветеранологи», як кажуть наші колеги з Veteran Hub, котрі будуть про них піклуватися. Їм просто потрібні нормальні послуги від держави.

З одного боку, є державна політика, а з іншого – такі організації, як Ваша. Я б хотів поставити запитання трохи ширше: яка роль громадянського суспільства, місцевої влади, бізнесу у ветеранських питаннях?

Потреби дуже великі. Я часто порівнюю це з операцією евакуації військ союзників із Дюнкерка². У ній були задіяні великі військові кораблі, торгові судна, невеликі яхти та рибальські човни. Все це потрібно і нам, тому співпраця між громадянським суспільством, бізнесом і державними органами – це єдиний шлях уперед.

Є проблеми, які треба вирішувати разом. Наприклад, я кажу підприємцям: хочете щось зробити для ветеранів, то оплатіть їм послуги стоматолога чи іншого лікаря. Важливо, якщо Ви берете на себе частину фінансових витрат із того, що має покривати держава. Ми хвилюємося, чи буде світ і надалі нас підтримувати, чи ми залишимося самі з фінансовим тягарем у соціальній сфері. Якщо бізнес, як він це робив останні три роки, зможе далі затягнути паски і далі підтримувати і цю сферу, то це надзвичайно важливо.

Громадський сектор працює з усіма, ми всі зараз є державниками, працюємо над тим, щоб забезпечити виживання нашої держави. Це унікальний період у моєму житті, я 10 років працювала в неурядовому секторі, зараз половину свого часу використовую для роботи з органами державної влади, тому що є попит на наші знання. Прийшло усвідомлення, що або ми разом, або ми не виживемо.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

Гуманітарна допомога потребує змін. Організація, яка евакуювала понад 100 тисяч людей

Розмова з Юлією Красільниковою

Як була створена організація «Схід SOS» і як змінювались пріоритети Вашої діяльності з роками?

Фонд¹ був створений у відповідь на події 2014 року, тоді більшість команди склали активісти луганського Майдану. Це були люди з громадської організації «Поступ», яка працювала в Луганську ще до Майдану. Також були активісти з Криму – з Правозахисного центру «Дія».

Ми були змушені виїхати, покинути рідні місця, тому що в той час активістів і людей, які публічно виступали за Україну – переслідували. Ми вважали, що в першу чергу маємо допомогти тим, хто ще не виїхав з окупованих територій, а їхні життя і життя їхніх родин були під загрозою через проукраїнську діяльність у регіоні.

Ситуація в той час дуже швидко змінювалась, і кількість людей, що виїздили через військові дії, зростала. Наша організована діяльність фактично почалась із гарячої лінії і певного збору коштів, щоб допомогти їм виїхати – купити квитки тощо.

Юлія Красільникова, виконавча директорка Фонду «Схід SOS». Народилась у 1990 році в Луганській області. Закінчила філологічний факультет Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка за спеціальністю українська філологія.

З 2009 року працювала в громадських організаціях Луганська. Брала участь у мітингах луганського Євромайдану та проукраїнських акціях під час т. зв. *руської весни* у 2014 році на сході України.

З міркувань безпеки була змушена, разом з іншими активістами, залишити Луганськ. Навесні 2014 року стала однією зі співзасновниць організації «Схід SOS», що займалась допомогою вимушеним переселенцям з окупованих територій Луганської області, а згодом і Донецької.

У наступні роки організація розширювала свою діяльність. Окрім гуманітарної допомоги, вона займалась,

¹ Див.: <https://east-sos.org/>.

зокрема, моніторингом ситуації вздовж лінії розмежування на Донбасі. До російської окупації у 2022 році, офіс «Схід SOS» у Сіверськодонецьку був добре відомим серед українських та іноземних журналістів, які працювали на сході України.

Після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році – фонд «Схід SOS» поширив свою діяльність на всю країну, надаючи допомогу передусім людям, які страждають від наслідків війни. Нині це одна з найбільших організацій такого типу в Україні.

Тоді ми надавали інформацію про те, як безпечно виїхати, адже в якийсь момент поїзди перестали курсувати і люди просто не знали, в який бік їм іти, щоб не потрапити під обстріл.

Ми збирали цю інформацію, у нас було багато контактів у регіоні. Це було нелегко, але ми були чи не єдиною точкою, де можна було дізнатись, що відбувається в Луганській області. На той час у ЗМІ було мало перевіреної інформації.

Потім ми організували багато гуманітарної допомоги і поступово розширювались. Ми відкрили моніторинговий та освітній напрямки: працювали зі школами, з громадськими активістами переважно в Луганській області і трохи в Донецькій. Запустили юридичну та психологічну допомогу.

До повномасштабного вторгнення наш фонд повністю відмовився від гуманітарної допомоги, зосередившись на потребах розвитку. Найсильнішим напрямком на той час був освітній, де ми реалізовували найбільше проєктів, крім того – працювали з громадянським суспільством, органами місцевого самоврядування.

Але зі вторгненням 2022 року ми, так би мовити, повернулись до витоків. Стартували 24 лютого. Насправді ми вже почали збирати пожертви на нову діяльність трохи раніше, бо розуміли, що щось має статись. Ми також розпочали кампанії зі збору коштів у Європі разом з нашими партнерами. 24 лютого відкрили гарячу лінію і почали приймати дзвінки для екстреного реагування: купівлі гуманітарної допомоги і медикаментів. Паралельно ми шукали людей, які були в зоні бойових дій і були готові допомогти тим, хто там залишився.

У 2022 році ми проводили багато гуманітарної роботи. Ми запустили колцентр для запитів на евакуацію і почали самотужки займатись евакуацією. Це був наш новий досвід. До цього це були поодинокі спроби, позаяк у 2014 році ми не могли робити це системно. Запустили юридичну та психосоціальну допомогу.

Зараз, знову ж таки, гуманітарної допомоги менше, але вона більш адресна. Намагаємось задовольнити ті потреби, якими ніхто не

займається, виконати складні запити, де стандартні міжнародні фонди, які мають, напр., проєкт роздачі продуктових наборів, не можуть допомогти.

У чому полягають ці конкретні прохання про допомогу?

Це могло бути, напр., якесь обладнання для адміністрації. Таких випадків було багато, особливо на звільнених після російської окупації територіях, де російські військові забрали або знищили все, що було в громадах. Місцеві адміністрації не мали навіть комп'ютерів, щоб працювати і допомагати людям. Одного разу попросили допомоги у придбанні катафалка, який ми поки що не змогли організувати. У прифронтових районах, які перебувають під обстрілами, люди, особливо люди похилого віку, почали вмирати внаслідок хвороб через стрес і велике навантаження на організм. Громада має проблему з похованням померлих, у них є один мікроавтобус, який ламається, і їм просто важко впоратися зі зростанням потреб.

Багато допомагаємо Державній службі з надзвичайних ситуацій. Купуємо їм, напр., обладнання для підводного розмінування, РЕБ-и або пристрої захисту безпілотників, дрони, спеціальні черевики для розмінування полів та інші подібні речі.

Це напевно потребує багато ресурсів...

Так, мова йде про величезні суми, нам рідко вдається отримати їх від донорів безпосередньо на такі проєкти. В основному це кошти, які ми зібрали ще у 2022 та 2023 роках, пожертви як за кордоном, так і зібрані в Україні.

Ви далі збираєте пожертви?

Так, але наразі їх набагато менше. Але намагаємось це розвивати. Зараз ми шукаємо людей у фондї, які могли б зайнятись цим напрямком. В Україні не прийнято жертвувати в гуманітарні фонди, зазвичай гроші жертвують на військові потреби. Але у цивільного населення також є величезні незадоволені потреби. Комунікація з організаціями та установами, що надають гранти, стає дедалі складнішою, фінансування зменшується, а потреби зростають.

Коли у вересні 2024 року відбувалась евакуація з Покровська, це виглядало як абсолютна катастрофа, бо до виїзду з Покровська у нас не було місця, куди можна було б розселити людей. Держава не може забезпечити місця для розселення всіх евакуйованих. Для найвразливіших

категорій, людей похилого віку і маломобільних хворих – таких місць просто не існує. Щоб такі місця з'явилися, необхідно провести капітальні ремонти і створити нові місця в будинках-інтернатах для людей похилого віку. На це потрібні величезні кошти, яких ніхто не виділяє. Для донорів таке питання або незрозуміле, або нецікаве, і знайти кошти на це дуже складно.

Я пам'ятаю, що «Схід SOS» намагався розвивати мережу тимчасових майданчиків для евакуйованих осіб...

Так, ми підтримуємо такі місця, даруємо для них обладнання, допомагаємо з дрібними ремонтами, напр., зробити санвузол з душем, бо часто бувають ситуації, коли люди приїждять у місця державного розселення, а там нічого немає.

Нещодавно відбулась евакуація, організована владою в Кіровоградську область. Люди отримували консультації від наших юристів. Наша юристка дала одному з евакуйованих туди людей свій номер телефону. Ця людина зателефонувала їй звідти в істеричі, плачучи. Виявилось, що їх вивезли в якесь віддалене село, до якого треба їхати дві години по бездоріжжю, автобуси туди не ходять. Це була якась закинута школа з жахливими умовами: туалет на вулиці, ні душу, ні кухні, нічого. І там жило 13 людей, серед яких одна літня жінка з обмеженими можливостями пересування і дитина. Чесно кажучи, я не уявляю, як можна залишати людей у таких умовах. Якби ці люди не зателефонували до нас – їм, мабуть, і надалі довелося б там жити або знайти спосіб повернутись додому під обстріли. Ми намагаємось допомагати і таким місцям, але основна наша увага зосереджена на маломобільних людях, бо в їхньому випадку взагалі немає місць для проживання.

Який масштаб евакуацій, які Ви проводите?

Зараз це, ймовірно, близько 100 тисяч осіб або більше. Понад 10 тисяч – це евакуйовані з обмеженою мобільністю. Це цифри, які стосуються або безпосередньо наших дій, або спільних дій з партнерами. Зараз це приблизно 300–400 маломобільних людей на місяць. Це дуже велика кількість, саме стільки ми евакуювали навесні 2022 року. Тоді все відбувалось набагато повільніше, спокійніше і було більше часу, щоб підготувати місця, куди вони будуть їхати. Зараз потік просто величезний.

Скільки у Вас груп і людей, що займаються евакуацією?

Наша евакуаційна група, яка працює безпосередньо у прифронтовій зоні, налічує близько 30-ти осіб. А вся команда – це близько 260-ти осіб. Але якщо ми говоримо про евакуацію, то, крім евакуаційної команди, у нас є юристи, соціальні працівники, психологи і гуманітарний відділ, який працює на нашому транзитному пункті у Павлограді, куди зараз їдуть усі евакуйовані з Донецької області. Тож евакуацією займаються не лише ці 30 людей, а фактично майже вся команда працює над цим.

260 людей, які працюють у фонді – це багато. Хто вони? Вони самі звертаються чи Ви їх шукаєте?

Буває по-різному. Зараз ми шукаємо, але частина команди – наш кістяк: наші координатори та ключові люди – це волонтери з 2022 року – з часів, коли ми переїхали до Ужгорода і набрали волонтерів на гарячу лінію. Багато з них залишились і зараз працюють на інших посадах.

Це люди в різних регіонах, звідки нам потрібні конкретні фахівці. У нас є офіси в Ужгороді, Києві і є базові центри. Команди в Ужгороді та Києві налічують 30–40 осіб. Решта – це люди на місцях.

Коли я їздив з Вами у 2023 році, Ви показували новий простір для жінок з дітьми, який відкривали у Харкові. Чи розвиваєте досі мережу таких просторів?

Так, розвиваємо, але ми їх переформатували, тому що ця історія з жінками та дітьми була свого часу вимогою донорів. Зараз ці місця стають регіональними центрами, де послуги надаватимуться всім, хто їх потребує, без обмежень за категоріями, з особливим акцентом на роботу з жінками, але не тільки. Наразі маємо шість таких центрів – Черкаси, Кропивницький, Вінниця і міста у прифронтовій зоні: Запоріжжя, Харків та Миколаїв. Під час одного з російських бомбардувань Запоріжжя у вересні, наш центр зазнав невеликих пошкоджень.

Ці місця важливі ще й тому, що ми використовуємо їх, коли в цих регіонах проводяться операції швидкого реагування. Тоді вони стають нашими логістичними центрами, куди ми доставляємо гуманітарну допомогу і живемо там, коли прибуваємо для реагування.

Так було, коли росіяни підірвали Каховську ГЕС. Тоді дуже добре працював центр у Миколаєві, куди приїздили волонтери, які там мешкали, роздавали гуманітарну допомогу й евакуювали людей із затоплених місць, залишалися там на ніч. Зараз так само працює центр

у Дніпрі. Наші люди приїждять допомагати евакуйованим у Павлограді, а самі живуть у дніпровському пункті. Раніше була схожа ситуація у Харкові, коли евакуювали людей з Вовчанська, тоді ми також використовували приміщення у Харкові.

Діяльність «Схід SOS» розпочалась із гарячої лінії. Чи актуальна ця діяльність сьогодні?

Так, але зараз наша гаряча лінія працює зовсім по-іншому. Раніше для нас це була суто інформаційна справа, коли ми збирали інформацію про те, де в тому чи іншому регіоні надається допомога, до кого звертатись, як виїхати. А зараз наша гаряча лінія передусім приймає запити на евакуацію. Це один із наших пріоритетів. Гаряча лінія супроводжує весь процес евакуації: від первинного запиту про те, що людину потрібно забрати; до зв'язку з родичами; з'ясування, куди можна забрати людину; з'ясування, в якому вона стані; чи потрібна медична евакуація; чи можна просто вивезти звичайним транспортом.

У нас також є база даних партнерів, база даних організацій, які працюють по всій країні, і ми передаємо цю інформацію людям. Крім того, це також інструмент внутрішнього моніторингу. Пізніше ми телефонуємо людям, які до нас звертались, і запитуємо, чи отримали вони ті послуги, про які просили.

Ви також згадали про юридичний супровід. У чому найчастіше полягають юридичні консультації?

Дуже багато запитань пов'язано з поновленням документів і різного роду виплатами, тобто з тим, із чим люди раніше не стикалися. Коли така людина виїжджає, вона має отримати внутрішнє посвідчення біженця, отримати якусь державну чи недержавну фінансову допомогу, відновити втрачені документи, бо багато людей не мали жодних базових документів. Вони ніколи не переймалися цим, тому що роками жили в своєму селі і не потребували цього. Йдеться про відновлення пенсій або оформлення допомоги за зруйноване чи втрачене житло.

Дуже важливо поновити документи. Люди, яким немає куди йти, особливо це стосується маломобільних груп населення – залишаються в нашому тимчасовому притулку, де кількість місць дуже обмежена. Якщо ми не відправляємо цих людей в інші місця, в державні установи або за кордон, то не можемо евакуювати нових людей. Як наслідок, у нас утворюється черга, і процес евакуації зупиняється. Але для того, щоб людина могла поїхати далі – за кордон або на державний

об'єкт – вона повинна мати всі документи. Без документів – хай як дивно і страшно це звучить – держава таких людей не прийме, вони змушені залишатись в якихось волонтерських притулках, поки громадські організації не відновлять їхні документи.

Наскільки великою є потреба у психологічній допомозі?

Загалом, стан людей, які зараз виїждять, переважно з Донецької області, дуже поганий. Вони дуже травмовані, бо вже втратили інстинкт самозбереження, розуміння того, що є небезпечним. Часом люди геть втрачають основні рефлекси, і якщо вони зараз вирішили виїхати, то, найімовірніше, ситуація, в якій вони опинились, була абсолютною катастрофою. Мабуть, сталось щось дуже серйозне. Деякі люди були свідками того, як кулі вбивали їхніх близьких на їхніх очах. Це серйозні надзвичайні ситуації, і допомога вкрай необхідна.

Люди часто не усвідомлюють, наскільки їм потрібна допомога психолога. У нас у транзитному пункті в Павлограді працює психолог, який не йде просто до людей зі словами: «Я психолог, давайте я Вам надам психологічну допомогу». Він спостерігає за людьми, бачить їхній стан, підходить до них, розмовляє з ними і намагається стабілізувати, а потім перевіряє, хто йде на контакт, і далі працює дистанційно або в місці притулку.

Ви сказали, що гуманітарна допомога зараз зійшла на дальший план. Але коли ми відвідували звільнені території у 2023 році, саме Ваші команди надавали допомогу у відновленні житла. Чи відбувається це нині?

Відбудова – це окремий напрямок діяльності, і він триває. Ми далі працюємо в Ізюмському районі та в інших місцях Харківської області. Ми активно працювали в Донецькій області, і зараз маємо сумніви, що робити далі, тому що наша діяльність у цій сфері – це не швидке реагування, коли мова йде, умовно кажучи, про латання прорваного даху чи заклеювання вікна пластиком. Ми організовуємо ремонт даху і заміну вікон. А зараз ті райони, де ми планували працювати, перебувають під артилерійськими обстрілами, під нальотами російської авіації, і така діяльність не має сенсу.

Зараз ми думаємо про роботу в Миколаївській області. Там є громади, які також потребують відновлення.

Ви згадали, що міжнародна співпраця стає дедалі складнішою. Це просто результат тривалої війни і певної втоми іноземних організацій, грантодавців чи щось інше?

Це багатопланове питання. Це дійсно результат війни, яка вже давно триває, і втрати уваги, яка раніше була прикута до України. Це питання скорочення фінансування з різних причин. У кожної країни своя історія, але раніше вони вкладали великі ресурси в допомогу Україні. Не схоже, що війна закінчиться завтра, а коштів у цих країнах більше не стає. Звичайно, всі думають, що робити далі, чи є у них ресурси, щоб інвестувати більше.

Це пов'язано зі специфікою роботи міжнародних організацій в Україні. Коли в Україну приходили дуже великі суми грошей, серйозні донори боялись давати їх напряму українським фондам. Вони віддавали їх міжнародним організаціям, а ті тоді передавали їх українським або віддавали їх ще іншим міжнародним організаціям, щоб ті передали тим, хто реально працював на місцях і приносив допомогу в Україну.

Це створило кілька додаткових етапів, коли багато грошей витрачалось, напр., на адміністративну роботу цих міжнародних організацій, які фактично самі не надають допомогу. Вони лише перераховують кошти від донора українській організації, яка реалізує всі дії, прописані в проекті. Є особливість співпраці з такими організаціями, які часто ставлять вимоги набагато вищі, ніж ті, що просить донор. І це велика проблема, іноді здається, що неможливо надати допомогу, бо треба сидіти цілий день і збирати папери, папери на папери і вигадувати якісь неіснуючі документи, тому що так захотіла ця міжнародна організація.

Зараз відбувається цікавий процес. Із 2022 року ми багато говоримо про локалізацію, про те, що кошти повинні йти напряму від донора до організації, яка реалізує конкретну діяльність на місцях. Зміни відбуваються, деякі серйозні донори почали приходити в українські організації і намагатись реалізовувати перші прямі гранти.

У нас є досвід співпраці з Міністерством закордонних справ Німеччини, з яким ми реалізуємо один проект через міжнародну організацію, а інший – напряму.

Вражає те, наскільки різняться ситуації: там, де є прямий грант, усе зрозуміло, ми отримуємо швидко відповідь і швидко отримуємо гроші,

маємо розумну контактну особу, і нас не просять про жодні додаткові процедури, не вигадують жодних додаткових елементів звітності.

А там, де це робиться через міжнародну організацію, наша робота майже зайшла в глухий кут: постійне втручання в те, що ми робимо, спроби вказувати нам, як ми повинні працювати, ставлення до наших співробітників як до працівників цієї міжнародної організації і т. д.

Така ж історія, напр., з роботою з Агентством США з міжнародного розвитку (USAID). Ми отримуємо прямий грант, який прекрасно працює, ми розуміємо, як він має виглядати, яка звітність потрібна і в нас немає з цим проблем. А ще ми отримуємо грант від USAID, який був переданий міжнародній організації, від неї – іншій організації, а вже потім – нам. І це просто катастрофа. Наприклад, ми не платимо людям по три місяці, тому що десь завис транш, хтось не подивився звіт і вчасно не подав заявку на гроші, і ми повинні пояснювати нашим співробітникам на місцях, чому вони не отримують зарплату і як вони повинні жити без грошей. Тому дуже важливо, що цей рух уже почався, і я дуже сподіваюсь, що донори не зупиняться, будуть більше довіряти місцевим організаціям, тому що це справді має сенс.

Ви маєте великий досвід і, напевно, спостерігаєте за тим, що відбувається з допомогою Україні. Чи є розбіжності між реальними потребами і допомогою, яку надають різні організації? Можливо, щось у цій допомозі вже зовсім не потрібне, а важливе щось інше?

Так, зараз іде серйозна дискусія, і я тішусь, що вона дійшла навіть до міністерського рівня, зокрема, до Міністерства реінтеграції. Шкода тільки, що це міністерство планують ліквідувати.

Найголовніше питання: чому люди вчасно не виїхали з прифронтових територій? Чому вони туди повертаються? Навіть зараз ми бачимо, що, попри евакуацію, люди повертаються до Покровська².

Є багато організацій, які допомагають людям на лінії фронту. Люди, які там живуть, заповнюють свої квартири до стелі коробками з гуманітарною допомогою. Вони знають, що якщо вони живуть у Покровську чи Мирнограді, то раз на тиждень до них приїздитиме міжнародна організація і даватиме коробку з продуктами. Їм не треба платити за житло, за комунальні послуги. У них немає жодних витрат, і їм

2 У вересні 2024 року фронт уже був наблизився до Покровська, місто зазнало значних руйнувань від обстрілів і бомбардувань.

постійно доставляють додому різну допомогу. Коли вони їдуть, напр., до Кропивницького чи Вінниці, то там їм вже ніхто не допомагає. Вони живуть у притулку в жахливих умовах, не мають роботи, їм часто доводиться платити за комунальні послуги в цьому притулку, напр., або винаймати квартиру, що дуже дорого в наш час.

Вони не можуть швидко влаштувати дитину в дитячий садок чи школу, знайти роботу. Фактично ніхто не допомагає евакуйованим. І це велика проблема, тому що всі гуманітарні організації зараз зосереджені на тому, щоб працювати й допомагати тільки в межах лінії фронту. І все. Далі допомога не йде, і людина, яка виїхала з-під обстрілу, потрапляє в безпечне місце, але там немає ні грошей, ні допомоги. І вона повертається додому, знову потрапляє під обстріл і може там загинути. І багато хто потім просить, щоб їх знову евакуювали. Ми возимо їх туди-сюди по кілька разів.

Не так давно на прифронтових територіях набула розголосу тема видачі по 21 тисячі гривень на дрова на зиму для певних категорій людей. Але для того, щоб їх отримати, потрібно було залишатись у цих небезпечних місцях, доводити, що ти там живеш. Люди, які були в процесі евакуації, дізнались про це і повернулись додому, щоб отримати 21 тисячу. І це такі абсолютно невдалі історії: з одного боку, ми намагаємось врятувати життя людей, бо це найголовніше, а з іншого боку – ми не знаємо, що їм сказати, бо виглядає так, що вдома вони отримують допомогу, а в Рівному, у Вінниці чи Черкасах – ні. Важко сказати людині, що вона має їхати кудись, де нічого для неї немає, і виживати там без жодної підтримки від держави чи міжнародних організацій.

Чому більшість гуманітарних організацій фокусуються на прифронтовій зоні?

Вони покладаються виключно на міжнародне гуманітарне право, не намагаючись проаналізувати, як це насправді впливає на процеси та людей. Таким чином, вони фактично блокують евакуацію і наражають людей на небезпеку.

Міжнародне право ґрунтується на переконанні, що пріоритетом є допомога тим, хто опинився в найгіршій ситуації. Люди в найгіршій ситуації – це, звісно, ті, хто перебувають на лінії фронту. Але всі ці організації не займаються евакуацією, а відправляють гуманітарні вантажівки у прифронтову зону, наражаючи на небезпеку своїх співробітників. Ми бачимо такі історії у випадку з Червоним Хрестом,

чий транспорт останнім часом кілька разів потрапляв під обстріли, а його співробітники гинули. Так само ризикують і ті, хто їде за цією допомогою.

Отже, йдеться про те, що вони не можуть зупинитись, подивитись на реальну ситуацію і подумати, чи правильно вони роблять, чи, може, повинні робити щось інше, щоб допомогти нам вивезти людей з небезпеки.

А як відбувається співпраця між гуманітарними організаціями й органами державної і місцевої влади? Я запитую ще й тому, що «Схід SOS» був проти ліквідації Міністерства реінтеграції.

Це дуже великий виклик для нас на даний момент, тому що ми доклали багато зусиль для побудови ефективної комунікації й ефективної співпраці з владою з нуля, як на рівні місцевого самоврядування, так і на рівні міністерств. Ми вже досягли того етапу, коли змогли вирішити багато проблем за короткий час завдяки прямим контактам.

Наприклад, історія з притулком у Кіровоградській області, про який я згадувала, коли людина в істеричі зателефонувала, що там жахливі умови. Наша адвокаційна менеджерка просто надіслала фотографії притулку в координаційний чат, описала ситуацію, і того ж вечора всіх людей звідти забрали, запитали, куди вони хочуть їхати, розвезли, надавши їм житло в тих регіонах, де вони захотіли залишитись.

Потім ця ж людина подзвонила нам і подякувала, сказала, що отримала ідеальні умови. І це стало можливим у координаційному чаті, де безпосередньо присутні міністр реінтеграції, представники обласних адміністрацій, соціальних служб, бо саме вони приймають рішення і реалізують їх на місцях. Усе скоординовано і це працює. Але це результат кропіткої роботи громадського сектора від початку повномасштабного вторгнення.

Наприклад, у нас була проблема з Донецькою областю, де місцева адміністрація просто ігнорувала нас і не хотіла нормально співпрацювати. Це змінилось завдяки міністерці Ірині Верещук, яка на координаційному штабі сказала, що потрібно співпрацювати з громадськими організаціями, бо така співпраця дає результат. Зрештою, до нас зателефонував глава Донецької області, і ми налагодили таку співпрацю. Цей інструмент справді добре працював. І зараз ми дуже боїмось, що всі ці інструменти перестануть діяти. Я не знаю, що на нас чекає. Процеси евакуації, найімовірніше, будуть передані

Міністерству внутрішніх справ. Ми ще не розуміємо, як це вплине на евакуаційну роботу, але зрозуміло, що радше негативно і що ми суттєво відкотимось назад у тих процесах, які напрацьовувались роками.

Ви мали негативний приклад співпраці з владою в Донецькій області, а як це відбувається в інших регіонах, адже, здавалося б, співпраця з місцевою владою має бути простішою?

Має, але тут завжди велику роль відіграє людський фактор. У нас є напрацьований досвід евакуації і ресурси, напр., машини, паливо, ми можемо просто допомогти. Але для того, щоб допомагати, ми повинні чути один одного і домовлятися про якісь спільні дії. А на заваді може стати якесь кадрове питання, а конкретно – якась область відмовляється йти на цей діалог, що має безпосередній вплив на життя людей, адже ми не можемо ефективно працювати, коли є перепони, зайві перевірки на блокпостах тощо.

Є «відчайдушні волонтери», як ми їх називаємо, які діють самостійно, мають машину і потребу допомагати людям. Вони поїхали в Донецьку область і забрали когось звідти. Але не знають, куди везти цих людей, бо нема співпраці.

У нас є дуже гарний приклад співпраці з місцевою владою у Сумській області. Це дуже добре спрацювало в Харківській області, коли ми їздили у Вовчанськ. Це працює, коли є розуміння, що громадські організації не заважають, а допомагають, що до них варто прислухатись і можна використати їхній досвід кількарічної безперервної роботи з евакуацією. Тоді ми можемо ефективно робити те, що робимо.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

Україна – не корумпована країна, а країна, що бореться з корупцією

Розмова з Віктором Нестулею

Я хотів би почати з запитання про Ваш особистий професійний досвід. Ви починали свою кар'єру в неурядовому секторі. Чи не могли б Ви розповісти нам трохи про себе?

Я працював в одному з найбільших інвестиційних фондів США. Відповідав за аналіз ризиків у корпоративних закупівлях. Після Революції Гідності приєднався до команди Міністерства інфраструктури України.

Під час роботи в уряді, в рамках однієї з ініціатив Open Government Partnership (OGP)¹, я познайомився з Transparency International Україна², громадською організацією, яка займається боротьбою з корупцією і яка була одним з ініціаторів створення комітету OGP. Я перейшов до них, тому що в той час запускалась ініціатива Prozorro, нині відома національна система електронних закупівель. У Transparency International я відповідав за цю систему, потім за Prozorro Market, eHealth – це великі реформи, які, по суті, були ініційовані громадянським

Віктор Нестуля, керівник цифрової екосистеми для підзвітного управління відновленням DREAM. Народився 1989 року в Полтаві. Почав кар'єру з роботи в американському інвестиційному фонді, де займався ризиками у корпоративних закупівлях.

Після Революції Гідності перейшов на роботу до Міністерства інфраструктури, а згодом до Transparency International Ukraine. Там брав участь у реалізації великих проєктів що стосувались реформи державної служби: створення платформи Prozorro для публічних закупівель та електронної системи eHealth для автоматизації реєстрації медичних послуг й управління медичними послугами.

Був першим виконувачем обов'язків директора, створеного 2018 року державного підприємства «Медичні закупівлі України», яке займається централізованими закупівлями лікарських засобів, медичного обладнання і виробів медичного

1 Див.: <https://www.opengovpartnership.org/>.

2 Див.: <https://ti-ukraine.org/>, англійська версія: <https://ti-ukraine.org/en/>.

призначення. Потім перейшов до неприбуткової організації Open Contracting Partnership, яка розвиває співпрацю між урядом, бізнесом і громадянським суспільством. До початку російського вторгнення в Україну у 2022 році відповідав за регіон Східної Європи і Центральної Азії. Після початку російської агресії – зосередився на Україні. Він є одним з ініціаторів масштабної реформи під назвою DREAM – національної екосистеми управління відновленням. Як зазначають розробники, DREAM створює єдиний цифровий шлях для проектів відновлення і забезпечує їхню прозору й ефективну реалізацію на національному, регіональному та місцевому рівнях.

суспільством і реалізовані як великі трансформації.

Потім я приєднався до команди Міністерства охорони здоров'я України і був першим виконувачем обов'язків директора Національної агенції «Медичні закупівлі України». Це централізована закупівельна організація, яка наразі виконує всі медичні замовлення у сфері лікарських засобів та медичного обладнання. Я був одним із тих, хто створював це державне підприємство. Потім я не брав участі в конкурсі на посаду директора, перейшов до міжнародної неприбуткової організації Open Contracting Partnership³, де працюю й нині.

До початку повномасштабної війни я відповідав за регіон Східної Європи і Центральної Азії. Переважна більшість проектів реалізувалась у Молдові, Грузії,

Вірменії, Казахстані, Киргизстані, Азербайджані, Узбекистані. Після російського вторгнення у 2022 році я зосередився на Україні. Разом із колегами ми ініціювали ще одну велику реформу, яка зараз відома як DREAM.

Це мій досвід. Мені пощастило працювати у великому бізнесі, уряді, на державних підприємствах та в неурядових організаціях, як національних, так і міжнародних.

Це справді цікавий і різноманітний професійний досвід. Ви згадали про систему Prozorro. Що вона змінила в Україні, якою мірою вплинула на публічні закупівлі? У 2017 році Ви писали, що корупція у сфері державних закупівель усе ще існує, хоча Prozorro працює вже рік. А як це змінилось протягом наступних років?

Корупція у сфері державних закупівель нікуди не подінеться, незалежно від того, наскільки розвиненою є країна – чи то США, чи то Німеччина, чи то Польща, чи то Велика Британія. Питання в тому, як

система організована інституційно і як вона працює з точки зору виконання своїх функцій.

Система Prozorro докорінно змінила сферу закупівель в Україні, оскільки гарантувала повну прозорість процесу: від плану закупівель до виконання договору, платежів тощо. Крім того, що інформація стала прозорою і доступною на порталі, система впорядкувала велику кількість відкритих даних. В Україні створено величезну кількість сервісів, серед яких аналітичні модулі, системи управління ризиками та інформування компаній про можливості. Все це змінило процедури закупівель і значно їх спростило, підвищивши ефективність і скоротивши час, а також відкрило багато можливостей для малого та середнього бізнесу, оскільки на політичному рівні було прийнято рішення про обов'язкове проведення т. зв. допорогових закупівель через систему. В Україні все, що перевищує 50 тисяч гривень, повинно проводитись через конкурсні торги. Насправді багато замовників використовують цю процедуру для значно менших закупівель, де йдеться про 10 чи 20 тисяч гривень.

Це безпрецедентно низькі пороги, які заохотили багато малих і середніх компаній приєднатися до Prozorro. Якщо поглянути на статистику участі, то зараз майже 300 тисяч компаній, фізичних осіб-підприємців, беруть участь у закупівлях через Prozorro.

Якщо порівняти аналогічні підходи в європейських країнах, то там ці пороги для обов'язкових конкурентних процедур часто починаються від 40 тисяч євро. А для тих, хто відповідає європейським порогам, визначеним у європейських директивах, – 133 тисячі євро.

В результаті Україна відкрила для бізнесу дуже велику кількість замовлень, і поступово Prozorro почала змінювати свій підхід. Зараз, напр., для публічних закупівель дуже активно використовується Prozorro Market. Це електронний каталог, коли замовник робить закупівлю, як на «Розетці», там є стандартні специфікації. Ви заходите, натискаєте, обираєте, і договір автоматично генерується і підписується протягом двох днів. У середньому реалізація займає 7–10 днів; це дуже швидко.

Звісно, в системі закупівель залишається багато зловживань, але це питання не електронної системи, а культури, ефективності роботи правоохоронних та контрольних органів. Якщо подивитись на діяльність Національного агентства державного підприємства «Медичні

закупівлі України», то воно у 2023 році здійснило закупівлі майже вдвічі дешевше, ніж європейські країни. Це фантастика: контракти виконуються, замовлення доставляються, встановлюються. Укрпошта також активно використовує систему для закупівель.

Однак є ті, хто – я не хочу вказувати на конкретні організації – використовують цей інструмент не для ефективності, а у власних цілях. Але такі проекти як «Наші гроші» показують, що система працює, оскільки дозволяє тим, хто зацікавлений, проводити процедури ефективно, і викривати тих, хто зловживає. Крім того, має бути створена належна система контролю за виконанням законів.

Наскільки війна впливає на функціонування цієї системи?

На початкових етапах війни система Prozorro майже не використовувалась, усі були в шоці, і протягом перших кількох місяців було надано можливість не використовувати Prozorro для укладання договорів. Але досить швидко, після звільнення Київської області від російської окупації, більшість процедур у сфері закупівель знову почали проводити через Prozorro.

Ба більше, навіть державний логістичний оператор – закупівельна агенція, створена для забезпечення Збройних Сил України, – використовує конкурентну процедуру закупівель через Prozorro. Звісно, зброю через цю систему не купують, але багато чого для забезпечення тилу купують прозоро, військові частини використовують Prozorro, що є безпрецедентним.

В усьому світі під час пандемії COVID-19 багато країн відключили процедури публічних закупівель. В Україні теж були винятки, але в нас обов'язковими були звіти протягом 24-ох годин після укладення договорів і звіти про оплати протягом 48-ми годин після їхнього здійснення, тому вже через три дні ми дізнавались про все: скільки шприців, масок було закуплено і за якою ціною. А у Великій Британії, напр., де нещодавно Transparency International UK опублікувала звіт про пандемію, багато контрактів укладались без жодних процедур, публікації звітів, цін. Також з'ясувалось, що багато компаній були пов'язані, напр., із парламентарями.

Таких порушень у світі багато, і ми в Україні, попри надзвичайну ситуацію, використовуємо конкурентні процедури навіть в оборонному секторі.

Після початку повномасштабного російського вторгнення Ви також були співзасновником коаліції RISE Ukraine. У своїх коментарях та інтерв'ю Ви часто наголошуєте на ролі громадського контролю. Наскільки важливим є громадський контроль і діалог між державою та громадянським суспільством?

Це надзвичайно важливий елемент, особливо в наших умовах із точки зору рівня розвитку країни чи інституцій. В Україні, якщо якісь інституції ще не запрацювали на повну силу, громадянське суспільство завжди або простягає руку допомоги і стає співуправителем, як в історії з системою прозорого продажу eHealth чи DREAM, що зараз впроваджується, або є партнером, а не просто стоїть на сторожі. Запобігання зловживанням є важливим, оскільки методи підвищення прозорості, за які виступає громадськість, значно знижують деякі корупційні ризики зловживань і неефективності, а культура змінюється. Якщо Ви робите щось у темній кімнаті, то робите це зовсім інакше, ніж тоді, коли всі на Вас дивляться. Я по-різному їм рибу чи курку в ресторані і вдома: сидючи перед телевізором, можу зробити це без виделки чи ножа. У ресторані всі дивляться на мене, і я маю відповідати загальному етикету й очікуванням. Те ж стосується і органів влади. Якщо я щось роблю і ніхто цього не бачить, і я знаю, що мене ніхто ніколи не проконтролює, то, звичайно, можу дозволити собі «свободу» і втратити почуття відповідальності. Коли є прозорість і розуміння того, що є сильне громадянське суспільство і є ЗМІ, які можуть за цим стежити – все відбувається зовсім інакше. Сам факт того, що історія може набути розголосу, змінює підхід до роботи.

Хоча українське громадянське суспільство може бути «охоронцем», воно також робить значний внесок у розвиток і професіоналізацію, ініціюючи зміни, забезпечуючи навчання, підтримуючи процес імплементації.

Громадянське суспільство часто сприймається владою як щось, що створює проблеми. Наприклад, ми піднімали проблему високих цін на яйця, які закуповує Міністерство оборони України, чи питання нестачі безпілотників. Але, паралельно, українське громадянське суспільство часто діє як рецепт до змін: з одного боку, воно створює головний біль, з іншого – дає пігулку, що звільняє від цього болю. У нас дуже багато ініціатив щодо розробки реформ: ідеться не лише про адвокацію, а й про написання якихось законів, їхню імплементацію чи навчання. Громадянське суспільство – це надійний партнер, на якого

в багатьох випадках може розраховувати наша влада, як місцева, так і державна.

Все громадянське суспільство в унісон говорить на весь світ, що нам потрібна зброя. Так само і з бюджетною підтримкою. Коли ми побачили, що Україна має проблеми з бюджетом, то забули про проблеми: громадські організації почали переконувати Міжнародний валютний фонд у тому, що головною для нас зараз є стійкість і що ми не можемо впасти.

Ви вже згадували про ініціативу DREAM, співзасновником якої Ви є. Що це за ініціатива, в чому вона має допомогти і чи запрацювала вона вже на повну силу?

Якщо коротко, то DREAM⁴ – це комплексна система, яка мала бути системою моніторингу або управління відновленням. Якщо маємо щось пошкоджене чи зруйноване внаслідок російської агресії, то DREAM – це універсальний механізм, що допомагає нам визначити потреби на території усієї країни, сформулювати проекти, визначити їхню пріоритетність, скоординувати процес виділення коштів під них, а потім відстежувати, як вони реалізуються, щоб побачити, чи вже зроблені замовлення, який обсяг робіт виконано, скільки грошей витрачено.

З розвитком проекту в Україні вирішили, що оскільки DREAM довела свою ефективність як платформа для координації відновлення, вона стане основою системи управління державними інвестиціями загалом. Іншими словами, незалежно від того, чи об'єктом є школа, міст, залізничний вокзал, що були пошкоджені або зруйновані внаслідок російської агресії – об'єкт обов'язково має пройти через DREAM. Цей інструмент, по-перше, покращує якість проектів та їхнього планування, правильний розподіл фінансування та його координацію, а по-друге, забезпечує повну підзвітність за те, що відбувається на кожному етапі реалізації. Ба більше, DREAM працює за принципом «усі бачать усе», а це означає, що все, що робить кожна громада чи міністерство, є у відкритому доступі. Це гарантує підзвітність насамперед перед українськими платниками податків, адже кожен мешканець може відкрити DREAM і побачити, що робить його громада в плані проектів реконструкції та розвитку, чи знайдено фінансування для їхньої реалізації. Можна подивитись на сусідню громаду і запитати себе, чому вона вже знайшла 100 мільйонів, а ми ще ні.

4 Див.: <https://dream.gov.ua/ua>.

Водночас це платформа для звітування перед міжнародними платниками податків, адже в DREAM можна відстежити, яка країна і який донор підтримує той чи інший проєкт. Наприклад, я зараз активно працюю з Данією, Німеччиною, Швейцарією, Литвою, Естонією, і якщо платники податків цих країн відкриють DREAM, вони зможуть побачити кожен проєкт, який підтримує їхня країна; що вже побудовано; чи триває процес реалізації того чи іншого проєкту; завдяки DREAM вони можуть контролювати свої податки, які йдуть на відбудову України.

Ми вважаємо, що це надзвичайно важливо, оскільки покращує якість прийняття рішень і підвищує довіру з точки зору міжнародних партнерів. Наратив про те, що Україна суперкорумпована – не відповідає дійсності. Звичайно, корупція є, але ми не найкорумпованіша країна у світі. Якби це було так – Україна розвалилася б, і ми б не вели цю розмову в Києві. Ми прагнемо зміцнити довіру світових платників податків, щоб їхні уряди могли й надалі підтримувати Україну на шляху до перемоги та відновлення. Звичайно, ми віримо, що одного дня Росія за все заплатить, але це ще попереду.

Боротьба з корупцією залишається одним із пріоритетів в Україні, навіть під час війни. Наскільки Україна змінилась за останні роки, якщо мова про корупцію та боротьбу з нею?

Зараз я більше зосереджуюсь на належному врядуванні. Але дії багатьох наших партнерів, багато реформаторських ініціатив, які зараз реалізуються, спрямовані на боротьбу з корупцією. Зрозуміло, що є проблеми, пов'язані з війною, але є і перемоги. Наприклад, нещодавнє ухвалення Закону про перезавантаження Державної митної служби⁵, Бюро економічної безпеки⁶ або реалізація реформи Рахункової палати⁷. Це важливі елементи. Під час війни відбувся конкурс на голову Національного агентства з питань запобігання корупції, завершився конкурс на посаду керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

5 Закон № 3977-IX «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» набув чинності 31 жовтня 2024 року.

6 Закон № 3840-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення роботи Бюро економічної безпеки України» від 20 червня 2024 року.

7 Закон № 4042-IX «Про внесення змін до Закону України „Про Рахункову палату” та деяких інших законодавчих актів України» набув чинності 19 грудня 2024 року.

Іншими словами, інституції розвиваються. Водночас відбуваються скандали, такі як прослуховування і витік інформації з Національного антикорупційного бюро України. Сам факт того, що ця історія стає публічною, показує, що корупція не перемагає. Йде боротьба, й Україна – не корумпована країна, а країна, що бореться з корупцією, і завдяки сильному громадянському суспільству ми не звернемо з цього шляху. Якщо подивимося на *Індекс сприйняття корупції*, підготовлений Transparency International, то за останні 10 років ми повільно, але впевнено покращуємо свої позиції.

Я запитав про це ще й тому, що коли я спілкуюсь з українськими експертами, багато з яких мають хороші контакти за кордоном, вони вказують на те, що, на жаль, деякі партнери України, напр., у США, не бачать цієї боротьби з корупцією...

Це питання комунікації. На жаль, Росія багато інвестує в просування наративу про те, що Україна є корумпованою і невдалою країною. Якщо Ви послухаєте промову Путіна, коли він оголошував про вторгнення, він навіть згадав там Національне антикорупційне бюро, дії якого нібито не принесли результатів, і тільки Росія буде займатись очищенням. Росія широко використовує такий наратив.

Коли я працював у Transparency International, ми просували реформи, які змінюють практики і борються з корупцією практично на рівні процесів. Важлива робота Prozorro, тому що державні закупівлі в кожній країні є найбільшим корупційним ризиком. І це історія, яка допомагає щось покращити і знизити рівень корупції. Водночас до початку повномасштабної війни звідусіль лунали крики про те, що Україна – суперкорумпована країна, що потрібно більше грошей на боротьбу з корупцією. Багато меседжів українського громадянського суспільства до російського вторгнення у 2022 році були спрямовані на посилення негативного сприйняття України нашими західними партнерами як корумпованої країни. Ми, на жаль, самі собі в цьому допомогли.

Зараз це певною мірою змінюється, і я думаю, що коаліція RISE⁸ багато інвестує в комунікацію з міжнародними партнерами та їхньою громадськістю про те, що Україна має багато чудових рішень і є іншою країною. Наприклад, Diia Summit, який відбувся у Вашингтоні 2023 року, показав усім, що в Україні є супер-зручні сервіси. Цей наратив потрібно просувати сильніше, і тут дуже важлива роль громадянського

суспільства з точки зору горизонтальних контактів із партнерами, організаціями громадянського суспільства, які можуть допомогти у своїх країнах підтримати Україну.

Які Ваші плани на майбутнє щодо реалізації подальших проєктів?

Нам потрібно довести систему DREAM до досконалості. Це величезний проєкт, наразі в ньому працюють 1232 громади з 1469-ти. Система вже охоплює 17 міністерств та всі обласні адміністрації, в ній зареєстровано майже 8 тисяч проєктів. Через DREAM розподілено 4 мільярди гривень субвенції в освітній галузі. А тепер Міністерство фінансів визначило DREAM основою системи управління державними інвестиціями. Багато чого ще потрібно доопрацювати, щоб система повністю розкрила свій потенціал.

Паралельно з удосконаленням DREAM ми плануємо просувати український досвід трансформації сектора управління державними інвестиціями. Коли DREAM розвинеться, у світі не буде жодної країни, яка б оцифрувала процес управління державними інвестиціями на такому глибокому та якісному рівні. Україна стане прикладом для всіх з точки зору ефективності прийняття рішень та підзвітності. Тому ми обов'язково розповідатимемо про це світові.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

Навіть війна може бути недостатньою вакциною для суспільства

Розмова з Галиною Петренко

«Детектор медіа» існує з 2004 року, до 2016 року – як «Телекритика». Це досить тривалий період часу. Такі організації, як «Детектор медіа» та Інститут масової інформації, не лише відстежують ситуацію в інформаційному просторі України, а й докладають зусиль для його реформування. Розкажіть, будь ласка, трохи більше про діяльність «Детектора медіа».

Громадська організація «Детектор медіа»¹ існує вже понад 20 років, і за цей час ми пройшли певну еволюцію в нашій діяльності. Можна сказати, що ми розділили нашу роботу на дві великі частини, які кардинально відрізняються одна від одної.

«Детектор» – це медіа про медіа. Що відрізняє нас від інших колег у державному секторі? У нас є досить великий *нюзрум*, який працює щоденно, і водночас ми працюємо як неурядова організація, як аналітичний центр, який також спеціалізується на

Галина Петренко, директорка громадської організації «Детектор медіа», має багаторічний досвід роботи в журналістиці, а також як експертка з питань медіа. Входить до громадської ради при Комітеті Верховної Ради з питань свободи слова. Співавторка законопроекту про обмеження передвиборчої агітації та протидію прихованій політичній рекламі. Була заступницею головної редакторки «Телекритики»¹ Наталії Лигачової.

¹ Інтернет-видання «Телекритика» й однойменна громадська організація, створена з метою підтримки порталу, мали значний вплив на формування незалежної української журналістики. У 2016 році команда, яка розвивала «Телекритику», змінила назву організації на «Детектор медіа» і заснувала портал з такою ж назвою. Обидві структури продовжують діяльність «Телекритики», займаючись моніторингом медіаринку, свободою слова, боротьбою з корупцією та дезінформацією.

¹ Див.: <https://go.detector.media/about/>.

питаннях медіа. Ми працюємо за трьома основними напрямками медійної проблематики.

По-перше, підвищення якості українських медіа. Для цього насамперед проводимо різноманітні моніторингові заходи. Раніше, до повномасштабного вторгнення, ми стежили за дотриманням журналістських стандартів та адекватністю контенту на телебаченні. Після вторгнення у 2022 році це дещо змінилося, оскільки телебачення почало показувати *телемарафон*, який важко оцінювати за журналістськими стандартами. Це радше своєрідна державна стратегічна комунікація чи, інакше кажучи, пропаганда. Тому ми змінили свою методологію і з перших днів моніторимо *телемарафон*: що показують і як показують, які є видимі недоліки. Наприклад, перевіряємо, чи всі теми були висвітлені, чи не були вони приглушені, дивимося на політичний баланс, чи з'явилися представники всіх політичних сил і чи можна було почути їхні коментарі.

Разом зі згаданим Інститутом масової інформації ми створюємо карту рекомендованих медіа з метою підвищення їхньої якості. Ми відповідаємо за телебачення, а Інститут – за онлайн-медіа. Ми взяли на себе зобов'язання оцінювати й рекомендувати медіа, яким можна довіряти. Це просвітницьке завдання.

Другий напрямок нашої громадської діяльності – підвищення медіаграмотності наших громадян. З цією метою ми виробляємо багато освітнього контенту. Вважаємо, що наші моніторинги призначені більше для професійної спільноти, але для того, щоб донести результати до громадян, нам потрібно готувати їх в іншій формі. Це відео-й аудіопродукти, які ми транслюємо на національних телебаченні та радіо.

Третій напрямок – це боротьба з дезінформацією. На жаль, з моменту повномасштабного вторгнення цей напрямок вийшов на перший план і тепер, напевно, для нас найважливіший і охоплює дуже багато питань. Перш за все, ми моніторимо соціальні мережі, де дуже багато дезінформації. Ця сфера протидії дезінформації є понаддержавною, бо така природа цієї сфери. Ми займаємося адвокацією, напр., щодо великих технологічних платформ.

Говорячи про просвітницьку роботу з медіаграмотності, варто згадати про щорічний *Індекс медіаграмотності*, який ми готуємо. Ми вже п'ять років вимірюємо рівень медіаграмотності в українському

суспільстві. Це дуже цінне дослідження ще й тому, що воно показує динаміку за однією методологією. Показує, як це виглядало до війни, і як це виглядає зараз, під час війни.

Я хотів би зосередитися на питанні дезінформації і пропаганди. Чи можна сказати, що з початком російської агресії у 2014 році українське суспільство стало більш стійким до російської дезінформації чи ні? Наскільки це змінилося?

Українське суспільство стало більш стійким до методів, які Росія використовувала від самого початку. Але Росія постійно вигадує щось нове. Коли вона почала масштабно використовувати дезінформацію у 2014 році, це були відверті фейки, коли на біле говориш чорне, говориш про якийсь «факт», якого ніколи не існувало.

У відповідь в Україні одразу ж з'явилися фактчекінгові організації. Всі розвінчувальні проекти² у різних форматах існують і досі. Однак поділюся цікавим спостереженням, почутим від моїх колег, які ведуть такі програми. На їхню думку, в останні місяці важко знайти «цікаві» фейки, які можна висміяти у привабливому форматі, показати глядачеві, наскільки це безглуздо.

Варто підкреслити, що у нас є своєрідний «екологічний» підхід до цього. Якщо дезінформація не прижилася, не стала популярною, ми не розвінчуємо її, щоб не сприяти її поширенню. Ми навіть проводили внутрішнє розслідування з цього приводу. Спочатку ми думали, що та частина нашої команди, яка прочісувала цей простір і мала все виловлювати на першому етапі, почала пропускати. Коли ми порівняли наші результати з результатами колег, які займалися іншими подібними проектами, стало зрозуміло, що Росія дещо розчарувалася в такій дезінформації і відходить від неї. Можна сказати, що аудиторія перестала на неї реагувати. Ми бачимо по нашій аудиторії, що вона стає все більш досвідченою у використанні медіа. Вони знають організації і проекти, які займаються *розвінчанням дезінформації* в медіапросторі.

Маємо справу з цілком природним процесом, коли зростає кількість поінформованих аудиторій, які розуміють, що Росія може вести інформаційну війну, може бути небезпечною і з нею треба якось боротися. Однак не очевидно, що вони знають, як це робити. Деякі з них кажуть,

2 Дії яких спрямовані на викриття неправдивої інформації або виправлення перебільшеної інформації (примітка від редакції).

що цікавляться цим питанням, але при цьому не приглядаються до жодних програм, присвячених цій проблемі, бо стверджують, що для них там немає нічого нового.

Тим часом Росія не припиняє активність у гібридній інформаційній війні і йде дедалі складнішими шляхами: застосовує штучний інтелект або використовує свого роду *доппельгенгерів* (двійників)³. Не знаю чому, але ця дезінформаційна кампанія з використанням «двійників» досі не подолана.

Росія діє швидко, змінює свої методи, тому нам потрібно якось навчати про більш складні тактики і методи, не ускладнюючи при цьому нашу комунікацію з медіа-аудиторією. Ми намагаємося робити це цікавими способами, використовуючи, напр., *сторітелінг*.

Тобто попри те, що російська дезінформація щодо України триває вже стільки років, завдяки зміні методів вона все ще залишається головною загрозою для українського суспільства?

Нещодавно я була на міжнародній конференції фахівців, які борються з дезінформацією. Слова колеги з Великої Британії змусили мене замислитися: за його словами, стійкість Росії в цій грі полягає в тому, що вона не боїться робити помилки, вчиться на них і нічого від них не втрачає, бо має достатньо ресурсів, щоб спробувати все і подивитися, де ще вона може щось зробити.

У такому разі, як ми можемо побудувати суспільство, стійке до дезінформації? Чи можлива якась «вакцина» проти дезінформації? Чи можливо взагалі протидіяти їй, якщо вона постійно змінюється?

У нас немає вибору, це необхідно. Наприклад, є таке поняття як *пре-банкінг*, або випереджувальні дії, коли думаємо про те, як можемо в чомусь випередити ворога. Ми пробували різні формати. На жаль, з часом цим терміном стали називати різні види діяльності. Але коли ми ознайомилися з дослідженням, з якого все почалося, ми подумали про вакцинацію. Коли Ви робите щеплення, то берете маленьку дозу – а тут викидаєте якусь брехню на початку. Два роки ми вели такий проєкт: робили анімаційні фільми і протягом п'яти секунд говорили якусь брехню, напр., що Польща хоче окупувати частину України – ми

3 «Доппельгенгер» (від нім. *Doppelgänger* – двійник) – одна з найбільших російських дезінформаційних кампаній після початку широкомасштабного вторгнення, під час якої антиукраїнський контент публікувався на фейкових сайтах, що імітували справжні ЗМІ, а потім поширювався через соціальні мережі.

повідомляли про це з великою тривогою. А потім було спростування цієї брехні. Це було коротко, анімаційно, дуже просто. Наша ідея полягала в тому, щоб вкласти дуже мало грошей у власне виробництво і відносно багато в просування. Ми зробили просування на YouTube, і воно виглядало як класичний рекламний ролик, коли не можна пропустити перші 5 секунд. У нашому матеріалі цей «вірус» тривав ці 5 секунд, які люди були змушені дивитися, а потім можна було пропустити решту. Ми вели цей проєкт два роки, бо майже 80% людей взагалі не перемотували його, а дивилися до кінця. Це цікаві ігри з усвідомленням: по-перше, наскільки я знаю, вчені не можуть сказати, як довго триває ефект від такої вакцини, він явно не довічний. По-друге, коли ми запускали цю гру, то боялися, що хтось не зрозуміє і нас можуть зачепити, бо ми запускаємо щось недружнє. Але все було добре, і ми продовжили.

Саме тому всі зараз намагаються щось робити зі штучним інтелектом, тому що проводили дослідження, всілякі опитування, згідно з якими 12% дорослого населення знають, що ШІ може бути використаний для спотворення контенту. Водночас ці респонденти стверджують, що вміють із цим боротися. Однак незрозуміло, чи можуть вони це зробити насправді. Решта (88%) або не знає про проблему, або знає, але не знає, що з нею робити. Зараз усі почали про це думати, почали організовувати курси, і, ймовірно, їх буде багато в найближчому майбутньому.

Знову ж таки, постає питання про вразливі аудиторії. Усі дослідження, зокрема й наше, показують, що це насамперед люди старшого віку, менш обізнані з медіа, які проживають у сільській місцевості. Вони мають доступ до інтернету, але не мають звички активно споживати контент з нього, тому всі цифрові активності, спрямовані на підвищення медіаграмотності, які проводяться у цифровому форматі, не доходять до цієї категорії. Виникає питання: що з ними взагалі робити?

У нас є довгий і логістично складний проєкт: ми просто хочемо піти «ногами» до людей в таких областях, як Сумська та Миколаївська, де вже створені певні креативні простори для громади. Ми хочемо наповнити ці місця сенсом і змістом. Будемо говорити з учителями та молоддю. Побачимо, що з цього вийде.

У нас є колеги, які вирішили працювати з Укрпоштою. Люди, особливо люди похилого віку в сільській місцевості, досі отримують пенсії від листонош Укрпошти. Тож наші колеги вирішили співпрацювати з цими листоношами, адже це люди, яким довіряють у цих громадах,

і для них відчиняються двері. У рамках пілотної програми вони мають намір включити до пенсійних виплат календар із порадами щодо планування посівних робіт. Це має бути щось цікаве для цих людей і водночас пов'язане з ідеєю медіаграмотності. Вони також намагаються співпрацювати з поліцією, вчителями, щоб придумати якісь креативні ідеї, спрямовані на учнів.

Чи стосується ця проблема лише старшої аудиторії? Як щодо молодого покоління, яке так часто користується сервісом TikTok? Чи краще у них з цією стійкістю чи медіаграмотністю?

У цій групі справи також кепські. Вони не потрапляють до загальноукраїнських опитувань, оскільки там опитуються дорослі люди віком від 18-ти років і, як правило, до 60-ти років, а отже, старші люди, як правило, також не включаються до опитувань.

Ми провели окреме опитування для людей старшого віку. Ми також планували провести окреме опитування серед молоді. Що стосується молоді, то немає точних даних, які б це підтверджували, але наші спостереження і спостереження наших колег показують, що молодь зараз втягується в російський простір розважального контенту, напр., через блогерів.

Після початку російського вторгнення у 2022 році багато людей почали переходити на українську вдома, діти виховуються українською, в школі теж, і раптом вони починають говорити російською. Йдеться не лише про TikTok, є й інші варіанти, напр., боти у Telegram для знайомств підлітків. І це часто російський продукт.

В Україні триває кампанія з блокування інтернет-месенджера Telegram. Невже реальність настільки небезпечна через дезінформацію, що його потрібно забороняти чи обмежувати? Я запитую, бо сам є користувачем, читаю, напр., новини на каналі тижневика «Дзеркало тижня», а також читаю канали українських військових. Звичайно, як журналіст, я також дивлюся на те, що пишуть з іншого боку.

Проблема існує, але я не думаю, що її можна вирішити заборонами. Мені подобається підхід, коли державним і військовим чиновникам заборонили надсилати документи через Telegram зі своїх офіційних пристроїв. У цьому є сенс. Я сама відчуваю, що сиджу на двох стільцях: на одному я аналізую і роблю внесок у медіа, а на іншому – борюся з дезінформацією. Є ще третій вимір – це *стратком* (стратегічні

комунікації) на окупованих територіях. Виявляється, що коли ти борешся з дезінформацією, Telegram і TikTok стають проблемою.

І коли Ви «стратег», який хоче доставити щось на окуповану територію, Telegram і TikTok працюють на Вас, тому що не тільки ми не можемо їх закрити, але й Росія не може, навіть якщо вона може контролювати сервери, як у випадку з Telegram. Цей месенджер став надто популярним. Коли в Telegram було 12% споживання інформації, тоді влада могла подумати про те, щоб прибрати звідти всі офіційні канали, тоді, напевно, аудиторія там не росла б. А так – 80% користуються Telegram. А оскільки 80% користуються Telegram, і влада каже: ми закриємо офіційні урядові сайти, а ЗМІ нехай закривають свої, то це фактично означає залишити цих людей наодинці з абсолютно незрозумілим контентом. У випадку з Telegram має бути, перш за все, дуже сильна просвітницька робота про небезпеку використання його як месенджера.

Унікальність Telegram полягає в тому, що, на відміну від інших соціальних мереж, Ви не бачите того, на що не підписалися, тому можете підписатись на щось нормальне.

Крім того, у нас немає політичної волі заборонити Telegram. Коли Зеленський прийшов до влади, він відвернувся від мейнстрімних медіа і оголосив, що буде напряду спілкуватися зі своїми виборцями у соціальних мережах. У нас є такий професійний жарт: є телемарафон, а є телеграматон. Це означає, що Офіс Президента створив власні анонімні канали або налагодив стосунки з тими, хто веде якісь канали. Іноді бачимо, що якась резонансна подія взагалі не висвітлюється найбільшими українськими каналами в Telegram. Це не має права відбуватися, якщо тільки це не було скоординовано, хтось не попросив медіа не звертати на це увагу.

Ви згадали про роботу на окупованих територіях. Це ворожа інформаційна територія, на якій живуть українці. Наскільки Ви можете допомогти українцям, які живуть на цих територіях, інформаційно, і чи це взагалі можливо?

Це небезпечно насамперед для журналістів, які ще працюють там і надають інформацію, а іноді й для суспільства. Тут також немає нічого нового, адже ми маємо досвід наших колег у Білорусі та тих, хто працює з Китаєм.

На жаль, ми бачимо, що ці проблеми нелегко вирішити. Кілька місяців тому я розмовляла з керівницею телеканалу Freedom – цей телеканал орієнтований на окуповані і частково російські території – і запитала її, чи є у неї план Б, якщо російський уряд заборонить YouTube. Вона відверто відповіла, що ні, тому що немає технологічного рішення. Я також розмовляла з генеральним директором Deutsche Welle в Німеччині. Він теж відверто сказав, що альтернативи нема. Немає її і у великих іноземних мовників. Є спроби створювати стартапи, шукати щось інше.

Я думаю, що таке технологічне рішення має бути централізованим, тому що жодна окрема неурядова організація чи навіть жоден окремих уряд не зможе придумати його самостійно. У нашому випадку таке рішення може прийти від військових, у нас є також здібні айтишники. Але військові не поспішатимуть ділитися такими технологіями з цивільними, і ми ще довго не матимемо доступу до такого рішення.

У нас уже понад рік триває великий проект, розрахований на три роки. Ми проводили певну роботу на окупованих територіях, але це не була журналістська робота. Ми моніторили, що відбувається там в інформаційному просторі, що говорить Росія. Готували щотижневі звіти про це для 10-ти державних структур, таких як Служба безпеки України, Сили спеціальних операцій, Рада національної безпеки і оборони і т. д. Ми отримали певний досвід. Можна сказати, що немає жодних проблем із прослуховуванням того, що там відбувається. За винятком журналістської роботи, бо коли нам потрібне там джерело, ми ризикуємо його викрити.

З соціальними мережами немає жодних проблем. Наприклад, російська соціальна мережа «ВКонтакте» доступна для таких же цивільних, як і ми, отож ми можемо користуватися інструментами, які доступні всім нам. Що стосується якоїсь проактивної комунікації з людьми на окупованих територіях, то працюють Telegram і TikTok. Є різного роду інтервенції з боку наших силовиків, пов'язані з цільовою комунікацією, напр., колабораціоністи, яким не дають спокійно спати. У нашому випадку все прийнятно, тому що йде війна. На жаль, технологічні компанії, напр., платформи Big Tech, не долучаються, щоб допомагати і розвивати нові, бо, на їхню думку, на цьому не можна заробити.

З війною пов'язані різні проблеми, зокрема і зі свободою слова. Україна є цікавим прикладом у цьому плані, тому що, з одного боку, ми бачимо, як Ви вже згадували, своєрідну державну пропаганду,

якою є загальний телемарафон. А з іншого боку, є незалежні ЗМІ, які критикують владу і проводять власні журналістські розслідування. Це означає, що вони залишаються своєрідним запобіжником свободи слова. Тож якою є реальна ситуація зі свободою слова в Україні? Які виклики існують зараз і які загрози?

Ситуація виглядає не так вже й погано. Я розглядаю це як своєрідний суспільний договір, який склався в Україні. Воєнний стан дозволяє державі втручатися в діяльність будь-яких ЗМІ, причому втручатися серйозно, напр., змінювати менеджмент або просто входити в будь-яку медіакомпанію. Як я чула від інсайдерів, телемарафон був компромісом, оскільки в перші дні війни альтернативою була націоналізація приватних телекомпаній. З фінансового боку, це безпрограшна ситуація, адже якби наша держава мала фінансувати таку кількість телеканалів, це було б дуже дорого. А так, платять трохи власники, трохи держава. Поза межами марафону існує чимала кількість ЗМІ, зокрема тих, які вважаються незалежними та якісними. Наприклад, суспільний мовник «Суспільне», який досі залишається справді незалежним.

Це дуже цікаво, особливо з польської, або ширше – європейської точки зору...

Це просто виняткова ситуація. Ми не втрачаємо пильності, бо якщо не докладемо зусиль, то можемо втратити цю позицію. А на сьогодні «Суспільне» має незалежну наглядову раду і не найгірше фінансування. Звичайно, вони не отримують ту суму, яка передбачена законом, але вони на неї навіть не претендують, тому що під час війни державний бюджет дуже обмежений через військові витрати. Всі розуміють, що така вимога була б несправедливою.

Як працює незалежне «Суспільне»? З одного боку, є група ентузіастів у громадському секторі, які постійно моніторять загрози і втручання, намагаючись вчасно їм запобігти. А з іншого боку, ми перебуваємо у стані війни, і це трохи схоже на отримання зброї від Заходу, коли Захід каже: якщо Ви порушите правила війни, то допомоги не буде. Існують рамки: хочете вступити до Європейського Союзу, тоді виконуйте перелік реформ, у тім числі щодо медіа і забезпечення незалежності суспільного мовника. Ці рамки існують, і це суспільний договір, усі це розуміють.

Коли відбулися вибори 2019 року і до влади прийшов Володимир Зеленський, він і його команда, будучи поза системою, не розуміли, як

усе працює, намагались усе зіпсувати або просто ігнорували. Вони думали: навіщо нам медіа? Вони не розуміли, що таке «Суспільне», бо прийшли з великого приватного телеканалу. Їм потрібен був час, щоб зрозуміти правила гри та обмеження.

Зараз їхній п'ятирічний термін добіг кінця. Ми з колегами нещодавно говорили про це: погано, що ми не можемо провести вибори, тому що завжди погано, коли хтось трохи довше перебуває при владі. Але на користь ситуації діє те, що на чолі уряду стоять ті самі люди, які вже трохи навчилися, набули досвіду з громадянським суспільством і розуміють, куди їм не варто втручатися, бо це принесе їм більше проблем.

У питанні суспільного мовника чи незалежних медіа в Україні важливу роль відіграє той факт, що концепція громадянського суспільства з'явилася протягом останніх 10-ти років чи й раніше. Існує багато організацій, і вони впливають на те, що відбувається в медіапросторі...

Так, вони мають вплив, і на кожних виборах ми маємо певний перехід людей із громадянського суспільства до влади. Набагато рідше спостерігається перехід від влади до громадянського суспільства, але це трапляється, хоча хотілося б, аби таких прикладів було більше.

Однак я хочу наголосити, що ми не повинні недооцінювати небезпек, які чекають на нас попереду. Ми бачимо приклад Грузії, яка пережила війну і мала, здавалося б, стійке суспільство з певним ставленням до Росії, мала і ЗМІ, і активне громадянське суспільство за межами неурядових організацій, тобто людей, здатних мітингувати на захист демократії. Проте здається, що зараз ми є свідками дуже поганої історії. Тому ми повинні усвідомлювати, що навіть війна може не бути достатньою вакциною для суспільства, аби мати певність, що коли відбудуться вибори, до влади не проскочить людина з проросійськими поглядами.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

В Україні культура стала елементом системи безпеки

Андрій Любка

Парадокси воєнного часу

Щоб розказати про роль української культури на третій рік повномасштабного вторгнення, вдамся до трьох свіжих фактів.

18 вересня 2024 року Національний академічний театр ім. Івана Франка в Києві оголосив, що запустив нову цифрову платформу з продажу квитків. Нова система від попередньої відрізняється тим, що пропонує покупцеві авторизуватися через державні сервіси – простіше кажучи, підтвердити свою особу. Потреба в такому нововведенні з'явилася через небачений ажіотаж на вистави театру: спритні ділки викупували квитки на місяці наперед і продавали їх із націнкою в інтернеті.

Показовим є не тільки шквальний попит на театральні квитки, а й результат нової платформи в перший день роботи. Отож, 18 вересня театр відкрив продаж на виставу *Конотопська відьма* за твором українського класика Григорія Квітки-Основ'яненка (написано 1833 року) – на дату 30 жовтня. Повний солдаут квитків відбувся за рекордні 13 хвилин! Ще раз для ясності: 800 квитків на театральну

Андрій Любка, письменник, поет і перекладач. Народився у 1987 році в Ризі, але з дитинства мешкає на Закарпатті.

У 2009 році закінчив українську філологію в Ужгородському національному університеті, а у 2014 році – балканістику в Студіях Східної Європи Варшавського університету.

Автор численних романів, збірок оповідань і поезії. Його твори перекладено багатьма мовами. Серед них: *Кілер* (2012), *Карбід* (2015), *Кімната для печалі* (2016), *Твій погляд*, *Чіо-Чіо-сан* (2018), *Малий український роман* (2020).

Активний учасник літературних та культурних фестивалів в Україні й за кордоном. Також публікує статті на соціально-політичні теми. Член Комітету Національної премії України ім. Тараса Шевченка. У 2024 році став лауреатом Літературної премії ім. Джозефа Конрада-Коженювського. З юних років займається громадською діяльністю. Під час Помаранчевої революції 2004 року співорганізовував в Ужгороді акції на

підтримку кандидата Віктора Ющенка. У 2006 році був спостерігачем на президентських виборах у Білорусі та входив до групи радників опозиційного кандидата Аляксандра Мілінкевича. Того ж року його заарештувала білоруська міліція, і він провів 15 днів у в'язниці.

У 2024 році став директором Інституту стратегії Центральної Європи. Цей аналітичний центр, заснований у 2019 році в Ужгороді, займається концептуалізацією та просуванням нової стратегії України в Центральній Європі для консолідації цього геополітичного регіону та інтеграції України в трансатлантичну спільноту. Після повномасштабного російського вторгнення у 2022 році – Андрій Любка активно допомагає Збройним Силам України як волонтер. До початку лютого 2025 року він передав українській армії 335 автомобілів, придбаних за зібраними коштами.

виставу, показ якої відбудеться через півтора місяці, було продано за 13 хвилин!

Другий приклад – з музичної сфери. 24 вересня 2024 року музичний гурт Океан Ельзи оголосив про третій солдаут квитків на великий концерт у Києві. До свого ювілею бенд запланував на 11 жовтня велике музичне дійство на найбільшому концертному майданчику України – у київському Палаці спорту (8 тисяч місць). Квитки було продано дуже швидко, тому гурт оголосив про додатковий концерт 12 жовтня. Втім, і цього не вистачило, тож довелося додати ще один концерт на 13 жовтня – і квитки на нього теж розкупили. Згодом було оголошено також про четвертий і п'ятий концерти. В умовах економічної кризи й підготовки до, либонь, найскладнішої зими в історії України – попит на загалом недешеві квитки просто небувалий. Додайте до цього також той факт, що чимало киян виїхали з міста і не повернулися до столиці після початку великої війни – і все одно п'ять разів солдаут!

Ну і третє – про літературу (щоб не казали, що письменник починає з книжок). 14 ве-

ресня 2024 року у моєму рідному місті Ужгороді відкрилася книгарня всеукраїнської торгової мережі «Книголенд». Сам факт відкриття нової книгарні під час війни у провінційному містечку на 120 тисяч населення – уже промовистий. Але справжній шок у тому, що це вже п'ята книгарня, яка відчинила свої двері в нашому місті за останні два роки! За 30 років незалежності в місті було відкрито дві книгарні та одну букіністичну ятку, а за два роки великої війни – аж п'ять нових книгарень у центрі міста на великих торгових площах! Без жодної підтримки держави, місцевого самоврядування чи європейських грантів – це просто чистий бізнес, адже попит на книжки в Україні зростає щороку.

Показовою є також статистика, наведена у звіті Українського інституту книги за 2023 рік. Згідно з нею загальний виторг видавців за 2023 рік сягнув нечуваних 6,6 мільярдів гривень. На другий рік повномасштабного вторгнення на 73% збільшилася кількість друкованої продукції та на 203% – сумарний тираж надрукованого. За підрахунками Forbes Ukraine, в Україні є приблизно 700 діючих книгарень, з них 60 – онлайн-книгарні; активних видавництв у країні за підсумками 2023 року – 350.

Для багатьох людей ці три факти з різних сфер культурного життя – шок. Бо хто б міг уявити, що в час довгої повномасштабної війни і глибокої економічної прірви саме культура (креативні індустрії загалом) стане одним із найприбутковіших бізнесів?

Відповідь на цей парадокс проста. Під час війни культура, на превеликий подив багатьох, не маргіналізувалася і не втратила свій вплив, хоч у піраміді потреб Маслоу і розташована далеко позаду безпеки. Якраз навпаки – культура перестала бути розвагою і (знову) посіла місце однієї з ключових сфер людського життя. Культура допомагає людям не збожеволіти в цей складний і трагічний час, повертає відчуття гідності на противагу до суто біологічного рефлексу самозбереження, яким просякнуті будні воєнного часу, дає відповіді на складні питання формування національної ідентичності й творення з різношерстого народу єдиної політичної нації.

Українська культура робить нас українцями і саме вона дозволяє провести чітку лінію розмежування з росіянами та імперською культурою. За сумою сказаного можна зробити висновок: під час великої війни культура стала важливим елементом системи безпеки. Не більше й не менше.

Знищені пам'ятки та викрадені твори мистецтва

Але війна – це передусім знищення і руйнація, тож поговоримо й про сумне. Тотальна війна спалює все на своєму шляху. З перших митей повномасштабного вторгнення стало очевидно, що росіяни збираються воювати не з українською армією, а з усім українським народом. Адже невибіркові бомбардування віддалених у тилу міст, знищення цивільних об'єктів та просто житлової забудови стали щоденною реальністю в Україні.

Ясна річ, коли Росія знищує в порох цілі українські міста, бомбардує цивільне населення і розстрілює людей на окупованих територіях, то в полум'ї цього звірства безслідно руйнуються пам'ятки української культури та історії, безповоротно втрачаються цінні твори українського мистецтва, гинуть українські митці й мисткині. Більше того, повномасштабне вторгнення довело: об'єкти української культури й українські митці є не побічною жертвою масштабних бойових дій, а однією з головних цілей окупантів у цій війні. Адже росіяни цілком слушно вважають українську культуру одним із стовпів української ідентичності, а відтак – і українського опору, тож знищують її з особливим цинізмом та зловтіхою на кожному кроці.

Навесні 2024 року, тобто на другий рік повномасштабного вторгнення, українське Міністерство культури та інформаційної політики оприлюднило приголомшливу статистику знищених і пошкоджених росіянами пам'яток української культури та історії.

Отож, станом на кінець березня 2024 року злочинна російська армія знищила або пошкодила 1046 (!) об'єктів української культурної спадщини. З них національного значення – 128, місцевого – 848, щойно виявлених (раніше не включених у реєстри) – 70. Загалом об'єкти культурної спадщини пошкоджені або зруйновані у 17-ти областях України. Найбільше, за даними уряду – в Харківській області (294), на Херсонщині (136) та Донеччині (125).

Зокрема, за даними українського Міністерства культури, зруйновані або знищені об'єкти таких категорій: 57 пам'яток археології, 294 – архітектури, 312 – архітектури та містобудування, 66 – історії, архітектури та містобудування, один – монументального мистецтва, сім – архітектури та монументального мистецтва, 40 – архітектури та історії, 221 – історії, п'ять – містобудування, 19 – містобудування та монументально-декоративного мистецтва, 21 – монументального мистецтва, два – науки і техніки, архітектури, один – садово-паркового мистецтва.

Зауважте, що тут мова тільки про пам'ятки культури, тобто визначні для історії локації, видатні будівлі й твори архітектури, цілісні архітектурні комплекси, об'єкти, що пов'язані з життям та творчістю найвидатніших діячів української культури й історії, скульптурні пам'ятники та інше.

Незайвим буде нагадати, що після кривавого XX століття з його більшовицькими рейдами, терором проти всього українського і двома

світовими війнами, схід та південь України були суттєво «зачищеними» від пам'яток української культури та й просто вцілілих архітектурних шедеврів, а тепер, після злочинної російської агресії, зазнали достоту катастрофічних втрат. У контексті балканських воєн ми часто говоримо про «етнічні чистки», але реалії фронту й окупації на сході та півдні України переконливо доводять потребу говорити й про «культурні чистки», про варварське стирання всього культурного шару. Мова – про геноцид культури.

Вище наведено статистику знищених і пошкоджених об'єктів культурної спадщини, але це ще далеко не всі втрати. За підрахунками українського уряду, крім цього за два роки повномасштабного вторгнення знищено також понад 2 тисячі об'єктів інфраструктури культури. Зокрема, будинків культури у містах та селах, бібліотек, закладів культури та культурної освіти, музеїв, театрів, філармоній. Найбільші втрати та збитки в культурній сфері зафіксували у Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській та Києві, Миколаївській, Луганській та Запорізькій областях. Найбільше постраждали клубні заклади – 48% від загальної кількості.

Перелік установлених зруйнованих і пошкоджених об'єктів за категоріями говорить сам за себе: клубні заклади – 929, бібліотеки – 689, заклади мистецької освіти – 154, музеї та галереї – 113, театри, кінотеатри та філармонії – 38, парки, зоопарки, заповідники – 12, цирки – три. Міністерство культури України також зазначає, що через російську окупацію Луганщини та частин Запорізької, Донецької та Херсонської областей неможливо точно підрахувати об'єкти культурної інфраструктури, які постраждали від бойових дій та окупації. Від себе додаю, що тут наведено статистику весни 2024 року, а за шість місяців з того часу знищено ще чимало об'єктів культурної спадщини та культурної інфраструктури, адже безповоротні й болючі втрати ми фіксуємо кожного дня війни.

Важливо додати, що крім знищення або руйнування, українська культурна спадщина зазнає й іншого типу втрат – безсоромних крадіжок цінних творів мистецтва. Їхні масштаби на окупованих територіях оцінити вкрай складно, тож судити можна тільки за випадковими повідомленнями російських музеїв чи закладів культури, на яких помітно твори мистецтва, що є частиною колекцій українських музеїв.

Промовистим є приклад Херсонського обласного художнього музею ім. Олексія Шовкуненка. До повномасштабного вторгнення колекція

цього музею налічувала понад 14 тисяч експонатів. Крім цінних творів українського мистецтва, музей мав роботи Пітера Лелі, учня Ван Дейка, Августа фон Байєра (Німеччина), була і майоліка Врубеля, і Айвазовський з чудовими краєвидами, Поленов і Шибанов, Барб'є (Франція), твори прикладного мистецтва та скульптури з Німеччини, Китаю, Японії, Франції, Італії, Голландії, Бельгії, датовані з XVII по XXI століття.

Коли восени 2022 року українські війська впритул наблизилися до Херсона, російські окупанти здійснили одну з наймасштабніших крадіжок творів мистецтва у XXI столітті. Вони вивезли до окупованого Криму понад 10 тисяч музейних експонатів, фактично все, що мало бодай якусь мистецьку (а відтак і фінансову) цінність.

Символічні втрати

Поза сухою статистикою втрат об'єктів культурної спадщини та творів мистецтва важливо усвідомлювати й деякі символічні непоправні втрати для української культури та історії. Зупинюся детальніше на кількох прикладах.

Зокрема, серед найбільш символічних знищених та пошкоджених культурних об'єктів можна виділити Маріупольський театр, церкву Святого Миколая 1797 року побудови у Бахмуті, старовинну будівлю Оріхівського краєзнавчого музею 1893 року побудови, Музей Богдана та Варвари Ханенків, збудований у 1887–1891 роках у Києві, Георгіївську церкву в селі Заворичі Київської області, будинок «Слово» у Харкові, костел Воздвиження Чесного Хреста 1771 року побудови в селі Березівці Львівської області, Художній музей ім. Архипа Куїнджі у Маріуполі, 100-річну Лисичанську гімназію, Літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди на Харківщині, Одеський художній музей.

Одним із найжахливіших прикладів російського варварства під час повномасштабного вторгнення стало знищення Донецького академічного драматичного театру в Маріуполі. 16 березня 2022 року російська армія завдала прицільного авіаудару по будівлі театру і повністю знищила його центральну частину. У цей час у підвалах будівлі переховувалися сотні українців з дітьми, про що перед театром було зроблено величезний напис «ДІТИ». Та це не зупинило росіян, а на думку деяких дослідників – ще більше спонукало російську армію завдати удару з колосальними людськими жертвами, щоб посіяти в місті паніку та змусити оборонний гарнізон Маріуполя здатися.

Ще на початку вторгнення, навесні 2022 року прицільним вогнем російської армії було знищено Національний літературно-меморіальний музей українського філософа Григорія Сковороди на Харківщині. Важливо наголосити, що це був не випадковий обстріл чи втрата під час боїв на фронті, а запланований удар російською високоточною ракетою. Внаслідок удару вогонь охопив усі приміщення музею, отримав поранення охоронець, вигоріло 280 квадратних метрів, будівля музею знищена.

У 2022 році також було знищено два надзвичайно цінні мозаїчні панно авторства української шістдесятниці Алли Горської в Маріуполі – *Дерево життя* та *Боривітер*. Забігаючи наперед, скажу, що тематична виставка *Боривітер* Алли Горської у 2024 році в Києві стала однією з найбільш відвідуваних художніх виставок в історії України. Її відвідали 51 тисяча людей – ось промовиста відповідь українського суспільства на злочини російської окупантської армії.

Так само дощенту було знищено музей найяскравішої української художниці «наївного» напрямку Марії Примаченко в селі Іванків на Київщині. Внаслідок чотирьох прицільних російських ударів дерев'яна будівля музею спалахнула й вигоріла. Небайдужим місцевим жителям удалося врятувати від вогню десяток робіт художниці, а згодом – під час окупації – переховати ці твори мистецтва від російських загарбників.

У 2023 році росіянами було знищено частину художньої спадщини ще однієї української художниці, що працювала в жанрі наївного мистецтва. Остерігаючись контрнаступу української армії, в ніч на 6 червня 2023 року російські окупанти підірвали греблю Каховської ГЕС, унаслідок чого під водою опинилися тисячі квадратних кілометрів території й десятки населених пунктів. Меморіальний будинок Поліни Райко в Олешках на Херсонщині теж опинився під водою, внаслідок чого внутрішні стіни, на яких і малювала художниця-самоучка, обвалилися. На превеликий жаль, цей населений пункт досі перебуває під окупацією, тож встановити реальний обсяг втрат наразі неможливо.

Двічі зазнала пошкоджень будівля одного з найбагатших українських музеїв – Одеського художнього музею. Зокрема, це трапилося після російських ракетних обстрілів 20 липня і 5 листопада 2023 року. Важливо наголосити, що будівлю музею внесено в список Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. На щастя, колекція музею не постраждала, адже – навчені гіркою практикою російських військ із

полювання, крадіжок та знищення українських культурних скарбів – працівники музею заздалегідь евакуювали її в безпечніше місце (повністю безпечних місць в Україні наразі не існує).

Наостанок наведу ще один приклад. Він не стосується об'єкту культурної спадщини, але натомість показує, як росіяни цілеспрямовано воюють проти української культури на всіх можливих фронтах. Так, 23 травня 2024 року російська армія завдала високоточного ракетного удару по поліграфічній фабриці-друкарні «Фактор-груп» (великий приватний бізнес). Це була величезна й найсучасніша українська друкарня, де друкувалися книжки та підручники майже всіх українських видавництв, сумарна доля цієї друкарні на ринку книговидавничої галузі – до 40%. На превеликий жаль, крім знищених книжок та сучасного дороговартісного устаткування, цей удар забрав життя сімох працівників друкарні, а ще 23 отримали поранення.

Люди культури, яких забрала війна

Як уже було сказано, Росія цілеспрямовано знищує цілі міста й окремо взяті пам'ятки української культури, але передусім її мішенню є українці. Серед загинблих українських військових та цивільних – чимало й діячів культури з різних сфер. Хтось із них пішов добровольцем в армію й загинув у бою, інших смерть спіткала під час бомбардувань та російських обстрілів, частина з українських митців перебуває в полоні та окупації, а деяких українських митців Росія вбила навмисно, розстрілюючи так само, як під час сталінських чисток наприкінці 30-их років XX століття.

PEN Ukraine у співпраці з виданням The Ukrainians Media започаткував спеціальний проєкт, що називається *Люди культури, яких забрала війна*. Ініціатива має подвійну мету: зберігати пам'ять про людей, яких українська культура втратила у війні, та водночас свідчити про геноцидальні наміри Росії.

Серед людей культури, вбитих під час повномасштабної війни Росії проти України, десятки письменників, музикантів, перекладачів, бібліотекарів, художників, фотографів, археологів, диригентів... – як чоловіків, так і жінок. Часом це особи знані й публічні, часом відомі лише вузькому колу колег. Їх об'єднують дві речі: по-перше, їхня праця творить тканину української культури; по-друге, їх убила Росія.

Люди культури, яких забрала війна – це серія портретів, що вимальовуються у процесі вивчення їхнього доробку, розмов із близькими та колегами, поїздок Україною. Розпочати цей проєкт спонукала вбита російською ракетою Вікторія Амеліна, яка у передмові до окупаційного щоденника закатованого росіянами Володимира Вакуленка писала: «поки письменника читають, він живий». Усього в цій сфері задокументовано понад 130 верифікованих загибелей українських діячів культури внаслідок злочинної війни.

Окремо хочу зупинитися на історії Володимира Вакуленка, адже вона промовисто засвідчує те, що російська армія насправді полює за діячами української культури і бачить їх реальною загрозою. Нагадаю, усього за кілька днів до вторгнення – 21 лютого 2022 року – американські високопосадовці заявили, що Росія підготувала т. зв. розстрільні списки українців, яких треба ліквідувати передусім. До цих списків буцімто увійшли представники влади, ветерани АТО, лідери патріотичних рухів у різних регіонах та знакові постаті культури.

Через пів року після вторгнення ми переконалися, що розстрільні списки українців були не вигадкою і страшним сном, а задокументованою реальністю. Восени 2022 року, коли українська армія звільнила окуповані території Харківщини, на яв вийшла трагічна історія місцевого українського письменника Володимира Вакуленка.

Російські окупанти зайняли його рідне село Капитолівку вже 7 березня, на другий тиждень війни. Невдовзі на обійстя Вакуленків навідалася озброєна група загарбників, яка забрала письменника і його малолітнього сина на допит. Володимира допитували й били, але через кілька годин таки відпустили додому. Після цього він закопав свій приватний щоденник у городі під вишнею – щось підказувало йому, що попереду страшні часи. Хотів залишити по собі слід саме як письменник – тому й дбав найбільше про рукописний щоденник, письмове свідчення окупації.

24 березня за Володимиром прийшли вдруге й повезли в невідомому напрямку. Більше його ніхто не бачив. Аж після деокупації у робочій книзі ритуальної служби найближчого районного центру знайшли запис про поховання письменника під № 319. Згодом справжність запису підтвердив і результат ДНК. Володимира Вакуленка було вбито двома кулями з пістолета Макарова. Розстріляно.

Чи був він небезпечним? Ні, Володя був поетом і автором книжок для дітей, людиною із запальним норовом, але з добрим серцем. Мав кілька літературних премій, але відомим чи впливовим його також не назвеш – за стилем життя Вакуленко був панком, контркультурним діячем, далеким від істеблішменту й офіціозу.

За що ж його вбили? За те, що був українським поетом. У підлі часи це нечувана зухвалість і колосальна загроза для окупантів. Виявляється, росіяни й справді мали наказ полювати на діячів культури, здійснювати геноцид, знищуючи на окупованих територіях українську культурну еліту. Вбивати за вірші, розстрілювати за книжки для дітей, небезпечність яких пояснюється одним фактом – вони написані українською мовою.

Українці митці в армії та волонтерстві

Українські митці не хочуть бути просто мішенями для російських солдатів, тому долучаються до армії й стають на захист себе, своїх родин, своєї країни.

Правовий режим воєнного стану, запроваджений в Україні 24 лютого 2022 року, зі зрозумілих причин жодним чином не виділяє в окрему категорію діячів культури – як видатних, так і менш відомих. Таким чином мобілізації до української армії підлягають усі здорові чоловіки віком 25–60 років, а серед них, ясна річ, є й чимало представників творчих професій.

Багато українських діячів культури пішли на фронт добровольцями ще в перші дні повномасштабного вторгнення, інші приєдналися до Сил оборони в наступні місяці й роки, ще деяких було мобілізовано. Дехто з них проходить службу, функціонал якої наближено до їхньої професійної діяльності (напр., поет Дмитро Лазуткін та популярний автор трилерів Іларіон Павлюк займаються стратегічними комунікаціями та роботою прес-служб, Олександр Михед служить в аналітично-комунікаційному підрозділі), а дехто з власної волі мобілізувався у штурмові підрозділи на лінії фронту, аби в такий спосіб мститися росіянам за окупацію їхньої рідної землі (напр., відомий в'язень Кремля і уродженець Криму Олег Сенцов та уродженець Донецька письменник і журналіст Станіслав Асєєв).

Чимало українських митців також стали волонтерами і системно допомагають українській армії, використовуючи власну впізнаваність

та налагоджений зв'язок з широкою аудиторією. З об'єктивних причин встановити точну кількість українських діячів та діячок культури, що долучилися до армії чи волонтерського руху, наразі неможливо. Але можна з певністю стверджувати, що рахунок іде на сотні, якщо не на тисячі.

Крім особистої історії залучення кожного й кожної з них до оборони країни, з різноманітних артистів, що проходять військову службу, утворено дуже специфічну й цікаву формацію. Мова про штатний (!) військовий підрозділ «Культурний десант», який об'єднує митців-військовослужбовців, зусилля яких спрямовані на покращення морально-психологічного стану війська за допомогою культури та мистецтва.

Це досить велика структура, до складу якої входить 71 військово-службовець та військовослужбовиця. Одна з цілей «Культурного десанту» – мотивувати цивільних добровільно долучатись до війська, працювати з мобілізованими в навчальних центрах, надавати психологічну підтримку підрозділам уздовж лінії фронту та працювати з пораненими в госпіталях та центрах реабілітації. Умовно кажучи, головна мета – піднімати бойовий дух військових та цивільних.

Крім цього, підрозділ створює гімни, символіку, ролики, а також фільми про походження та історію бойових бригад. «Культурний десант» проводить понад 200 культурних заходів щомісяця на семи напрямках фронту та в тилу; у його звітах ідеться про понад 100 тисяч відвідувачів їхніх подій з моменту створення. Ці концерти, лекції, вистави, спілкування та цілеспрямована психологічна рефлексія допомагають бійцям долати стрес та відновлювати емоційну рівновагу.

Розповім коротко про кількох яскравих представників української культури у війську та волонтерському русі.

Розпочну з музиканта Андрія Хливнюка, вокаліста популярного гурту Бумбокс. З перших днів повномасштабного вторгнення музикант долучився до Сил оборони, зокрема проходить службу у бойовому батальйоні патрульної поліції «Софія». У перші дні вторгнення, коли Київ спорожнів, Хливнюк записав на телефон народну пісню *Ой у лузі червона калина*, яка миттєво стала хітом і яку згодом переспівав навіть Pink Floyd. На службі музикант займається евакуацією цивільних, аеророзвідкою та управлінням дронами; під час бойових дій отримав осколкові поранення.

Цікавим є феномен харизматичного поета, який народився у Краматорську на Донеччині – Павла Вишебаби. Після початку великої війни Павло мобілізувався до 68-ї Окремої егерської бригади ім. Олекси Довбуша. Активно пише вірші з фронту, а у вільний час гастролює країною з читанням поезії, збирає повні зали і фандрейзить гроші на потреби свого військового підрозділу.

Ще одна показова історія – активність українського музичного гурту Kozak System, який після початку вторгнення почав проводити благодійні концерти по всій країні. Мета концертів – підтримати бойовий дух на фронті і в тилу, а також зібрати гроші на автівки та дрони для армії. Активність гурту вражає – за час війни музиканти відпрацювали понад 300 повноцінних концертів!

Ясна річ, в українській армії служать не тільки чоловіки. Одним із найяскравіших голосів сучасної української культури є поетка Ярина Черногуз, яка ще до повномасштабного вторгнення була бойовим медиком, а пізніше перейшла у бойовий підрозділ морської піхоти України. За свою останню збірку, написану переважно на війні і про війну, поетка отримала найвищу нагороду в культурному житті України – Національну премію ім. Тараса Шевченка.

Розповідь про українську культуру під час війни була б неповною без згадки про Сергія Жадана, найвідомішого українського письменника сучасності. Харків'янин Жадан після початку повномасштабного вторгнення залишився у Харкові і став одним із символів незламності міста. Його світлини з порожнього Харкова в час, коли існувала реальна загроза окупації міста – надихали мільйони українців на боротьбу. Фраза з його соцмереж *Над містом майорять наші прапори* стала крилатою. Протягом двох років Сергій Жадан активно волонтерив, збираючи десятки мільйонів гривень на допомогу армії, продовжував виступати й навіть зібрав на поетичний вечір цілий Палац спорту в Києві, чим установив літературний рекорд часів Незалежності. У 2024 році письменник мобілізувався у бригаду Національної гвардії України «Хартія». Цей символічний крок, крім власне служби, мав вагоме значення для популяризації мобілізації у виснаженому й застрашеному українському суспільстві.

Особистий досвід

Розкажу про свою приватну історію залучення до волонтерського руху. Це трапилося цілком випадково, бо я ніколи не планував ставати

активістом / волонтером із режимом роботи 24/7. Так, я й до війни брав участь у різних акціях, підтримував благодійні ініціативи та програми, але точково і лише у вільний від роботи час.

Повномасштабне вторгнення це змінило, і головною причиною запустити волонтерську діяльність на повну силу стала підтримка культурної спільноти, фактично моїх читачів.

Історія виглядала так: навесні 2022 року мій друг із громадського сектора, який добровольцем долучився до Збройних Сил України, написав мені, що в їхньому новоствореному підрозділі є велика потреба у повнопривідному автомобілі, бажано пікапі. Мовляв, камуфляжну форму й автомати видали, але доїхати до окопів через поля й ліс немає на чому, а пішки тягнути на собі боеприпаси й запаси харчів на кілька діб – складно.

Оскільки йшлося про досить значну суму, я написав оголошення на своїй сторінці у соціальній мережі: збираю на пікап для солдата, якого знаю особисто і який тепер на Донецькому фронті; хто хоче долучитися – ось мій номер картки. Не встиг я опублікувати цей текст, як на мене шквалом посипалися донейти, а вже на ранок на моєму рахунку були гроші на два пікапи!

Таким чином я передав один пікап у підрозділ свого друга, а для другої машини підшукав іншу військову частину. Опублікував звіт із фотографіями у соцмережі – і на мене посипалися сотні й тисячі прохань, на які я не міг відмовити. Писали переважно мами, дружини й доньки добровольців, а повідомлення зводилися до одного: моєму сину / чоловікові / батьку дуже потрібен автомобіль, а наша сім'я не має фінансової змоги здійснити таку покупку. Чи можете ви як публічна людина допомогти з таким збором? Власне кажучи, на цій стадії я й зрозумів, що не тільки можу, а й повинен конвертувати літературну впізнаваність у роботу на користь армії.

З того часу я сформував волонтерську команду, зібрав серед своїх підписників понад 1,5 мільйона євро (в українських гривнях – це фантастична сума), придбав 310 повнопривідних автомобілів для ЗСУ та здійснив 50 волонтерських поїздок на лінію фронту, щоб доставляти ці транспортні засоби не в тиліві штаби, а прямо в руки солдатам.

У цьому контексті важливо підкреслити два аспекти. По-перше, все це стало можливим завдяки саме культурній спільноті та моїм читачам. Читачі надсилають регулярні донейти на мій волонтерський рахунок,

а культурна спільнота – митці, книгарні, письменники – організовують події й акції, на яких збирають кошти на підтримку нашої волонтерської роботи. Дуже часто письменники, музиканти, актори та інші творчі люди на свій день народження просять друзів і прихильників не дарувати їм подарунки, а переказати грошовий еквівалент на підтримку роботи нашої команди. Адже довіряють їй.

По-друге, цей досвід оприявнив саму суть довіри, якою українське суспільство обдаровує діячів культури. Ще з часів романтизму в Україні склалася типова для Центрально-Східної Європи ситуація, коли письменники й інші представники культури ототожнюються з певним феноменом служіння народу й країні. В Україні це було чітко видно під час обох революцій 2004 та 2014 років, коли відомі особистості зі сфери культури промовляли до натовпів зі сцени Майдану.

Ця ж ситуація повторилася і після початку повномасштабного вторгнення: десятки разів я чув, що люди надсилають свої гроші саме на мій волонтерський рахунок, бо довіряють мені – як письменнику – більше за державні інституції, благодійні фонди чи публічних осіб, що асоціюються з політикою або владою. Виявляється, у критичний момент, саме культура стає тією захисною мембраною, в яку вірить і якій довіряє суспільство (як показують соціологічні опитування, разом з армією та Церквою).

Замість висновків

Усупереч жахіттям найбільшої війни на континенті у XXI столітті, українська культура переживає розквіт та стала надійною опорою для суспільства, а у багатьох сферах – і для армії. Об'єднуючи українське суспільство всередині країни та виконуючи надпотужну функцію з промоції України в світі, українська культура за час повномасштабного вторгнення повернула собі цінність та вагу. Для багатьох людей у всій Європі роль української культури під час війни стала надихаючою, адже продемонструвала, що в сучасній добі культура – це не просто розвага чи різновид активностей за грантовими проектами, а реальна потреба мільйонів людей та повноцінний елемент системи безпеки.

Втім, війна ще не закінчилася і невідомо як і з яким результатом вона завершиться. Колись українська письменниця Вікторія Амеліна, яка викопувала в садку на Харківщині щоденник окупації розстріляного росіянами поета Володимира Вакуленка, написала, що почувається

наче серед нового «розстріляного відродження» (мова про покоління українських митців 20–30-их років XX століття, майже повністю розстріляне під час сталінського Великого терору). А через пів року російська ракета вбила саму Вікторію Амеліну.

Так ось, говорячи про небувалий розквіт української культури під час війни, про справжнє Відродження з попелу, слід не забувати, що й це відродження – без української армії та підтримки всього цивілізованого світу – уже зовсім скоро в абсолютно дослівному сенсі може стати розстріляним.

Воєнні щоденники, з 2022 [фрагмент]

Алевтина Кахідзе

Алевтина Кахідзе, художниця українсько-грузинського походження. Народилась у 1973 році в Жданівці Донецької області. Нині мешкає в Музичах під Києвом, де створила програму резиденції для іноземних художників. Її практика охоплює малюнок, перформанс, медіа. Створює інсталяції та відеороботи.

Навчалась у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури у Києві, а також в Академії Яна ван Ейка в Маастрихті. У своїх роботах критично досліджує реальність своєї країни, часто порушуючи складні або замовчувані теми, такі як становище жінок у суспільстві чи зростання споживацтва. Її перформанс 2006 року *Тільки для чоловіків, або Суджений-ряджений з'явиться мені у дзеркалі* вважається першим свідомо феміністичним висловлюванням в українському мистецтві. Створювала рисунки під час Революції Гідності у 2014 році, відображала життя в окупованому Донбасі, коментує ситуацію в Україні після початку повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 року.

У 2008 році Кахідзе стала лауреаткою Мистецької премії ім. Казимира Малевича. Брала участь у VII Берлінському бієнале 2012 року і Manifesta 10 у Санкт-Петербурзі 2014 року. Її персональні виставки організовували Галерея Арсенал у Білостоці (2024), Bozar у Брюсселі (2017), Ya Gallery (2008, 2011) і PinchukArtCentre (2014) у Києві.

I'am
STILL alive
IN UKRAINE
BUT it is by
an ACCIDENT

Melina
KAKHIDZE
18.01.2023

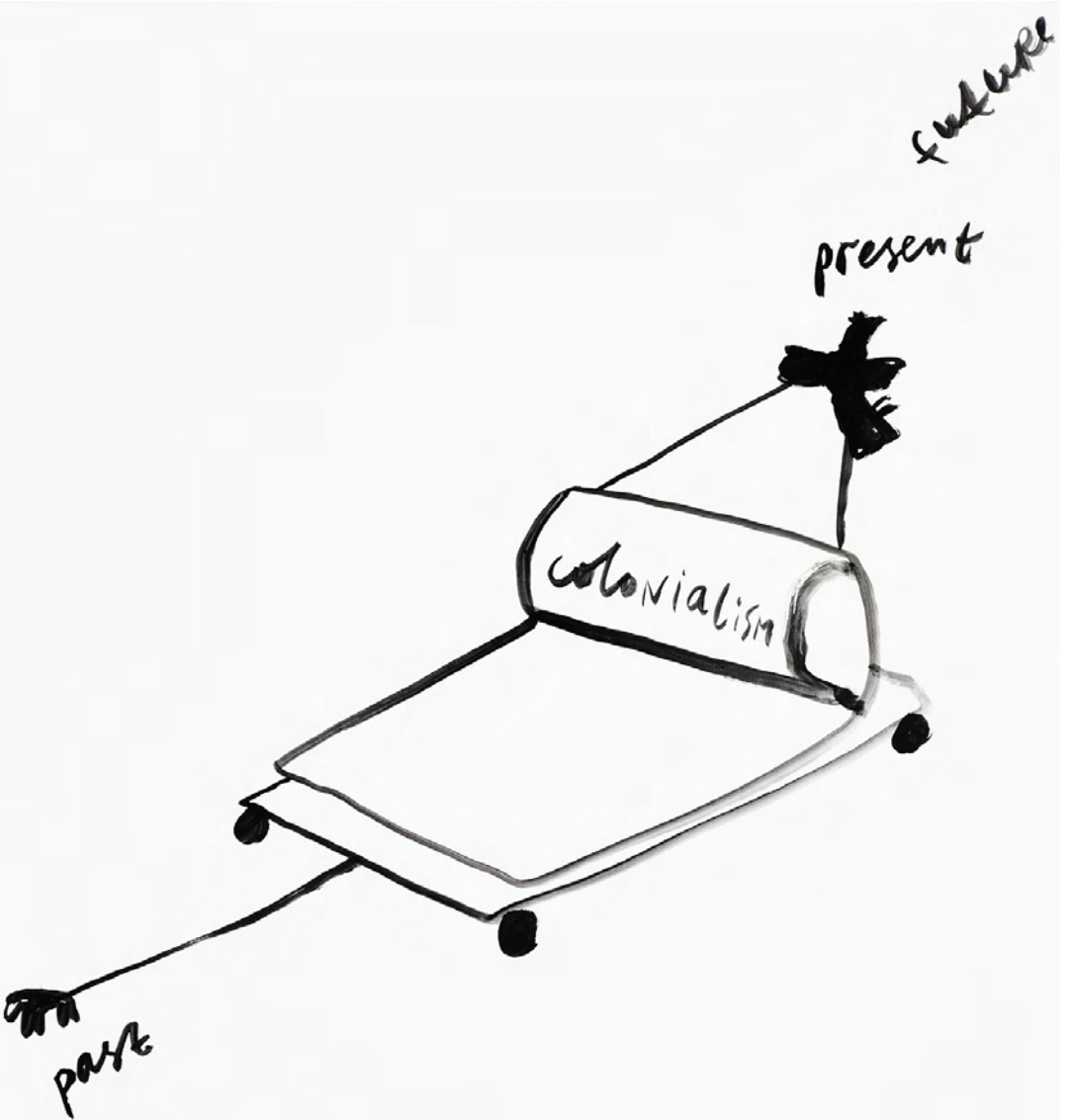
all EMPIRES have fallen

Why are you
so far

Not, really

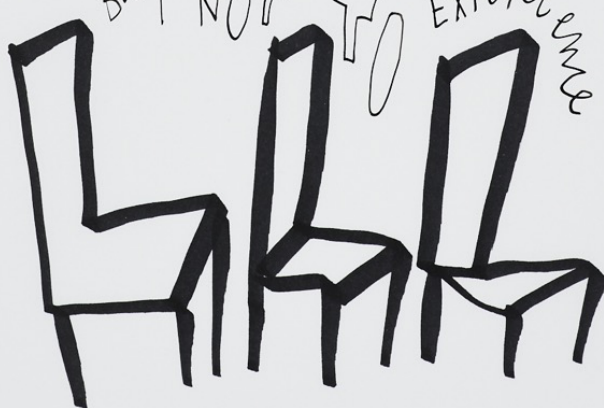

WE STILL
LIKE TO
OBSERVE
VIOLENCE

BUT NOT TO EXPERIENCE

Three simple line drawings of chairs are positioned below the text. The chairs are drawn in a minimalist style with straight lines for the legs and backrests. The first chair is on the left, the second is in the middle, and the third is on the right. They are all facing forward.

RUSSIA NOW

Хроніка новітньої історії України від Алевтини Кахідзе

Пйотр Косевський

У квітні 2014 року спалахнув проросійський заколот, який призвів до створення т. зв. Донецької та Луганської народних республік. Під контроль сепаратистів потрапила й Жданівка – рідне місто Алевтини Кахідзе. Її мати, попри численні вмовляння доньки, відмовилася покинути свій дім. «Я не шафа, яку можна забрати», – казала вона.

Потім мати розповідала Алевтині про життя в умовах глибокого суспільного розколу. Як згадувала художниця в інтерв'ю для журналу «Українки», її мати говорила: «Коли роками поруч з кимось продаєш на ринку петрушку, а потім ця людина підтримує „республіку”, а твоє життя летить коту під хвіст, це боляче!»¹. Мати також змушена була щомісяця перетинати лінію розмежування, щоб отримати пенсію на підконтрольній Україні території. Кожен перетин означав довгі години очікування на блокпостах – тоді вона дзвонила доньці. 16 січня 2019 року вона знову вирушила в дорогу – і померла прямо на контрольно-пропускному пункті, дочекавши кілька годин.

Алевтина Кахідзе роками документувала їхні розмови, створюючи ілюстровані історії. Так з'явилась її робота *Клубніка Андріївна (2014–2021)* – розповідь про матір, яка у Жданівці працювала вихователькою в дитячому садку, і яку діти називали Клубнікою, тобто Полуницею. Це не лише особиста історія, а й документ життя на окупованих територіях – складного, неоднозначного, далекого від чорно-білих оцінок. Дотепер ця робота залишається одним із ключових мистецьких творів про війну, розпочату Росією проти України у 2014 році.

1 Алевтина Кахідзе – про фемінізм, свободу творчості та інше. Розмовляла Вікторія Шапаренко, Українки, <https://ukrainky.com.ua/alevtyna-kahidze-koly-vidbuvayutsya-taki-perturbacziyi-yak-zaraz-zalyshayetsya-tilky-spravzhnye-mystecztvo-a-nespravzhnye-perestayе-isnuvaty/> (доступи у примітках тут і далі: 10 лютого 2025).

24 лютого 2022 року, коли Росія розпочала повномасштабне вторгнення, Алевтина Кахідзе залишилась у селі Музичі під Києвом, де жила протягом багатьох років. Вона не виїхала навіть тоді, коли російські війська підійшли впритул до столиці. Єдине, що вона зробила – розмістила на дверях своєї майстерні напис: «Беріть приклад з рослин, вони – паціфісти на цій планеті. Наскільки це можливо!».

Вона доглядала за тваринами – своїми та тими, яких залишили сусіди, що втекли від війни. Дбала про собак, котів, курей, навіть акваріумних рибок. Ховалась в укритті, але не переставала малювати й публікувати свої роботи у Facebook, а також давала інтерв'ю журналістам. Росіяни так і не захопили Київ, але в розташованій поруч Бучі вони жорстоко вбили близько 400 мирних мешканців.

«Я залишаюся в Україні, щоб зрозуміти, що відбувається», – сказала Кахідзе у розмові з німецьким журналом «Monopol» через кілька днів після початку вторгнення. Водночас вона додала: «Я не можу сказати, що кожен український художник чи художниця має чинити так само»².

Ще у 2014 році, під час Революції Гідності, Алевтина Кахідзе відвідувала поранених у лікарнях, слухала їхні історії й на основі почутого створювала малюнки. Вже тоді вона збагнула, наскільки важливо було боротись з російською пропагандою, яка поширювала наратив, що протестувальники – це лише «західні українці» та «маргінали». Своєю творчістю вона показувала реальність у всій її складності.

У *Клубніці Андріївні* Кахідзе дала голос тим, хто залишився з іншого боку лінії розмежування.

У згаданій розмові з Філіпом Гіндалем вона також сказала, що малювання є для неї ключем до прийняття реальності. Вона почала малювати у чотирирічному віці й досі залишається вірною стилістиці свого дитинства. Так, в академії мистецтв вона опанувала класичні техніки, але згодом повернулась до спрощених форм, супроводжуючи їх гострими коментарями. Її підкреслено оццадливий стиль – чорна лінія, іноді з додаванням кольору, – нагадує творчість британця Девіда Шпріглі або румуна Дана Перйовскі та є водночас унікальним. Це поєднання дитячої наївності й іронії гострої сатиричної карикатури.

2 *Ich bleibe in der Ukraine, um zu verstehen, was passiert*, «Monopol – Magazin für Kunst und Leben», 28 лютого 2022, <https://www.monopol-magazin.de/kuenstlerin-alevtina-kakhidze-interview-ukraine-krieg>.

Після початку повномасштабного вторгнення малюнки, а також перформанс та відеоінсталяції стали для неї найшвидшим способом реагування – їх легко поширювати в соцмережах. Вона почала розповідати про життя під час війни: про укриття без світла, відсутність найнеобхідніших речей, постійний страх через те, що в її село можуть увійти російські війська, про життя в країні, яку щодня обстрілюють, щодня звучить повітряна тривога, і у той же час мешканці намагаються нормально функціонувати. Згодом ці малюнки почали складатись у *Військові щоденники*, які вона веде й досі.

Її роботи, створені в лютому–березні 2022 року, були новинами з країни, яка стала жертвою імперської агресії. Малюнок став інструментом, який художниця використовувала, щоб пояснити іншим, що відбувається в її країні. У кожному разі, як вона сама сказала в інтерв'ю від 5 квітня 2022 року, опублікованому на сайті паризького Palais de Tokyo: «Чи можу я звинувачувати людей у тому, що вони не знають про те, що відбувається в Україні, коли я не знала, що те ж саме відбувалось у минулому в Грузії чи Молдові?»³.

Вона говорила про українську дійсність з власної перспективи. Як писала Анна Лазар, «малюнком і коментарем Алевтина може легко перетинати кордони і націлитися на будь-яку точку світу»⁴.

Одна з її останніх робіт – *Дані* (2024): серія малюнків, зроблених на плівці, що підсумовує російську агресію від 24 лютого 2022 року. У них вона цитує факти або події, відходячи від загальноприйнятого погляду на війну. *Корупція і мобілізація (чоловіки і жінки), Ракетні обстріли і мистецтво, Музеї і поранені, Розмінування і земля* – так вона називає окремі панелі. І наводить дані, які не завжди відомі за межами України. «390 000 000 \$ – вартість російської ракетної атаки на Київ у ніч на 21.03.2024», – нагадує художниця. «Український ПЕН відстежує втрати середдіячів культури, історії яких з'являються в інформаційному полі. Станом на серпень 2024 року зібрано 122 імені загиблих», – додає вона.

В іншій панелі вона інформує: «За два роки повномасштабної війни дії росіян завдали збитків 1946 об'єктам культурної інфраструктури, серед яких музеїв та галерей – 113», і далі наводить інші дані:

3 А. Kakhidze. *Témoignage d'une artiste ukrainienne*, Palais de Tokyo, 5 квітня 2022, <https://palaisdetokyo.com/ressource/alevtina-kakhidze-temoignage-dune-artiste-ukrainienne>.

4 А. Лазар, *Як виміряти цінність творів, що повстали під час обстрілів? / Алевтина Кахідзе. Рослини і люди*, Galeria Arsenal, Białystok 2024 [буклет виставки], https://galeria-arsenal.pl/images/upload/wystawy/2024/alevtina-kakhidze_rosliny-i-ludzie-ulotka/Alevtina_tekst_UA.pdf.

«За час російського вторгнення в Україну без кінцівок залишилось близько 50 тисяч людей, що можна порівняти з масштабами Першої світової війни»⁵.

Інформація, яку наводить Алевтина Кахідзе, показує складність української дійсності, складність її опису з урахуванням стількох різних аспектів, особливо в епоху, коли домінують соціальні медіа та маса візуальних образів, з якими маємо справу майже безперервно.

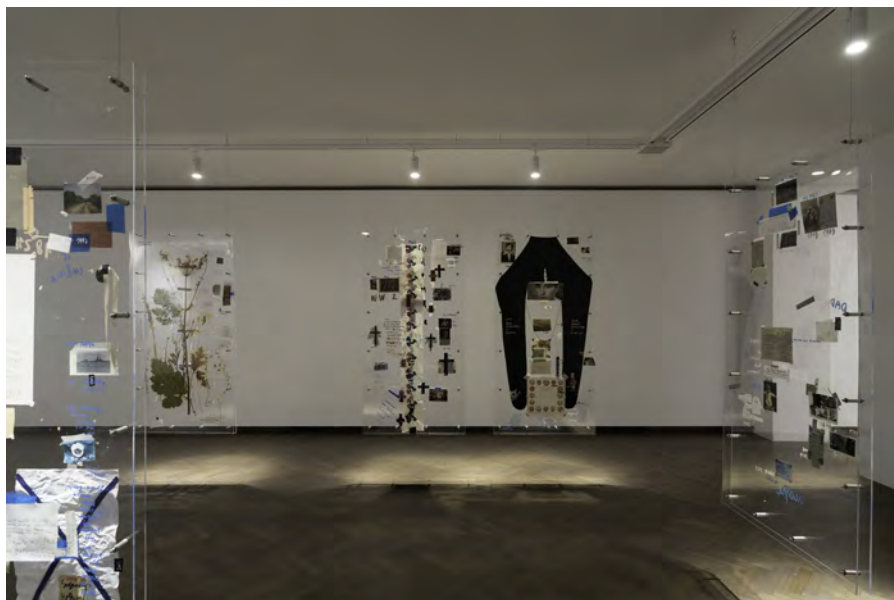
Однак *Воєнні щоденники* – це не лише про ситуацію в Україні. Авторка постійно коментує те, що відбувається у світі, особливо в культурній царині після 24 лютого 2022 року. Її роботи стали важливим голосом у найважливіших дискусіях: про заангажованість мистецтва та бойкот російської культури. Художниця коментувала виступи інших, вступала в полеміку з відомими постатями західного світу, від Іммануїла Канта і його трактату *До вічного миру*, через Ганну Арендт, Теодора В. Адорно до Бруно Латура і Бориса Гройса. Вона ставить складні питання, також це найважливіше: як у сьогоднішній Європі могло дійти до війни і чому міжнародна спільнота роками ігнорувала російську агресію?

Нарешті, ключовою темою для Алевтини Кахідзе є імперська політика Росії. У своїх малюнках, а також в інших роботах вона прицільно аналізує російський наратив, пропагандистські кліше тощо. Цитує висловлювання, які не хотіли чути. У відео *Діалог № 7* (2024), зокрема, згадує відоме інтерв'ю Михайла Піотровського, директора Ермітажу та одного з провідних діячів, що підтримують російську агресію сьогодні, який в інтерв'ю «Российской газете» у 2022 році прямо заявив: «Ми всі мілітаристи й імперці»⁶. Художниця також згадує, що всі роботи на бієнале Manifesta 10 у Санкт-Петербурзі, пройшли цензуру перед презентацією, що не викликало реакції з боку європейської та американської мистецьких спільнот, галерей і музеїв. Співпраця з Ермітажем та іншими російськими інституціями була розірвана лише після початку Москвою повномасштабної війни.

Роботи Алевтини Кахідзе сьогодні є важливим голосом у дискусіях про деколонізацію України. Про історичну пам'ять і конструювання

5 Цит. за: А. Кахідзе, *Рослини і люди...*, цит. вид.

6 *Почему необходимо быть со своей страной, когда она совершает исторический поворот и выбор. Отвечает Михаил Пиотровский*, «Российская газета», 22.06.2022, <https://rg.ru/2022/06/22/kartina-mira.html>.

Алевтина Кахідзе, *Все нормально?*, 2024, Галерея Арсенал у Білостоці; світлина: Ян Шевчик

сучасної ідентичності. Й одне з ключових питань стосується ставлення до спадщини СРСР – проблеми, з якою вона сама стикається. «Я була цілковитим продуктом російської культури, навіть не вивчала рідної мови. Лише нещодавно я звернулась до української літератури, щоб зрозуміти власну культуру. Я досі не можу писати українською без помилок», – сказала вона у вже цитованому інтерв'ю на сайті Palais de Tokyo.

В одній з останніх відеоробіт *Все нормально?* (2024)⁷, вона використала сімейні документи, різні архівні матеріали, вирізки, малюнки і навіть рослини з гербаріїв. З них мисткиня склала розповідь про історію членів своєї сім'ї, своїх українських і грузинських бабусь і дідусів, своїх батьків та себе самої. Про заплутані, складні, часом трагічні людські долі, які переплітаються з ключовими для цієї частини Європи подіями ХХ століття: Першою і Другою світовими війнами, створенням СРСР, колективізацією й індустріалізацією за радянських часів, розпадом імперії і проголошенням незалежності України, грузино-абхазьким конфліктом, російською агресією проти Грузії у 2008 році і проти України у 2014 році. Всі ці історії складаються в дуже неоднозначну

7 Минуле / Майбутнє / Мистецтво, <https://pastfutureart.org/dad-i-am-in-odesa/>.

історію, сповнену різних відтінків сірого, дуже відмінну від тієї, яку пропонує офіційний російський наратив, а також від спроб стерти це минуле як посткомуністичну спадщину. І це пропозиція, яка дозволяє вписати пам'ять про життя в СРСР у сучасну українську ідентичність і дає можливість розповісти про нього молодим поколінням.

Як і *Воєнні щоденники*, вони є спробою відповісти на питання: як говорити про цю війну з усіма групами потенційних аудиторій, не вдаючись до старих, затертих шаблонів, відомих з історії мистецтва? Знайти шлях, прийнятний для тих, хто пережив насильство. Спосіб, який передає унікальність цих подій, не втрачаючи їхнього універсального виміру, але водночас робить історію зрозумілою для зовнішньої аудиторії.

Алевтина Кахідзе не єдина. Про війну розповідають також Леся Хоменко⁸, Нікіта (Микита) Кадан⁹, Жанна Кадирова¹⁰ і багато інших українських митців. Їх об'єднує спільний досвід – вони народились в останні десятиліття СРСР і вступили в доросле життя в незалежній Україні. Всі вони отримали мистецьку освіту і зіткнулись з консервативною інституційною системою, що значною мірою була сформована у попередній епосі. Тому вони почали будувати альтернативу їй у вигляді низових ініціатив тощо. Виявилось, що обрана ними модель забезпечила не лише чітку присутність в українському мистецькому житті, а й у міжнародному обігу. І це забезпечило те, що голос українських художниць і художників після 24 лютого 2022 року постійно присутній і за межами України.

8 Lesia Khomenko, <https://www.lesiakhomenko.com/about>.

9 Нікіта Кадан / Nikita Kadan, <http://nikitakadan.com/cvua/>.

10 Zhanna Kadyrova, <https://www.kadyrova.com/cv-en>.

Українська стійкість, або Що культура та культурні інституції намагаються робити для перемоги. Практичний досвід і трохи теорії

Олеся Островська-Люта

У квітні 2022 року, як тільки російські війська відступили від Києва, ми з колегами зібралися в Мистецькому арсеналі, щоб зрозуміти, як нам бути далі. Безліч людей в Україні тоді міркували над питанням, який внесок вони можуть зробити в опір російській агресії, і ми не були винятком. Ішлося про роботу однієї з найвагоміших українських інституцій культури, розташованої в самому серці Києва, неподалік від урядового кварталу, у велетенській пам'ятці архітектури кінця XVII – початку XX століття, старому арсеналі. Ця національна інституція має мультидисциплінарний характер і поєднує збереження і дослідження власної музейної колекції із роботою з сучасним мистецтвом, літературою і книжковою справою та освітніми програмами. Колекція Мистецького арсеналу має кілька складових: це художні твори українського авангарду початку XX століття, сучасне мистецтво й археологічні знахідки з території арсеналу, що фіксують історію Києва в околицях Києво-Печерської лаври,

Олеся Островська-Люта, менеджерка і кураторка сучасного мистецтва, генеральна директорка київського Мистецького арсеналу. Народилася 1978 року у Львові. У 2000 році закінчила магістратуру за спеціальністю культурологія в Києво-Могилянській академії. Наприкінці навчання працювала керівником офісу Міжнародного фонду «Відродження».

У 2003 році стала асистенткою директора Центру сучасного мистецтва при Києво-Могилянській академії. У 2008–2014 роках керувала проектами та програмами Фонду Ріната Ахметова «Розвиток України», де започаткувала програму грантів для українських митців і запустила проект модернізації музеїв *Динамічний музей*.

Після Революції Гідності, з кінця лютого до грудня 2014 року, була першою заступницею міністра культури України Євгена Нищука. Пізніше очолила

аналітичний відділ експертної компанії pro.mova. У 2016 році перемогла у конкурсі на посаду директора музейно-мистецького комплексу Мистецький арсенал у Києві. Вона стала однією з перших керівників державних культурних установ в Україні, обраних за конкурсом, при цьому прийшла на посаду з недержавного сектора.

Олеся Островська-Люта здійснила масштабні зміни у функціонуванні Мистецького арсеналу, перетворивши його на сучасну інституцію культури, де проводяться значущі події. У 2019 році організований там Книжковий Арсенал був визнаний найкращим літературним фестивалем у світі, отримавши британську нагороду International Excellence Awards.

У 2021 році Олеся Островська-Люта була повторно обрана на посаду директора Мистецького арсеналу.

одного з найдавніших центрів християнства та книжної культури на теренах України. Сама колекція належить до національної спадщини, і в юридичному сенсі є власністю народу України.

Отже, як бути? Яка наша роль в українській боротьбі проти агресора? Чи повинні ми продовжувати свою роботу? Якщо так, то що головне, а що другорядне? Які очікування має від нас українське суспільство? Як бути з музейною колекцією Арсеналу, евакуйованою з Києва у перші дні повномасштабного вторгнення? Що з нашим найбільшим щорічним проектом – фестивалем Книжковий Арсенал, який у 2021 році зібрав понад 36 тисяч відвідувачів та фактично всю українську видавничу спільноту, авторів, художників, ілюстраторів і цілком заслужено вважався найулюбленішою українською книжковою подією року? В нормальний рік Книжковий Арсенал відбувся би наприкінці травня, а в квітні саме тривали би останні етапи підготовчої роботи.

Тому для нас у той момент ішлося не про теорію, а про дуже практичні питання. Однак відповіді на них принесли не лише конкретні дії та програмні рішення, а й трохи теорії.

Ми міркували про те, якою є роль інституції культури та самих її творців у часи війни. Відтак, чи маємо ми продовжувати свою роботу, а українське суспільство її приймати і підтримувати. І наша найперша відповідь визначила три завдання інституції культури під час війни. Але з огляду на масштаб цих завдань у часи, які можна вважати не просто кризою, а катастрофою нормального життя, ми вважаємо їх не так завданнями, як трьома місяцями свого часу. Отже, що це за завдання?

По-перше, перед лицем російської війни, яка має геноцидальний характер і спрямована на стирання усіх форм української самосвідомості, будь-яка інституція культури мусить виконувати функцію

збереження. У випадку Арсеналу – передусім зберегти музейну колекцію та, в міру своєї спроможності, будівлю, що є пам'яткою архітектури національного значення. Але для інших організацій це можуть бути не лише музейні колекції. Це також самі митці й усі люди, причетні до створення культури, а також творчі практики, які вони втілюють. Важливо, щоб поети залишилися живими і продовжували писати поезії, музиканти – грати, режисери – ставити спектаклі і т. д. – залежно від профілю кожної окремої інституції. Збереження усього масиву культури є запорукою збереження і спільноти, яка цю культуру поділяє, тобто українського суспільства. З історії України XIX і XX століть відомо, що, спираючись на культуру, така спільнота може вижити навіть без національної держави і, хоча й далеко не в найліпшому стані, протривати досить довго. Відомо також, якого нищівного удару суспільству завдає знищення творчої спільноти: коли фізично немає людей культури, як було після масових убивств українських творців у 1920–1930 роках, суспільство залишається ослабленим та дезорієнтованим. Саме тому настільки важливим уже на самому початку російського повномасштабного вторгнення виглядало завдання зберігати культуру: її артефакти, творців, практики, інституції. Великою мірою це був низовий акт опору геноциду.

По-друге, буквально з перших хвилин війни українська культурна спільнота стала самоуповноваженим голосом України в світі, й це великою мірою вказало на роль культури в такий момент. Українські митці, культурні фахівці, організації – всі взялися свідчити, розповідати про те, що вони бачать, що відбувається в Україні, а також пояснювати мільйонам здивованих іноземців, як зрозуміти затятий український опір російській агресії. Чому українці вважають окупацію більш смертоносною, ніж саму війну? Чому готові ризикувати, залишаючись у загрозованих містах? Чому українська ідентичність – не нове явище, що з'явилося на світ з розпадом СРСР, а війна її аж ніяк не посилила, а просто проявила для тих багатьох людей по всьому світу, які нічого про це не знали. Культура загалом, й інституції культури зокрема, є природним носієм, платформою і посилювачем голосу свідка. Отже нашим завданням, як команди Мистецького арсеналу, було теж говорити. Саме тому вранці 24 лютого 2022 року ми написали відозву до міжнародних колег, описуючи війну українськими очима, й розповсюдили її всіма доступними нам способами. У відповідь, напр., наші колеги з Литви із Вільнюського книжкового ярмарку, який 24 лютого саме розпочинав свою роботу, зачитали нашу відозву під

час офіційної церемонії відкриття. Це особливо підкреслило завдання інституції культури: говорити, навіть коли від шоку відбирає голос. Розповідати про реальний досвід, хоча це може бути страшним й емоційно виснажливим завданням для людей, які працюють у такій інституції.

Моя колежанка, директорка Книжкового Арсеналу Юлія Козловець, цього улюбленого українського свята книги й літератури, саме працювала над черговим текстом, коли вперше в київський будинок, просто навпроти її вікна, вдарила російська крилата ракета. Отже відповідь на питання, що змушує і людину, й інституцію продовжувати роботу за таких умов, мала для нас і практичне, й екзистенційне значення. І вона полягала в обов'язку говорити від свого імені в найтяжчий час.

По-третє, і це завдання стало очевидним трохи пізніше, із відступом російських військ від Києва, кожна інституція культури є місцем осмислення спільного досвіду. У квітні 2022 року команда Мистецького арсеналу не могла організувати книжковий фестиваль, але ми відчували потребу зібратися разом із нашими постійними відвідувачами і поговорити про те, що переживаємо. Щороку для програми Книжкового Арсеналу обирається спеціальна тема, ми її називаємо фокус-темою, – це основна метафора, навколо якої обертаються всі дискусії, виставки, концерти, лекції тощо. Фокус-темою, яку ми обрали для фестивалю ще у 2021 році була така: *Наше велике переселення*. Навесні 2022 року, коли мільйони українських біженців розсіялися по Європі та Північній Америці, це видавалося пророцтвом. Ми були вражені трагічною релевантністю теми до того, що переживали всі ми в Києві чи інших містах. Кожен з нас потребував співрозмовника, з яким можна разом обдумати й обговорити пережите чи навіть просто послухати чийсь історію, яка глибоко відгукувалась подібністю досвіду. І тому, ледь-ледь переживши облогу Києва і працюючи над описаними тут двома завданнями, ми вирішили провести чи не першу в Києві публічну культурну подію – дискусію *Велике переселення*. Це мала бути розмова, присвячена неможливому на той момент Книжковому Арсеналу, й ми багато говорили про цю неможливість, але ще більшою мірою – про все, що трапилося з українцями з 24 лютого 2022 року й по момент самої події.

Наша команда готувала панель *Велике переселення*, не знаючи, чи знайдеться в місті хоч якась публіка для такої екстравагантності як конференційне зібрання під загрозою обстрілу з повітря. Але раптом

до подвір'я Мистецького арсеналу, засипаного густим білим килимом каштанового цвіту (це ж травень!), почали сходитися люди. Ми не очікували, що їх будуть сотні, і так само не очікували, що розмова триватиме так довго і що ніхто не вийде з холодної галереї, а всі ловитимуть слова з концентрацією спраглого. Цей випадок дуже добре підсвітив для нас потреби людей, які попри все мешкають у Києві, і роль будь-якої інституції культури: бути місцем, де люди не так проживають спільне, як його обдумують, діляться, уявляють і запам'ятовують.

Усе це – інституційний вимір культури під час війни. Він лише частковий, але добре описує, які саме потреби виникають у людей в охопленій війною країні і як на це може й, зрештою, намагається реагувати культура на інституційному рівні, а також як саме культура може посилювати стійкість своїх людей. Водночас жодне з цих завдань не було вказівкою згори ані заздалегідь підготовленим планом, адже навіть евакуація музейних предметів виявилася справою з мільйоном модифікацій, залежно від конкретного місця й обставин кожної колекції. І це дуже важливий момент, на якому варто наголосити.

Завдання чи місії, які виконували українські культурні інституції, спільноти і навіть окремі митці, мали одну спільну рису. Практично завжди така дія мала характер самоуповноваження. Я описала вище, як це працювало у випадку поширення українського голосу за кордоном. Однак самоуповноваження було необхідною умовою для будь-якої дії, у тому числі культурної чи адвокаційної. Це був режим для всіх, хто ставив собі питання, що саме він чи вона може зробити для спільного захисту. Необхідно було самостійно знайти для себе роль і прийняти її на себе. Звісно, це призвело до цілих каскадів поганих художніх виставок, невдалих кінопоказів і плитких текстів. Однак виглядає, що війна – це не час для нюансованого гейткіпінгу, і грубі мазки – необхідна плата за швидке поширення голосу.

Питання, як не лише говорити своїм голосом, а й говорити глибоко, розумно і створюючи при цьому цікавий культурний феномен, ми поставили собі вже пізніше, наприкінці літа 2022 року. І хоча восени 2024 року нам здаватиметься, що осінь 2022 – це ще дуже рано для таких питань, але у 2022 році щільність подій і досвіду була така, що шість місяців відчувалися як роки.

Отож, у другій половині 2022 року стало вже цілком зрозуміло, що перших трьох завдань / місій недостатньо. Їх треба далі виконувати, і вони всі однаково важливі, але замало зберігати, надавати голос

і створювати простір спільного досвіду. Дуже важливо не дозволити агресору себе оглушити, забрати здатність до складної нюансованої думки, рефлексії. В англійській мові є влучне слово – *debilitate*, ослабити до такої міри, аби людина стала неспроможною. Ми командою почали відчувати, наскільки війна є саме таким – *debilitating*-досвідом, і наскільки цього не можна допускати.

Важливим методом роботи Арсеналу й до війни був пошук того, що ми називаємо «нервом свого часу», спроба зрозуміти, що важливо нині для ситуації людини в світі й в Україні. А відтак формування такої програми виставок, фестивалів, дискусій, літературних та освітніх подій, яка б відповідала на це питання. Саме таким шляхом ми пішли восени 2022 року, аби зрозуміти, що Мистецький арсенал може запропонувати своїй аудиторії – людям, які живуть в реальності війни. Ми годинами обговорювали, що ми, ті, хто живе тут і зараз, відчуваємо, про що розмірковуємо і де бачимо особливо нагальні питання. Про що ми могли би говорити з багатьма іншими людьми в інших країнах, де в нас із ними спільний досвід і точки рефлексії, зокрема художньої. Що досі не очевидне для нашого глядача, але від того не менш важливе, і як ми можемо його проявити. Усе це привело нас до ідеї нашого найбільшого проєкту того року – виставки сучасного мистецтва *Серце землі*.

Кураторська група проєкту – Ольга Жук, Анна Погрібна, Наташа Чичасова та я – поставила собі питання, який глобальний вплив має російська війна проти України? Що трапляється через війну з людиною на найбільш інтимному, фізичному, навіть тілесному рівні? Як навіть дуже далеко від епіцентру боїв, нічого не знаючи про випалені поля українського півдня, не підозрюючи про наслідки пусків ракет по Україні, артилерійських обстрілів українських земель і повсюдних замінувань, відчуває цю війну людина на рівні свого тіла? Як ця російська війна отруює життя людей далеко на інших континентах, у місцях, які нам навіть важко уявити?

Ці міркування привели нас до думки про роль України в світовому обігу продовольства. А відтак до стану українських ґрунтів і вод, значення землі для різних поколінь українців та наслідків масового землеробства на найродючіших у світі чорноземах українського сходу. Звичайно, постало питання про варварське забруднення цих земель хімічними речовинами, що містяться в сучасній зброї, а також про знищення і крадіжки мільйонів тон зерна та вепонізацію

продовольства – використання їжі як засобу контролю над непокірними. Ішлося, отже, про далекосяжні наслідки війни для виживання людей не лише в Україні, але й далеко поза її межами.

Усі ці питання поставали в експозиції *Серця землі*, і це було ще одним внеском інституції культури в безперервність мислення і глибоке опрацювання реального досвіду, перетворення його на знання, наскільки це видавалося можливим у той конкретний момент.

Мистецький арсенал був і залишається однією з тих інституцій, які присвячують великі зусилля, аби уникнути *debilitating* навіть під час війни, але він є не тільки не єдиною, але й однією з багатьох таких ініціатив.

Один із дуже важливих в Україні прикладів стійкості й надзвичайно потрібної роботи з гуртування та підтримки своєї спільноти – це Харківський літературний музей. По суті, невелика інституція, зосереджена на колекціонуванні, збереженні, осмисленні й комунікації спадщини, пов'язаної з українською літературою, музей став точкою опори для мешканців свого міста – мегаполісу на російському кордоні, який Росія методично руйнує різними формами бомбардування: від артилерії до балістичних ракет та керованих авіабомб. І саме в цьому місті Літературний музей є місцем гуртування, осмислення й обговорення свого досвіду, перебування разом із однодумцями і для мешканців міста, і для української літературної спільноти. Один із проєктів музею – резиденція для письменників у знаменитому харківському будинку «Слово», збудованому у ранньорадянський час для українських письменників, майже всі з яких були згодом репресовані чи вбиті. Цю резиденцію заснувала група однодумців, серед яких видавець Олександр Савчук, харківська родина Набок, письменник Сергій Жадан, PEN Ukraine, за кілька років до повномасштабної російської війни. Однак справжньою точкою стійкості вона стала саме під час війни. Резиденція функціонує і нині в Харкові, який щодня зазнає жорстокого бомбардування, отже для багатьох на українській культурній сцені залишається символом і запорукою стійкості. Маючи цей приклад перед собою, багато хто в інших містах думає: «Якщо вони можуть, то і я теж». Це саме той випадок, коли приклад має значення.

Ще менша суто в кількісному вимірі, однак якісно дуже значуща ініціатива, яка відіграє подібну роль у своєму місті – херсонський проєкт *Книга в укритті*. Херсон – це місто, яке перебуває в досяжності російської артилерії та дронів, а тому особливо потерпає від постійного

терору з боку росіян і навіть дронowego полювання за цивільними людьми. І ось за таких умов група молодих людей, серед яких Марина Чижова, Аеліта Горбунова, Антон Новіков, провадить діяльність, яка здається не так проєктом, як малим низовим рухом, який, попри свій начебто малий характер, вимагає великої особистої хоробрості та має непересічне значення. Ідеться про ініціативу з обладнання і поповнення бібліотечок в укриттях Херсона, де люди змушені перебувати часто й інколи впродовж довгого часу. Книга тут має роль розради, відволікання від тяжкої реальності, а водночас наче зв'язку зі своїми – авторами й читачами по всій Україні, не кажучи вже про херсонців, які приносять сюди свої книги, аби поділитися.

Я ще раз хочу підкреслити низовий характер усіх цих ініціатив та навіть інституційної діяльності. Ідеться не про спеціально спроектовану політику зверху–вниз, хоча публічні інституції, як-от Мистецький арсенал та Літературний музей, належать громадянам України і мають часткове публічне фінансування. Однак сама діяльність є наслідком глибокого залучення у життя суспільства та програмних рішень на рівні команд цих інституцій.

Самоуповноваження та максимальна включеність у контекст життя людини тут і тепер, тобто не уникання, а навпаки, вчування у досвід життя людини у війні, – важливі риси феномену, який узагальнено можна назвати «українською стійкістю». Він помітно прослідковується у сфері культури саме тому, що це сфера виразного жесту, сцена, яка існує для вираження духу свого часу й ситуації людини.

Описана тут траєкторія подій в Мистецькому арсеналі та інші ініціативи чудово підсвітлюють і стан рефлексії про роль культури в справі національної стійкості, і власне кажучи самі дії, які мали на меті цю стійкість посилити. Проте вже восени 2024 року стало зрозуміло, що проявляються нові виклики і, отже, нові завдання для сфери культури. Цікаво, що новими вони є лише за ступенем усвідомлення, а не за самим фактом своєї наявності.

Наприклад, гігантська міграція українців за кордон, особливо дітей, ставить питання про те, чи залишаються вони нехай навіть розсіяною, однак культурною та політичною спільнотою? Якщо ні, то які це матиме наслідки для України як держави й народу в міжнародно визнаних кордонах? Якщо так, то що може зробити культурна сцена для збереження і посилення цього зв'язку? Чи бачимо ми не лише негативні, а й позитивні наслідки цього «великого переселення»? Брак

такої роботи з підтримки зв'язку з боку культурної сцени може суттєво послабити всі інші досягнення та напрацювання у рамках описаних вище трьох завдань. Збереження спільноти, яка стрімко скорочується і, що важливіше, скорочується її перспектива майбутнього, стає завданням не лише складнішим, а й подекуди беззмистовним, як-от у випадку багатьох фізично знищених малих громад на сході та півдні України. Проте можливо, що такий песимізм передчасний і надмірний. Я згадую про ці нові виклики, аби вказати на те, що не лише умови та ситуація в Україні постійно змінюються, але й що аналіз і зроблені висновки щодо «української стійкості» й ролі культури мають динамічний характер. При цьому раніше зафіксовані висновки, а відповідно завдання / місії, необов'язково втрачають актуальність. Часто йдеться радше про розширення числа цих завдань, які потребують увагу одночасно і рівною мірою.

Постає ще одне важливе питання: ми побачили, як мислять про себе і свою роль актори культури в Україні, але наскільки це уявлення виправдане й відповідає стану справи? Частково на це можуть відповісти неочікувані для самих цих акторів кількісні показники. Наприклад, попри великі логістичні труднощі, втрату персоналу та частини потужностей книгодрукарства через російські бомбардування й суттєве здорожчання книги, в Україні помітне значне пожвавлення інтересу до українських книжок та літератури. Це проявляється у стрибкоподібному зростанні кількості нових книгарень у великих містах, віддалених від лінії фронту, цілій хвилі нових книжкових подій у вигляді численних ярмарків та фестивалів не лише у Києві та Львові, де вони були традиційними, а також у сталих продажах книжкових накладів. Книжковий Арсенал – основний щорічний проєкт Мистецького арсеналу та один із найважливіших книжково-літературних форумів України – цьогогоріч знову зібрав понад 35 тисяч відвідувачів попри всі обмеження воєнного часу. Виступи українських літераторів, особливо емблематичного для української культури поета Сергія Жадана, збирають тисячі людей, заповнюючи стадіон. Подібним чином відбуваються дуже цікаві процеси в українській поп-музиці, де стрімко з'являються нові імена та нова публіка. Значно пожвавилася театральне життя у великих містах.

Такі процеси можуть свідчити про потребу людей в Україні гуртуватися саме на базі культури, створювати і підтримувати спільноти одноподумців. Це виразно резонує із тим, які завдання бачить перед собою культурна сцена, тобто і самі творці, й професійні інституції. Однак

наразі це робоча гіпотеза, яка лише потребує свого доведення. Водночас у мінливій і непевній ситуації війни неможливо виділити час і ресурси на чисте дослідження, яке би передувало дії. Необхідно діяти, досліджувати, аналізувати й інтерпретувати одночасно. Це характерний для України стан, влучно описаний культурологинєю Катериною Ботановою як «стан радикальної одночасності». Тут усе відбувається з великою інтенсивністю і водночас. Тому уявлення майбутнього часто збігається з рефлексією про теперішнє і навіть пострефлексією. І навряд чи знайдеться краще пристосована до таких умов людська діяльність, ніж власне творення культури.

Культурні війни

Микола Рябчук

Українське громадянське суспільство у протистоянні російській культурній експансії

На початку 2014 року українська держава опинилася на межі колапсу. Чотирилітнє правління Віктора Януковича і т. зв. донецького олігархічного клану остаточно зруйнувало ті крихкі інституції, які й до того не були особливо міцними, – насамперед армію й службу безпеки, на чолі яких Москві вдалося поставити своїх громадян, поліцію, судочинство, практично всі органи влади, особливо на півдні та сході країни, де російське проникнення було найтривалішим і найпотужнішим.

Російська окупація Криму і гібридна, замаскована під «народне повстання» агресія на Донбасі поставили під загрозу саме існування країни. Порятунком держави фактично зайнялося громадянське суспільство: добровольці, що взялися за зброю, волонтери, що організували постачання амуніції, транспорту, медичних засобів і продуктів українським військовим, медики, що налагодили лікування поранених, блогери й громадські журналісти, що заходилися спростовувати російські фейки й доносити правду про

Микола Рябчук, журналіст, публіцист, поет, письменник і науковець. Народився 1953 року в Луцьку. У 1977 році закінчив Львівський політехнічний інститут, отримавши диплом інженера-електромеханіка, а у 1988 році – Літературний інститут ім. О.М. Горького в Москві, здобувши диплом філолога.

Працював редактором, завідувачем відділу і заступником головного редактора найстарішого українського журналу зарубіжної літератури «Всесвіт». Публікував колонки у культурному відділі газети «День», був редактором часопису «Критика». Також працював науковим співробітником в Інституті культурної політики та Центрі європейських гуманітарних досліджень Києво-Могилянської академії.

З 2012 року працює в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Входить до редакційних колегій наукових журналів в Україні і за кордоном, а також є членом журі Літературної премії Центральної Європи Angelus. Виконує обов'язки почесного президента PEN Ukraine.

Стипендіат численних наукових програм у Європі та США. Викладає як запрошений професор в Українському католицькому університеті та кількох закордонних університетах. У 2022 році став лауреатом Національної премії ім. Тараса Шевченка.

Автор кількох монографій, численних наукових статей і популярно-наукових книг, перекладених кількома мовами, зокрема польською, серед яких: *Від Малоросії до України* (2000), *Дві України: реальні межі, віртуальні ігри* (2003), *Сад Меттерніха* (2008), *Постколоніальний синдром. Спостереження* (2011), *Чотирнадцять з кінця. Оповіді про сучасну Україну* (2022).

До його наукових інтересів належать: посткомуністичні трансформації, постколоніалізм, національна ідентичність, мовна та культурна політика, українсько-польські та українсько-російські відносини.

неоголошену війну до української й світової спільнот.

Громадянське суспільство, звісна річ, не може заступити собою державу і не може постійно перебувати в стані мобілізації. Мірою відбудови державних інституцій та відновлення їх функціональності, громадянська активність дещо знизилася, проте не зникла, бо й надалі залишалась потреба у забезпеченні війська безліччю необхідних речей, в опікуванні пораненими, у допомозі внутрішньо переміщеним особам тощо.

Повномасштабне російське вторгнення 2022 року знов спонукало громадянське суспільство до активної відповіді, до мобілізації і подвоєння зусиль – як на «традиційних» напрямках волонтерської діяльності, фандрейзингу, комунікації, так і в галузях, не пов'язаних прямо із військом і воєнними діями, – боротьбою з корупцією, промоцією євроінтеграційних реформ, культурною дипломатією, охороною пам'яток та освітою. Культурно-освітня діяльність неурядових організацій в умовах війни може видатись другорядною, а проте вона має досить системний, широкий і багатогранний характер¹. Власне, їм і до війни доводилось брати на себе чимало функцій дисфункціональної держави, – досить згадати що віцепрем'єром із гуманітарних питань в уряді Януковича був запеклий українофоб Дмитро Табачник, – тобто саме він «опікувався» і культурою, і освітою, і масмедіа.

Зусилля неурядових організацій і, взагалі, громадянського суспільства у сфері культури спрямовані, умовно кажучи, в трьох напрямках. По-перше – на підтримку перспективних культурних проєктів, якими держава з різних причин не зацікавлена (найчастіше через брак

1 A. Kutsyk, V. Hodlevska, *Ukrainian civil society and Volodymyr Zelenskyy: in terms of cooperation, contradictions and challenges 2019–2023*, «European Journal of Transformation Studies» 2023, № 11 (2), p. 106–124, <https://repozytorium.bg.ug.edu.pl/info/article/UOGbc26e60a11504640ab7d519f7fef7991>.

коштів, але, нерідко, також через байдужість і некомпетентність відповідних службовців). Найяскравішим прикладом такої діяльності може служити, напевно, Львівський форум видавців, започаткований 1994 року групою ентузіастів і перетворений поступово в яскраву культурну подію – щорічний Міжнародний книжковий ярмарок та Літературний фестиваль з десятками учасників і тисячами відвідувачів та широким медійним розголосом². Інший приклад – заснування й популяризація альтернативних літературно-мистецьких премій на протигагу скомпрометованим державним.

Другий напрям – культурно-освітній та промоційний. Його важливість особливо увиразнилася після повномасштабного вторгнення, коли десятки бібліотек були окупантами знищені чи розграбовані, коли музеї мусили заховати найцінніші свої експонати до підвальних запасників³ або й вивезти за кордон, щоб уберегти їх від російських ракет⁴, а театрам довелося жорстко обмежити продаж квитків на свої вистави, відповідно до кількості місць не в залах, а у підвальних сховищах – на випадок повітряної тривоги. Саме громадські активісти, які в перші дні війни закривали мішками з піском найцінніші пам'ятники у своїх містах, прилучилися тепер до безлічі інших культурних ініціатив: збирання книжок для розбомблених бібліотек (понад 40 тисяч книжок уже зібрано і доставлено, за даними Українського ПЕН), творення антивоєнних графіті, організації вуличних фотовиставок, волонтерських концертів чи літературних зустрічей у прифронтових містах та містечках⁵. Крім Українського ПЕН, який має вже величезний досвід діяльності в різних напрямках, голосно заявили про себе культурні осередки в інших містах – серед найцікавіших, либонь, харківський Центр Єрмілова з низкою інтерактивних мистецьких програм⁶ та донецький артфонд «Ізоляція», що 2014 року вимушено

2 Довкола книжок. Як «Форум Видавців» створив в Україні Міжнародний літературний фестиваль і Національний книжковий ярмарок, Lviv Book Forum, 2024, <https://bookforum.ua/p/about>.

3 J. Farago, *The Role of Art in a Time of War*, «The New York Times», 28 липня 2022, <https://www.nytimes.com/2022/07/28/arts/design/ukraine-war-art-culture.html>.

4 D. Sanderson, *Under Russian bombardment, paintings by Sonia Delaunay and Kazymyr Malevych were driven across European borders for an exhibition*, «The Times», 24 червня 2024, <https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/treasures-of-ukrainian-modern-art-smuggled-to-safety-hjvct8m8z>.

5 Спецпроекти, PEN Ukraine (2024), <https://pen.org.ua/projects>.

6 Відчуття безпеки, ЄрміловЦентр (2024), <https://yermilovcentre.org/announcements/274>.

переїхав до Києва, проте й далі свою головну увагу зосереджує на південно-східному регіоні та його проблемах⁷.

Третій (умовний) напрям діяльності культурницьких NGO – комунікація, насамперед міжнародна, оскільки російська гібридна війна з Україною і Європою містить важливий інформаційний (чи радше дезінформаційний) компонент, і культура відіграє тут істотну роль. Бо ж імперія традиційно використовувала культуру не лише для звеличення й ошляхетнення свого назагал дикунського образу, а й для приниження, знеособлення й заперечення підкорених нею народів⁸. Всіляке применшення українських культурних здобутків (або ж їхнє привласнення) – складова частина тієї війни, яку Росія веде проти України багато років (власне, вже кілька століть) і що цілком відповідає загальній стратегії заперечення й знищення України, програмово озвученій Путіним 2007 року в розмові з Джорджем Бушем («це навіть не країна»).

Промоція української культури як яскравого й самобутнього явища набуває за цих обставин особливої ваги. Вона передбачає активну участь у міжнародних виставках, фестивалях, книжкових ярмарках, інтенсивний переклад художніх творів, передусім сучасних, різними мовами, рецензування-коментування українських культурних подій у чільних масмедіа, системне запрошення іноземців на культурні заходи в Україні й налагодження особистих контактів між українськими й зарубіжними митцями. Українська держава традиційно була безпорадною на всіх цих напрямках, убоге фінансування культурних програм зазвичай доповнювалося некомпетентністю виконавців та панівним у державних органах непотизмом. Ситуація дещо поліпшилася після створення у 2017–2018 роках (під тиском громадянського суспільства та за його участі) Українського інституту⁹ та Інституту книги¹⁰, зорієнтованих на закордон, проте відсутність фінансування істотно ослабила ефективність цих загалом вартісних ініціатив.

Війна відкрила перед українськими культурними активістами ще одне поле діяльності, яке виявилось найбільш контрверсійним – і на

7 Про фонд, ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив (2024), <https://izolyatsia.org/ua/foundation/>.

8 Е. Томпсон, *Трубадури імперії*, Наш формат, Київ 2023, <https://nashformat.ua/pdf-preview/trubadury-imperii.-rosijska-literatura-i-kolonializm-941500>.

9 Програми та проекти, Український інститут (2024), <https://ui.org.ua/main/projects/>.

10 Про нас, Український інститут книги (2024), <https://www.ubi.org.ua/uk/organization>.

домашній, і, особливо, на міжнародній арені. Ідеться про т. зв. деколонізацію – протистояння надмірній, домінантній присутності російської культури в Україні і світі та розкриття / викриття її імперсько-колоніального характеру. Власне на цьому, найбільш суперечливому аспекті діяльності українських митців та їхніх об'єднань мені б хотілося зупинитись докладніше з огляду на велику кількість пов'язаних із цим непорозумінь.

Несумісність позицій

Глибока розбіжність між українською та західною позиціями щодо російської культури та її просування чи, навпаки, відторгнення в умовах війни оприявнилася ще у 2014–2015 роках, коли українці безуспішно лобювали виключення російського пропутінського ПЕН-Центру з Міжнародного ПЕН за підтримку окупації Криму та інтервенції на Донбасі¹¹. Так само безуспішно апелювали вони до зарубіжних колег із проханням не запрошувати найбільш одіозних, фашизоїдних путіністів на кшталт Дугіна, Гергієва чи Прілепіна на фестивалі, концерти, виставки, літературні презентації¹².

Ситуація дещо змінилася після початку повномасштабного російського вторгнення 2022 року, коли західні уряди зважилися нарешті запровадити серйозні санкції проти російських політиків і бізнесменів, причетних до агресії, а також пропагандистів, які ту агресію виправдовують і прославляють. Санкції, втім, не поширилися на діячів науки й культури, які масово попідписували листи зі схваленням нападу на Україну, – тут українцям, як і раніше, довелося добиватися «скасування» тих чи тих путіністів (їхніх виступів або публікацій) на Заході в індивідуальному, сказати б, порядку, наводячи в кожному конкретному випадку переконливі докази та мобілізуючи західну публіку для громадського тиску на ті чи ті інституції та культурних менеджерів. Іноді це дає позитивні результати, як, напр., із недавнім скасуванням показу пропагандистського фільму Анастасії Трофімової *Росіяни на війні* на фестивалі у Швейцарії, але частіше – ні, як це трапилося з тим же фільмом у Венеції, де його показали на фестивалі,

11 Про кризу в російському ПЕН-центрі. Заява Українського центру Міжнародного ПЕН-Клубу, PEN Ukraine, 14 січня 2017, <https://pen.org.ua/pro-kryzu-v-rosijskomu-pen-tsentr-zayava-ukrayinskogo-tsentru-mizhnarodnogo-pen-klubu>.

12 Не робіть промоції терористам! Заява Українського ПЕН із приводу участі Захара Прілепіна у 34-му Словенському книжковому ярмарку, PEN Ukraine, 21 листопада 2018, <https://pen.org.ua/ne-robit-promotsiyi-terorystam-zayava-ukrayinskogo-pen-iz-pryvodu-uchasti-zahara-prilyepina-u-34-mu-slovenskomu-knyzhkovomu-yarmaku>.

попри протести, чи у Торонто, де його лиш відклали не деякий час, поки вщухнуть протести¹³.

Чимало західних діячів воліють і далі вдавати, що культура (як і спорт) не має нічого спільного з політикою, і люди, що йдуть, скажімо, на концерт завзятої путіністки чи купують книжки запеклого українофоба, не повинні анітрохи перейматися іншими аспектами їхньої діяльності. З ліберального погляду західної людини, підтримка війни і злочинної влади діями культури є питанням радше моральної, ніж кримінальної відповідальності. Наївна віра в те, що зі словом треба боротися словом донедавна давала змогу російським пропагандистам безперешкодно руйнувати західні інституції й підривати суспільну до них довіру. Лише події останніх років спонукали західні уряди відповідальніше поставитися до діяльності російських підривних центрів, накладаючи на них певні обмеження або й заборони¹⁴. А проте культурна сфера й далі розглядається багатьма західними людьми як буцімто «аполітична», відокремлена від геноцидної риторики російських лідерів, а тим більше від геноцидної практики російських військових.

Нам часто нагадують, що більшість чільних російських письменників та інтелектуалів переважно критично ставилися до свого уряду й суспільного устрою, потерпали від цензури та інших репресій, а тому не заслуговують ще й тепер посмертного цензурування. Заклики скасувати тих чи тих діячів, їхні твори чи виступи, інтерпретуються відповідно ледь не як варварство, націоналістичний іконоклазм, замах на Культуру взагалі – з великої літери. Українці у цих питаннях дотримуються, зрозуміло, протилежного погляду, стверджуючи, що під час війни все є політичним, і будь-яка «м'яка сила» – хоч у культурі, хоч у спорті – сприяє «жорсткій силі» держави-агресора: символічно підвищує її престиж, ошляхетнює її розбійницький імідж, вносить певну двозначність у сприйняття злочинницької держави.

На відміну від людей Заходу, російські еліти – і царські, і більшовицькі, і теперішні путінські – завжди розуміли, що культура – це не лише «м'яка сила», а й зброя, і тому не шкодували ресурсів для її просування

13 K. Tsurkan, *Documentary «humanizing» Russian soldiers fighting in Ukraine sparks outrage at Venice, Toronto film festivals*, «Kyiv Independent», 7 вересня 2024, <https://kyivindependent.com/documentary-humanizing-russian-soldiers-fighting-in-ukraine-sparks-outrage-at-venice-film-festival>.

14 K. Atwood, S. Lyngaas, M. Conte, *Biden administration unveils new evidence of RT's key role in Russian intelligence operations globally*, «CNN.com», 13 вересня 2024, <https://edition.cnn.com/2024/09/13/politics/biden-administration-rt-russian-intelligence/index.html>.

та належного нею маніпулювання. Деколи вони навіть висловлюють ту свою певність із вражаючою щирістю: «Наші останні виставки за кордоном, – похвалявся не так давно переконаний путініст, директор петербурзького Ермітажу Міхаїл Піотровський, – це просто потужний культурний наступ. Якщо хочете, це така собі наша „спецоперація“, яка багатьом не подобається. Проте ми йдемо. І не дамо нікому завадити нашому наступу»¹⁵.

На жаль, у світі ще надто багато людей бездумно сприяють цьому «наступові», цій «спецоперації», поки українці відчайдушно намагаються їм пояснити, що жодна культура не є безневинною й неупередженою, а російська – особливо, тому що майже завжди солідаризувалася з імперією, з її експансією, й практично ніколи не підносила голосу на захист поневолених імперією народів. У цьому сенсі український досвід взаємодії з російською культурою фундаментально відрізняється від західного. В Україні, як і в інших колоніях, російська культура мала замінити й маргіналізувати національну культуру, принизити і провінціалізувати її. Натомість на Заході вона не була загрозою, а лиш курйозом, екзотикою, квазієвропейським фасадом сутнісно антиєвропейської азійсько-деспотичної держави. Головним завданням цієї культури на Заході, як пише український публіцист Павло Казарін, було пробуджувати інтерес, підкреслювати цивілізаційну спільність і створювати переговорне поле:

Європейська природа російської культури відволікала увагу від антиєвропейського характеру російської держави. А художникам та артистам випадала роль торгових представників із продажу «загадочной русской души». Де у чітко вивірених пропорціях змішані ведмідь та супутник, балалайка та балет, ізба та конструктивізм.

Геній і лиходійство виявилися цілком сумісними – у великодержавному наративі. Репресії 37-го – але П'ята симфонія Шостаковича. Танки в Будапешті та розгром Празької весни – але п'ять чемпіонів світу з шахів. Вторгнення до Афганістану – але Бродський з Нобелівською промовою. Щоразу зовнішній спостерігач міг дозволити використати культурний контекст у ролі універсального «натомість». «Натомість Нурієв та Плеєцька». «Натомість Шалапін та Тарковський». «Натомість Дягілевські сезони та російський авангард».

15 Е. Яковлева, *Почему необходимо быть со своей страной, когда она совершает исторический переворот и выбор. Ответает Михаил Пиотровский*, «Русская газета», 22 червня 2022, <https://rg.ru/2022/06/22/kartina-mira.html>.

Культурний контекст можна було постійно використовувати у ролі універсального «але». «Диктатура – але з Нурієвим і Плесецькою». «Гулаґ – але з Шаляпіним і Тарковським». «Терор – але ж і Дягілевські сезони та російський авангард». «Одночасне сусідство в Росії політичного варварства та офіційної культури дозволяло багатьом на Заході ігнорувати перше і зосереджуватися на другому»¹⁶.

Різний досвід спілкування з Росією загалом і російською культурою зокрема робить комунікацію між українцями та людьми Заходу в цих питаннях доволі складною й породжує прикрі непорозуміння – досить згадати періодичні скандали, пов'язані із відмовою українців виступати на міжнародних імпрезах на одному майданчику з росіянами – навіть якщо це цілком «хороші», антипутінські росіяни. Аргументи супроти такого сусідства висувуються різні – від найпростіших, пов'язаних із недовірою до всіх росіян як буцімто інфікованих імперським вірусом і, відповідно, не надто щирих у своїй «опозиційності на експорт», до серйозніших, пов'язаних із (можливими, але небажаними) символічними конотаціями такої співучасті – чи то як натяк на можливість якогось українсько-російського «діалогу», чи як дискурсивне вирівнювання двох неспівмірних позицій: народу, який є жертвою геноциду, і народу, який той геноцид здійснює й масово підтримує.

Ілюзія діалогу

Для людей Заходу «діалог» – суть тамтешньої політичної культури, підставова цінність ліберальної демократії. В основі цієї ментальності лежить переконаність, що всі люди раціональні й тому здатні знайти компроміс, домовитися про взаємоприйнятне розв'язання будь-якої проблеми; завжди ж бо можна знайти «другий найкращий варіант», більш-менш прийнятний для обох сторін, якщо «перший найкращий» уявляється обом сторонам занадто по-різному. Адже так очевидно, що поганий мир кращий за добру війну, що гра з нульовою сумою – не найкраща й аж ніяк не єдина з можливих, і що згода на незгоду є *sine qua non* усякої цивілізованої дискусії. Перше, що відчують західні люди перед будь-якою війною, а надто такою моторошною як теперішня, це бажання будь-яким чином її зупинити. Тому в їхніх запрошеннях українців до «діалогу» із росіянами є зазвичай більше наївності, як лихого умислу. Росіяни у їхній уяві – істоти так само раціональні,

16 П. Казарін, *Димовая завіса. Що не так із російською культурою?*, «Українська правда», 20 грудня 2023, <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/12/20/7433694/>.

тож обмін думками з ними і зважування аргументів видається цілком розумним кроком у розумному напрямку.

А тим часом українці, які хочуть від Росії лише одного – щоб вона їх лишила в спокої і, взагалі, навіки про них забула, не розуміють, чому вони мають шукати якихось компромісів із серійним убивцею і про що мають розмовляти з російськими колегами, які не перешкодили (та й не дуже старалися перешкодити) цьому персонажеві стати тим, ким він став. Українці вважають, що «незалежні росіяни» (якщо вже вони існують і мають який-небудь вплив на повністю путінізоване суспільство) мусили б насамперед «висвітлити» все самим собі і лише після того, після справді глибокого й критичного самоаналізу спробувати (можливо) вступити в якийсь «діалог». Поки цього, за поодинокими винятками, не сталося, українці відмовляються ділити публічний простір навіть з «хорошими», декларативно антипутінськими росіянами, дивуючи тим, а деколи й дратуючи миролюбних і миротворчих людей Заходу. У березні 2022 року Український ПЕН-центр, намагаючись якось пояснити іноземцям цю не зовсім для них зрозумілу позицію, опублікував заяву-звернення до світової спільноти під назвою *Про діалог під бомбами*, де стверджував:

Ми цінуємо підтримку тих, хто й тепер висловлюється проти війни... Але при цьому стверджуємо: діалог про культуру під бомбами і дулами автоматів неможливий. Сьогодні й до часу, коли останній російський солдат покине територію України, єдиною адекватною темою нашої з вами розмови є припинення російських воєнних злочинів, а не російська культура.

Наша відмова брати участь у будь-яких заходах під однією парасолькою з росіянами, пояснювали українські письменники, «не пов'язана зі ставленням до конкретних людей, їхніх політичних поглядів чи вчинків». Проблема головно в символічному значенні таких зустрічей – хибному сигналі, який чудово резонує із західними стереотипами про українсько-російську «близькість» і тривіалізує геноцидну війну як таку собі «сімейну сварку», яку можна владнати за допомогою горезвісного «діалогу» та рукостискання.

Це створює небезпечну ілюзію можливості «діалогу» між представниками України й Росії ще до цілковитої поразки російського режиму,

притягнення російських воєнних злочинців до суду, а Росії – до відповідальності за всі злочини, які вона скоїла в Україні¹⁷.

Послідовне бойкотування українськими діячами культури спільних заходів із росіянами набуло особливо скандального розголосу у травні 2023 року, коли троє українських авторів відмовилися ділити подіум із трьома російськими колегами на Фестивалі світових голосів ПЕН-Клубу в Нью-Йорку під час публічної дискусії про «жертв тиранії». Дискусія, яка розгорнулася з цього приводу в американських, європейських та українських масмедіа, показала, що українці та іноземці живуть у двох дуже різних реальностях – і фактично, й метафорично. Це можна назвати двома різними режимами правди. Одна правда – про війну-геноцид, яку українці переживають щодня в режимі реального часу: з повітряними тривогами, ракетними ударами і щоденними повідомленнями про нові руйнування та людські жертви, зокрема й серед близьких друзів і родичів. І друга правда – про війну на екранах телевізорів, яка стає для західних глядачів дедалі одноманітнішою й нуднішою. Іноземці не хочуть повірити, що це геноцид, бо це спонукало б і їх до активніших дій, до морального вчинку. Простіше себе запевнити, що українці перебільшують, тому що занадто травмовані й емоційні.

Ігнорування геноциду

Міжнародна спільнота впритул не бажає бачити з російського боку чіткого геноцидного наміру: Путін прецінь не закликає до знищення всіх українців як окремої етнічної групи, він воює «лише» з політичними ворогами («нацистами»), з соціальною групою, на яку конвенція ООН про запобігання геноцидові не поширюється, тому що сталінські правники завбачливо виключили з тої конвенції соціальні групи, аби нічим себе не обмежувати в розправах із «класовими ворогами». Зрештою, геноцид українців у 1932–1933 роках теж подавався як нищення не етнічної групи, а соціальної (т. зв. куркулів), і чимало зарубіжних учених донедавна цю інтерпретацію підтримували. З погляду Путіна, українців як нації не існує, а отже й немає потреби знищувати їх як групу. Для нього це просто росіяни з дещо викривленою свідомістю, їх треба всього лиш трохи підлікувати, просвітити, перевиховати.

17 Про діалог під бомбами. Звернення Українського ПЕН до міжнародної інтелектуальної спільноти, PEN Ukraine, 18 березня 2022, <https://pen.org.ua/pro-dialog-pid-bombamy-zvernennya-ukrayinskogo-pen-do-mizhnarodnoyi-intelektualnoyi-spilnoty>.

Знищенню підлягають лиш ті, що опираються лікуванню й наполягають на своїй окремій (українській) ідентичності. Це і є безперечним доказом, що вони нацисти; інших доказів, власне, й не треба.

Друга правда стосується колоніальної спадщини. Для українців це тривала історія життя у російській тіні і під російським гнітом, без власного голосу, без повноправної мови й культури, без повноцінної національної ідентичності, без політичної й історичної суб'єктності. Для іноземців – це здебільшого суміш російських «правд» про Україну й Росію, побічний продукт російського «імперського знання» – системи наративів, що ошляхетнюють імперію й виправдовують її панування над іншими народами, утверджують її гадану цивілізаційну вищість і маргіналізують, принижують та затушовують її підлеглих. Це «знання» поширилося на Заході ще з кінця XVIII століття, нормалізувалося й інтерналізувалося на інституційному рівні, зберігаючи й досі панівні позиції у західній шкільній та академічній освіті, культурі та медіа, популярному дискурсі і т. зв. здоровому глузді. Західні люди навчилися бачити Росію і Україну, та й весь регіон, через російські лінзи, інтерпретувати їх у російських термінах і категоріях, вести дискусії у виставлених Росією дискурсивних рамках. Вони все ще не можуть зрозуміти прагнення українців максимально дистанціюватися від Росії – хоч «доброї», хоч «поганої» – як цілком природний, хоча й запізнिलий деколоніальний крок, і не можуть збагнути, що сьогодні це прагнення драматично посилюється ще й реальною екзистенційною загрозою для всієї нації з боку геноцидного путінського режиму.

В основі всіх цих непорозумінь, безумовно, різні уявлення про ту роль, яку культура може чи мусить відігравати у суспільстві, та, зокрема, різне усвідомлення рівня її інструменталізації фашизоїдними режимами й перетворення її на зброю. Поняття культури як усього способу життя, а не лише найвищих досягнень мистецтва та літератури, погано усвідомлюється західними людьми, й відтак не трансформується в розуміння її причетності і часткової принаймні відповідальності за все, що відбувається в російському суспільстві. Звідси – наполегливе прагнення розділити «хорошу культуру» й «погану політику», ніби між ними не існує взаємозв'язку і взаємозалежності, і відтак – відокремити «хороших росіян» від «поганих путіністів» і зняти з тих перших будь-яку відповідальність за путінізм та його геноцидні злочини. Вони свідомо плутають категорію колективної провини (яка може бути юридично спірною) з категорією колективної відповідальності (яка є важливим моральним імперативом).

Сором'язливий колоніалізм

Нехтування або незнання колоніальної спадщини та зумовленої нею структурної нерівності, яка досі упривілейовує позицію Росії та її культури у світі коштом колишніх колоній, теж робить багатьох західних людей несприйнятливими до українських аргументів. Відповідно й акцент у дебатах часто зміщується в бік засудження «культурного остракізму» й тотального, «гуртового бойкоту» всього російського, що його начебто нав'язують цілому світові українці і тим самим посилюють авторитаризм та дегуманізацію, й провокують ворожість до всіх росіян, включно з «хорошими», роблячи і їх побічними жертвами культурного бойкоту». А оскільки вони, як і українці, є ще й жертвами путінського режиму, то «страждають» унаслідок бойкоту подвійно. Ідея віктимності таким чином релятивізується, і прості, сутнісно чорно-білі відносини між агресором та його жертвою розмиваються й розпадаються на безліч відтінків сірого.

Українці, ймовірно, припускаються дискурсивної помилки, приймаючи до вжитку не дуже вдалу термінологію «скасування» та «заборони» («скасування культури» вже досить давно є на Заході controverсійним питанням, а будь-які «заборони» у сфері культури неминуче асоціюються із цензурою. Доцільніше (і ближче до істини) було б говорити не про «заборону»¹⁸, а про своєрідне ембарго – призупинення на весь період війни просування російських культурних продуктів у світі, чи, як мудро запропонував литовський міністр культури, поміщення їх у «психологічний карантин» з можливістю повернутися до них після війни з більш критичним, деколоніальним поглядом¹⁹. Але українці в найголовнішому таки мають рацію, стверджуючи, що будь-яка національна культура у світі національних держав *volens-nolens* репрезентує відповідну державу, посилює її символічну силу, цінність, престиж і пом'якшує й ошляхетнює, опосередковано й часто мимоволі, її негативні риси. Культура виконує роль національного прапора – потужного й загалом позитивного національного символу. Популяризація російської культури під час війни – ніщо інше, як

18 Насправді жодних законодавчих заборон на споживання російського культурного продукту немає ні в Україні, ні на Заході; промоція й споживання цього продукту під час війни є питанням не правовим, а суто моральним і залежить воно виключно від сумління митців, громадськості та культурних антрепренерів.

19 S. Kairis, *Lithuanian Minister of Culture Simonas Kairis proposed to introduce a «psychological quarantine» for Russian culture*, «We Are Ukraine», 11 січня 2023, <https://www.weareukraine.info/lithuanian-minister-of-culture-simonas-kairis-proposed-to-introduce-a-psychological-quarantine-for-russian-culture>.

підіймання російського прапора й вимахування ним у публічних місцях, без належної уваги до злочинницького, геноцидного характеру держави під цим прапором.

Підсумовуючи ці дискусії, у яких провідну роль відіграє українське громадянське суспільство, насамперед діячі культури та їхні громадські організації, мусимо визнати, що звернення до світової спільноти з проханням бойкотувати («скасовувати») російські культурні продукти та їхніх теперішніх продуцентів і промоторів викликають поки що досить обмежене розуміння і вельми стриману реакцію з боку зарубіжних партнерів. Окрім суто фінансових інтересів зарубіжних антрепренерів, зацікавлених у промоції / продажу російських культурних продуктів, є й ідейні (ідеологічні) причини для продовження «звичного бізнесу» з росіянами та його дискурсивної легітимізації. По-перше, це хибне уявлення про культуру як сферу відокремлену від політики і навіть їй протилежну (засадничо «гуманістичну» й «діалогічну»). А по-друге, це фатальне нерозуміння тої специфічної ролі, яку відіграє культура в тоталітарних державах, де її послідовно використовують для ошляхетнення, відбілювання непривабливого іміджу панівних режимів та відволікання уваги від їхнього злочинного характеру й геноцидних дій. Змінити цю глибоко закорінену настанову доволі важко, і швидкі успіхи тут навряд чи можливі, та все ж, як показує досвід, системні, скоординовані зусилля української дипломатії, митців, науковців, громадських активістів здатні приносити в багатьох випадках позитивні результати.

По-перше, важливим є спокійний, виважений тон таких звернень. Слід терпляче пояснювати, що не йдеться про заборону чи «скасування» тих чи тих імен або творів, а лише про певні тимчасові обмеження на їхнє поширення й пропагування, – унеможливлення їхньої інструменталізації путінським режимом для піднесення свого символічного статусу й перетворення м'якої сили, якою є культура, на силу жорстку, мілітарну. Такі тимчасові «карантинні» обмеження на період війни не ґрунтуються на якихось правових заборонах, а лише (виключно) на моральній відповідальності культурних антрепренерів перед тисячами жертв режиму, який лицемірно підіймає зокрема й «велику російську культуру» на свій прапор та легітимізує нею свої злочини.

По-друге, українцям у всіх цих дискусіях бажано уникати надмірного радикалізму та емоційності (хоч як це важко за наявних умов), бо це

лиш полегшує опонентам ігнорування їхніх аргументів як надто емоційних і тому несерйозних. Варто пояснювати зокрема, що українці не відкидають особистих контактів із росіянами, які однозначно й беззастережно підтримують Україну і засуджують кремлівський режим, а проте воліють не проводити з ними жодних спільних заходів, які могли б натякати на можливість «діалогу й примирення» до (і замість) справедливого закінчення війни, або ж підживлювали стереотипні уявлення про українсько-російсько-білоруську («східнослов'янську») спільноту і символічно зводили геноцидну війну до такої собі «сімейної сварки». Треба чітко пояснювати, що нема жодного сенсу говорити (чи слухати) про «Росію майбутнього», поки росіяни, зокрема й «хороші», не розквиталися із Росією минулого – і то не лише репресивно-тоталітарною, а й загарбницько-колоніальною.

І по-третє, мусимо усвідомити, що критика Росії і росіян на підставі аналізу тих чи тих творів, поведінки й висловлювань тих або тих героїв не є продуктивною – ані в науково-академічному плані, ані у пропагандистсько-публіцистичному (принаймні для закордонної аудиторії). Добрі мистецькі твори за самою своєю природою амбівалентні, свідомо неоднозначні і програмово відкриті до подальших запитань і дискусій. Нехтування «діалогічною» специфікою мистецтва полегшує підбір відповідних аргументів (і цитат) для доведення надуманих аналогій та узагальнень щодо розмаїтих патологій «російської душі», але й робить такий аналіз вразливим і безпорадним перед звинуваченнями у поверховості та маніпулятивності. У російській культурі насправді не так уже й багато художньо значних творів з відверто імперіалістичними висловлюваннями, тому критикам її імперського характеру часто доводиться перегинати палицю в пошуках потрібних доказів. А тим часом справа набагато простіша. Імперський характер російської культури найбільш проявляється не в тому, що вона говорить, а в тому, що опускає, замовчує і применшує. І тому куди важливіше показувати й підкреслювати, що російська культура, на відміну від інших європейських культур із колоніально-імперською спадщиною, була й залишається абсолютно глухою й сліпою щодо цієї своєї спадщини. І це на сьогодні її найбільший гріх і неспокутна провина.

Україна веде антиколоніальну боротьбу

Розмова з Тамарою Гундоровою

Якщо поглянути на історію України з моменту здобуття незалежності після розпаду Радянського Союзу і навіть трохи раніше, можна побачити, як драматичні події – Революція на граніті 1990 року, Помаранчева революція 2004 року, Євромайдан і Революція Гідності 2013–2014 років, потім окупація Криму та війна на Донбасі і, нарешті, повномасштабна російська агресія у 2022 році – впливали на формування сучасної української ідентичності. Після 2014 року ми стали свідками процесу декомунізації, принаймні у зовнішній формі. Можна згадати, напр., цей стрімкий ленінопад, а після 2022 року пушкінопад. Чи можемо сказати, що Україна повністю розпрощалася зі своїм пострадянським минулим, пов'язаним з російським імперіалізмом?

У мене таке враження, що до Майдану Україна – попри всі спроби розпрощатися з імперією – все ще перебувала в пострадянському просторі. Це був перехідний період, болючий і бурхливий. Це радше були етапи, коли нам довелося переосмислити багато травматичних тем, пов'язаних

Тамара Гундорова, літературознавиця і культурознавиця. Народилася 1955 року в Полтавській області. У 1977 році закінчила навчання на філологічному факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка, а через чотири роки захистила дисертацію на тему *Проблема інтелігенції і народу в соціально-психологічних повістях Івана Франка 80–90-их років XIX століття*.

З 1981 року працює в Інституті літератури ім. Тараса Шевченка Національної академії наук України, а з 2022 року очолює там відділ теорії літератури. У 1996 році захистила докторську дисертацію на тему *Дискурсія українського модерну. Постмодерна інтерпретація*.

До її наукових зацікавлень належать: теорія літератури, гендерні студії, постколоніальна критика, постмодернізм, українська література.

Професорка Гундорова є членкинею-кореспонденткою НАН України, науковою співробітницею Українського наукового інституту Гарвардського університету. Вона також є деканкою

Вільного українського університету в Мюнхені. З 2016 року очолює український науково-видавничий Інститут Критики.

У 2023–2024 роках викладала у Принстонському університеті, у 2024 році – у Гарвардському університеті. Часто виступає з гостьовими лекціями за кордоном. Є авторкою наукових монографій, присвячених проблемам і явищам української літератури, зокрема творчості, діяльності і впливам Івана Франка та Ольги Кобилянської. У 2023 році вийшла її книга *Леся Українка. Книги Сивили, яка була видана також у Польщі.*

з нашою історією та перебуванням у Радянському Союзі.

Наприклад, «відкриття» Голодомору було величезним досвідом і новою практикою розкриття цієї теми, розмови про травми. Я думаю, що весь цей період був спробою відчувати, визначити і говорити про це. Звичайно, ці питання годі вирішити швидко, і, можливо, вони ніколи не будуть вирішені повністю.

Однак, на мою думку, Помаранчева революція та Євромайдан поклали край перебуванню України у пострадянському світі, тому що це були дуже радикальні спроби вирватися і вийти за ці межі. А це призвело – і досі призводить – до важливих наслідків. Це також означало сво-

єрідне зцілення суспільства і визначення напрямку, в якому воно рухається. Мало того: мені здається, що серед пострадянських держав Україна стала авангардом у вирішенні багатьох проблем, з якими стикаються або стикатимуться інші нині незалежні країни, такі як Грузія, Казахстан чи Узбекистан.

Зараз ми говоримо про останні 30 з гаком років, та насправді боротьба українців проти російського імперіалізму триває набагато довше. Варто лише згадати гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви» з 20-их років ХХ століття, але початки цього процесу можна простежити ще в часах формування Російської імперії. Мені здається, що люди за кордоном забули або не знають про цю тривалу боротьбу українців проти російського імперіалізму.

Так, Ви згадали про лєнінопад, який був символічною акцією, так само як і пушкінопад. Це надзвичайно важливі події й етапи нашої новітньої історії. Але, звичайно, все ХІХ століття, а може, навіть кінець ХVІІІ століття, і ХХ століття, позначені різними спробами антиколоніальної боротьби українців: ідея національного визволення, Українська революція. Потім ми мали ціле ХХ століття, особливо з 20-их років, коли ця ідея розвивалася. Те, що ми маємо нині, було підготовлено багатьма практиками й ідеями різних політиків, культурних діячів, письменників. Справа в тому, що ми зараз уявляємо собі цю антиколоніальну,

антиросійську практику на якомусь одному рівні і, можливо, особливо під час війни, ще не готові говорити про такі складні питання, як місце і роль українців у розбудові самої імперії.

За моїми спостереженнями у сфері культури та літератури, у першій половині XIX століття, аж до Михайла Драгоманова, ця ідея була дуже важливою, коли українська література трактувалася як малоросійська. Проте, як ми знаємо, тоді відбувався важливий процес декларування себе як українців, розвиток національної свідомості, що проявився у Драгоманова та Лесі Українки – це був дуже важливий акт антиколоніального характеру. І хоча Хвильовий з його гаслом популярний, його теорія насправді була дуже складною, бо він сам був і до кінця залишився комуністом. Його критика Москви, ідея азійського ренесансу, цієї психологічної Європи, розвивається згідно з марксистською концепцією.

Можливо, прийде час, і ми повернемося до цих питань. А зараз, звичайно, найважливішою є ідея деколонізації та питання місця російської мови. Останнім часом я використовую термін «провінціалізація» в різних публікаціях: провінціалізація Росії, провінціалізація російської мови. Я використовую цей термін, слідуючи поняттю «провінціалізація Європи» відомого теоретика деколонізації Діпеша Чакрабарті (Dipesh Chakrabarty). Дуже важливо розуміти, якою мірою російські наративи присутні в українській історії та в нашому дискурсі, а також у західному дискурсі. Особливо важливим для України є деконструкція і децентралізація цих наративів, цих ідеалів, уявлення про велику російську літературу, яка, починаючи з XIX століття, створювалася як ідеологічна концепція імперського характеру.

Повертаючись до питання деколонізації України: якою мірою можемо сказати, що вона є частиною універсальної історії деколонізації? Чи є багато відмінностей? Не знаю, чи чули Ви слова міністра закордонних справ Великої Британії Девіда Леммі, який, перебуваючи у Києві у вересні 2024 року, сказав у своїй промові: «Варварські дії Путіна є останнім прикладом дуже старої і поганої історії»; він також згадав свого далекого предка, який був викрадений і змушений служити імперії – йшлося про британський колоніалізм.

Це головне питання, над яким я зараз намагаюся працювати: саме закінчую книгу на цю тему. Ми не повинні уявляти собі, що ми такі особливі, що це ми зараз відкриваємо для себе деколонізацію. Ці процеси дуже давні, вони почалися у XX столітті, у післявоєнний період, коли

розпадалася колоніальна система. Тоді відбувалися дискусії, розроблялися різні моделі і теорії цього процесу.

Україна не відкриває деколонізацію, але ми повинні розуміти, що є учасниками цього процесу. Щоб це було продуктивно, нам потрібно знати всі інші практики: африканські, азійські, південноамериканські, різні теорії і спроби опрацювати цей опір колоніальному минулому. Думаю, це головна проблема. Я працюю над цим уже тривалий час, це дуже важливі для мене ідеї.

У чому ще полягає проблема? Україна знову повертається до теми деколонізації і робить її важливою. Останнім часом деколонізація перемістилася переважно у сферу культурної політики. Але від самого початку, якщо подивитися на різних теоретиків деколонізації, вона мала гострий політичний і військовий характер. Тому важливо підкреслити, що деколонізація – це не метафора, оскільки ця ідея останнім часом переросла в план деколонізації кухонь, одягу та інших речей. Цілком природно, що такі практики мають місце. Але ролі й концепції змінюються. І це саме те, що зараз робить Україна, яка веде антиколоніальну боротьбу, прощаючись з імперією, показуючи всьому світу, що Росія – це імперія і що її культура ніколи не була невинною. Ми показуємо це світові і повертаємося до цього спільного, базового розуміння поняття деколонізації.

Отже, якщо ми використовуємо цю термінологію у випадку України, чи спрощує вона дискурс з іншими країнами, які пройшли через цей процес? Маю на увазі т. зв. глобальний Південь.

Дозвольте мені повернутися до Хвильового. Він говорив, що нові сили, пов'язані з антиколоніальними процесами, приходять з Азії, а оскільки Україна знаходиться на кордоні між Азією та Європою, маємо бути відкритими до азійського контексту. Це означає, що сьогодні ми говоримо про глобальний Південь, хоча це поняття також дуже узагальнене, тому що кожна країна мала свій власний досвід. Я вважаю, що наша відкритість до Півдня і Сходу має бути більшою, як і солідарність з ними. На жаль, певною мірою ці можливості вже дещо втрачені, бо ми тільки тепер усвідомили, що це потрібно робити.

У післявоєнний період Юрій Шевельов намагався протестувати проти популярної на той час у Європі концепції історії, напр., у працях Арнольда Тойнбі. Шевельов звинувачував таких мислителів, як Тойнбі, у тому, що вони зосереджуються на старих великих європейських

держав та не помічають молодих націй і держав, їхньої антиколоніальної історії й боротьби. На думку українського вченого, це помилка, оскільки українці, напр., можуть показати іншу перспективу.

Питання деколонізації насправді вбудовані в українську історію, культуру і політику. Можливо, зараз про це говорять набагато менше, але це дуже важливо, і саме в тому сенсі, про який Ви говорите. Нам потрібно відчувати цю солідарність, розуміти і підтримувати інших, хто продовжує процес деколонізації. І розуміти, що це все дуже складно.

Ви часто буваєте за кордоном і контактуєте з науковою спільнотою. Наскільки змінився погляд і ставлення до України за останні роки?

Це величезні зміни. Україна, безсумнівно, є видима, є актором у глобальному світі: роль, місце і відкриття України, інтерес до її історії та культури нині очевидні.

Україна виявилася країною з власною культурою, яка насправді не є екзотичною, іншою, незрозумілою і далекою. Україна більше не розмита в кордонах пострадянського простору, не ототожнюється з Росією, адже донедавна нас взагалі не виділяли, не бачили на карті.

На жаль, через ці складні і драматичні події, як нинішня війна, зараз Україна справді опинилася у центрі уваги та показала себе дуже живою й енергійною, культурно багатою і цікавою. Можна сказати, що в духовному, екзистенційному і культурному сенсах Україна нині перебуває в центрі уваги, тому що культурне життя України зараз дуже активне і цікаве. Коли йдеться про виживання і боротьбу за існування, то цей духовний творчий потенціал України нині проявляється в різних формах.

У нас є надзвичайно цікаві фольклорні джерела, які ми нині відкриваємо. З'явилося абсолютно нове і сучасне покоління художників – виявилось, що ми такі ж, як і інші. Це відкриття того, що ми такі ж сучасні, як і інші, що можемо дискутувати і брати участь у сучасному світі, я вважаю дуже важливим.

Ми бачимо величезну підтримку, яку отримує Україна, без неї нам було б набагато гірше. Ця зацікавленість також означає для світу відкривання сучасної української культури не тому, що нас шкода, а тому, що ця культура цікава. Україна стала видимою у світі і є учасником сучасних процесів.

Дозвольте мені тепер повернутись до самої України. 19 вересня 2024 року Верховна Рада України проголосувала за зміну назв українських населених пунктів¹, які були по суті російськими. Наскільки це важливо для процесу деколонізації України?

Вважаю, що це важливо, але мені здається, що певною мірою ми підмінюємо розмову про серйозні речі саме цими спробами швидкої топографічної деколонізації, як я це називаю. І у цьому поспіху робляться як хороші речі, так і випадкові.

Наразі найважливіше – змінити ключові назви міст, вулиць та установ, а з усім іншим... можна почекати. Можна збирати матеріали, але необов'язково так швидко проводити перейменування. Всі бачать і розуміють, що тут багато випадковостей.

Можливо, це дещо провокативне запитання, але чи залишається час на культуру в умовах війни, яку Україна веде проти російської агресії? Чи можна дозволити собі витратити на неї гроші? Маю на увазі державну політику. У проєкті бюджету на 2025 рік уряд запропонував суттєве скорочення витрат на культурні проєкти. Що робити з культурою під час війни?

Я розумію, що ситуація дуже складна. Україна має думати про те, що найважливіше. Але культура також важлива, ми говоримо про культурну дипломатію і культурну діяльність. Для України культура є формою політичного й антиколоніального спротиву. І це не може не вражати. Коли я нещодавно була в Україні, то просто захоплювалася активним життям, яке там відбувається. І це теж форма опору, попри намагання стерти українську історію, культуру, землю, народ, на що спрямована російська агресія.

Життєздатність України, яка відкривається і вибухає в різних сферах, не може не дивувати, саме тому так важливо підтримувати всілякі культурні події в Україні. Але я також розумію бюджетні проблеми і поточні пріоритети, все це вимагає великих коштів, а суспільство стає біднішим.

Волонтерство – це насправді ще один важливий фактор нашого спротиву. Це вражає, тому що таке волонтерство, з новими практиками

1 Рішення торкнулося 327-ми населених пунктів та чотирьох областей, назви яких містили символи російської імперської політики або не відповідали стандартам української мови, Верховна Рада України, Офіційний веб-портал парламенту України, <https://www.rada.gov.ua/news/razom/253727.html> (доступ: 10 лютого 2025).

участі й активності, фактично народилося під час Майдану. Кожен допомагає чим може, бере безпосередню участь, стає волонтером або, принаймні, жертвує якісь гроші. Але ці ресурси в людях, на жаль, уже вичерпуються. Збирати гроші на безпілотники, напр., стає дедалі важче, що цілком природно. В умовах тривалої війни кошти на культуру будуть зменшуватися. Іноді у мене навіть складається враження, що видається надто багато книжок низької якості. Можливо, варто бути уважнішими і відповідальнішими в цьому плані.

Протягом багатьох років, окрім питання деколонізації, Ви також займалися феміністичними студіями. Можу помилятись, але мені здається, що феміністична критика, яка виникла і розвивається в Україні, також наближає Україну до Європи?

На мою думку, так, бо я пам'ятаю 90-ті роки, коли ідеї фемінізму та гендерних досліджень тільки зароджувалися: трансформація і зміна свідомості в Україні була ініційована феміністичною критикою або феміністичними ідеями. Можливо, це звучить перебільшено, але я пам'ятаю Соломію Павличко та інших, наскільки активним було тодішнє середовище і відкритим до нового.

Тепер ці ідеї значною мірою прийняті в нашому суспільстві. Вони з'явилися в університетах і багато людей з ними ознайомились. Це працює і пов'язує нас зі світом, бо ми починаємо розуміти роль цих процесів та ідей. Проте нещодавно я попросила своїх студентів проаналізувати текст, який висміює патріархальні уявлення про ідеальну дружину. Коли я прочитала їхні есе, мене вразило, як багато з цього наймолодшого покоління – а це були студенти старших курсів – досі цього не розуміють. Це стало для мене шоком, бо я думала, що такі речі вже очевидні на рівні державної політики, на рівні повсякденного життя і спілкування. Але виявляється, що це не так. На жаль, у шкільних підручниках, напр., чомусь цьому досі не приділяється досить уваги.

Тобто є ще над чим працювати?

Так, є ще багато роботи, і Міністерство освіти має над цим працювати. Йдеться також про політичні і стратегічні аспекти.

У своїй науковій роботі Ви також досліджували життя і літературну спадщину Лесі Українки. Якраз перед повномасштабним вторгненням Ви закінчили писати книгу, присвячену письменниці.

Що з її біографії і з того, що вона написала, залишається актуальним для сучасної України?

Коли я писала книгу, та й тепер, на зустрічах в Україні і за кордоном, люди часто починають говорити, що Леся Українка звучить так сьогодні й актуально, ніби вона є нашою сучасницею. Сама Леся Українка казала, що її друкували, але дуже мало читали і не дуже добре розуміли. І пізніше, у 20-их роках XX століття, напр., Микола Зеров говорив, що тільки через роки з'явився читач Лесі Українки, який її розуміє. Але мені здається, що такий читач може народитися тільки зараз.

Що в ній цікавого й актуального? Ми говорили про фемінізм, і ця феміністична ідея про жінку, її роль в історії та культурі була однією з головних у її творчості. І, власне, в її творчості маємо більше героїнь, ніж героїв. Вона говорила, що в історії є так багато невідомих досягнень, зроблених жінками. Тому видимість жінок в історії і культурі була для неї дуже важливою.

Однак ще важливішими є її ідеї у контексті антиколоніального спротиву. Коли Леся Українка вперше поїхала до Європи, до Відня на операцію², то писала Михайлові Драгоманову і братові, що відчула, що таке свобода і несвобода. Написала, що відчула кайдани поневолення, які до крові ранили її руки – маючи на увазі Російську імперію. Через кілька років навіть написала листа до французьких інтелектуалів, які вирішили привітати нового російського царя Миколу II, коли той прибув до Франції. Це був лист від імені в'язня Російської імперії, в якому Леся Українка звинуватила французьких інтелектуалів у тому, що вони зрадили ідеали свободи і Французької революції, йдучи вітати нового тирана.

Вона з ранніх років і до кінця свого життя фактично ставила питання про місце України та спротив усіляким проявам несвободи і тиранії. Ці ідеї були для неї дуже важливими. Тут не можна не згадати її поему *Бояриня*, в якій вона ставила питання про те, що означає бути поневоленим, що означає служити імперії, яка знищує твій народ. Все це у творчості Лесі Українки звучить надзвичайно цікаво і є дуже актуальним для нашого часу.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

² Леся Українка відвідала з матір'ю Відень у січні 1891 року для консультацій щодо лікування туберкульозу суглобів.

Згуртованість українського суспільства під час війни та її вплив на стійкість України: перспективи відновлення

Марія Репко

У лютому 2022 року, у перші дні повномасштабної війни, тільки-но переконавшись у безпеці своєї сім'ї, я – попри брак досвіду роботи в галузі логістики чи перевезень – долучилась до розподілу західної гуманітарної допомоги, що надходила в Україну. Я займалася координацією західних донорів, Укрзалізниці та гуманітарного центру у Львові для постачання продуктів харчування та інших гуманітарних вантажів евакуаційними потягами на зворотному шляху з Польщі. Незабаром влада взяла це під свій контроль, і я повернулася до звичної професійної діяльності. Мій особистий досвід відображає шлях багатьох українців, які адаптувались до нових ролей і після початку повномасштабного вторгнення (а дехто – ще у 2014 році) кардинально змінили своє життя.

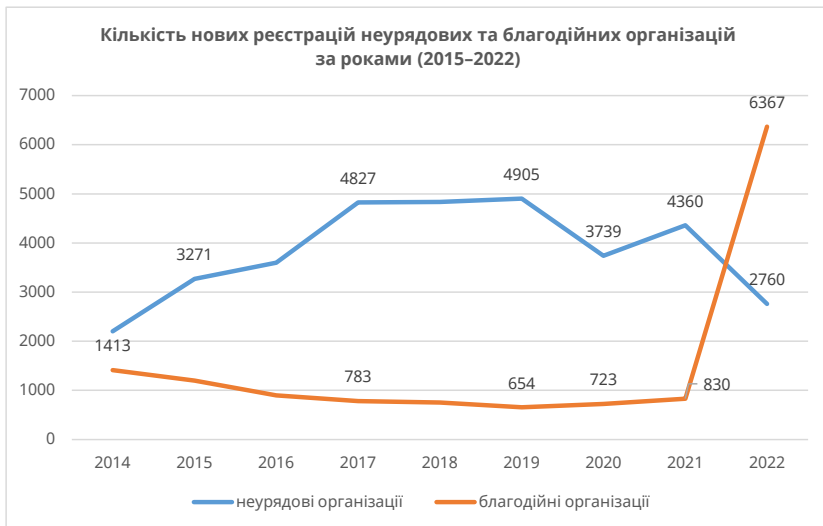
Миттєвою реакцією громадянського суспільства на вторгнення стала активна діяльність. В Україні з'явилося чимало низових рухів, волонтерських мереж і неурядових організацій (НУО), які

Марія Репко, заступниця виконавчого директора Центру економічної стратегії. Народилася 1982 року в Києві. Закінчила два вищі навчальні заклади: отримала ступінь магістра з менеджменту в Київському національному економічному університеті ім. Вадима Гетьмана та ступінь магістра з фінансів в Українському інституті розвитку ринку цінних паперів. Свою професійну кар'єру розпочала в UKRSIBBANK BNP Paribas Group. У 2006–2013 роках працювала аналітикинею в інвестиційній компанії «Тройка Діалог Україна», де відповідала за дослідження компаній та стратегію на кредитних ринках. Також очолювала аналітичний відділ в Empire State Capital Partners, а у 2014–2015 роках працювала у компанії, що керувала великою групою українських підприємств, відповідаючи за інвестиції акціонерів на міжнародних фінансових ринках. З 2015

року працює у Центрі економічної стратегії. Сфера її дослідницьких інтересів охоплює державну політику, спрямовану на забезпечення макроекономічної стабільності та розвитку ринку капіталу, зокрема фіскальну, монетарну політики і політику у фінансовому секторі.

стали важливими учасниками процесу надання гуманітарної допомоги, адвокації та відбудови. З 2021 по 2023 рік кількість благодійних організацій в Україні зросла на 43%. Також різко збільшилась кількість НУО – з менш ніж тисячі у 2021 році до понад 6 тисяч 2022-го¹.

Рівень довіри до цих організацій високий, оскільки громадянське суспільство задовольняє критичні потреби, які не закриває держава, і відіграє життєво важливу роль у підтримці соціальної згуртованості. Цифри свідчать: люди довіряють волонтерам більше, ніж своїм сусідам, і, безумовно, більше, ніж державним установам². Вищий рівень довіри тільки до Збройних Сил України.

Джерело: Українське громадянське суспільство в умовах війни, Київський міжнародний інститут соціології KMIS, Київ 2022–2023, <https://ednannia.ua/attachments/article/12447/Ukrainian%20civil%20society%20under%20the%20war.pdf>.

1 Українське громадянське суспільство в умовах війни, Київський міжнародний інститут соціології KMIS, Київ 2022–2023, <https://ednannia.ua/attachments/article/12447/Ukrainian%20civil%20society%20under%20the%20war.pdf>.

2 Дослідження соціальної згуртованості – фокус на українські громади в контексті війни, Інсос для Міжнародного фонду «Відродження», квітень 2024, [https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/09/irf-social-cohesion-report-ukr_compressed.pdf?fbclid=IwY2xjawFLy-1leHRuA2FlbQlXMAABHe7mH-7C4zLhG2vpcxunIB0yn_9Un8hOb-NAR74l4KwXxr5MH8ouawY-A_aem_5_1EG9MBRBQ2pGb2myhCLw](https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/09/irf-social-cohesion-report-ukr_compressed.pdf?fbclid=IwY2xjawFLy-1leHRuA2FlbQlXMAABHe7mH-7C4zLhG2vpcxunIB0yn_9Un8hOb-NAR74l4KwXxr5MH8ouawY-A_aem_5_1EG9MBRBQ2pGb2myhCLw;); Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2023 роках, KMIC, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1>; англійська версія: *Dynamics of trust in social institutions in 2021–2023*, KIIS, <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1335&page=1>.

Обличчя української стійкості

Українська стійкість має багато облич і – найважливіше – багато рук. Завдяки численним низовим ініціативам, що виникли в громадянському суспільстві, посилилась стійкість держави і соціальна згуртованість під час воєнного стану. Окрім відновлення, якому присвячена ця стаття, саме допомога фронту, гуманітарні ініціативи та адвокаційні кампанії об'єднали націю і сформували бачення повоєнної відбудови.

Допомога фронту

Українське громадянське суспільство у відповідь на вторгнення одразу ж активізувалося: волонтери, донори, громадські організації та корпоративний сектор надавали безпосередню допомогу військовим; окремі особи вступали до добровольчих батальйонів. Представники громадянського суспільства в Україні взяли на себе різноманітні завдання: від доставки продуктів харчування і медикаментів до військових госпіталів³, до організації відправки захисного спорядження⁴ і медичного⁵ обладнання на передову. Такі низові ініціативи мають надзвичайно високу підтримку з боку населення: 79% українців донатають на різноманітні потреби, 94% з них бодай раз переказували гроші на користь військових⁶.

На окупованих територіях набрав обертів Жіночий партизанський рух «Зла Мавка»⁷, учасниці якого обрали шлях ненасильницького спротиву, зокрема, поширення листівок і організацію інших заходів. Українські правозахисники працюють над тим, щоб повернути додому абсолютно всіх депортованих до Росії дітей, а їх – понад 20 тисяч⁸.

3 Благодійний фонд «KOLO», <https://www.kolo-fund.org>.

4 «Повернись живим», <https://savelife.in.ua>.

5 Leleka Foundation, <https://www.leleka.care/uk>.

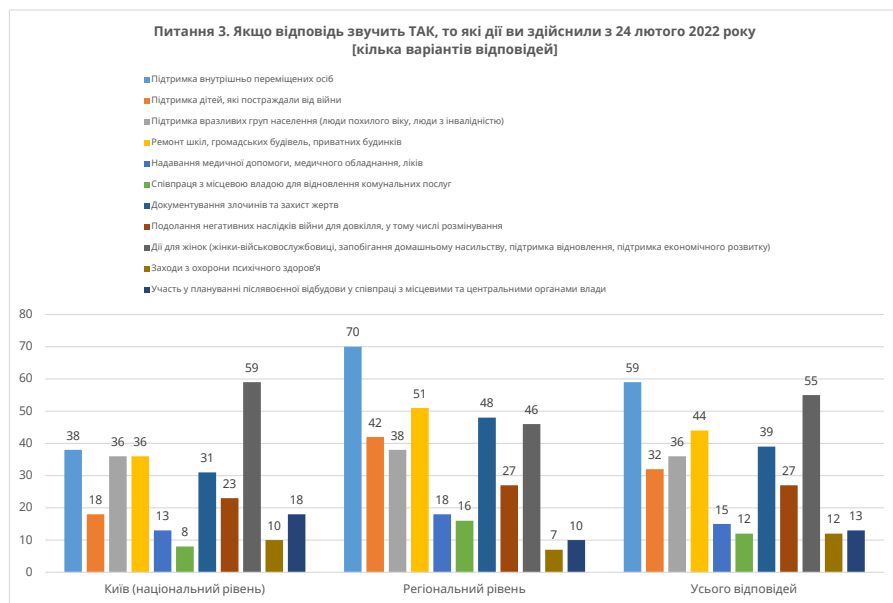
6 Дослідження *Українці про волонтерство та довіру до благодійних фондів*, «Кантар», 1 травня 2023, <https://www.kantar.com/ua/inspiration/public-sector/volunteering-in-ukraine>.

7 Жіночий партизанський рух «Зла Мавка», <https://zlamavka.com>.

8 388 українських дітей повернуто з Росії завдяки, зокрема, СОС Дитячі Містечка, SAVE Ukraine, УМПД, СОС Дитячі Містечка в Україні, 7 лютого 2024, <https://sos-ukraine.org/novyny/388-ukrayinskyh-ditej-povernuto-z-rosiyi-zavdyaky-zokrema-sos-dytyachi-mistechka-v-ukrayini-ta-save-ukraine>.

Підтримка цивільного населення

Громадянське суспільство, здебільшого громадські та благодійні організації, від самого початку надають допомогу не лише військовослужбовцям, а й цивільному населенню. Ідеться, зокрема, про забезпечення їжею і житлом, а також про евакуацію із зони бойових дій. Така діяльність є життєво важливою для підтримки соціальної згуртованості: спільний досвід виживання у небезпечних районах зміцнив зв'язки в громадах, адже люди забезпечували одне одного найнеобхіднішим та емоційно підтримували. Чимало організацій також проводили операції з порятунку покинутих напризволяще домашніх улюбленців, завдяки чому посилювалося почуття спільної відповідальності та взаємної турботи. Показово, що майже половина цих організацій є регіональними⁹, тобто – у буквальному значенні – сусіди допомагали одні одним. Найбільший сплеск кількості зареєстрованих організацій був у Херсонській області, де підрив Каховської дамби спричинив гуманітарну катастрофу.

Джерело: О. Луцевич, *Повоєнна відбудова України та роль громадянського суспільства*. Дослідження Chatham House на тему українських неурядових організацій. Оновлення: 2024 рік, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-09/2023-06-15-giving-civil-society-stake-ukraines-recovery-lutsevych-ukrainian.pdf>.

⁹ Українське громадянське суспільство в умовах війни?, Київський міжнародний інститут соціології KMIS, Київ 2022–2023, <https://ednannia.ua/attachments/article/12447/Ukrainian%20civil%20society%20under%20the%20war.pdf>.

Всеукраїнські організації активно працюють над залученням органів державної влади та органів місцевої влади до планування післявоєнної відбудови, надаючи підтримку понад п'ятьом мільйонам внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та іншим вразливим групам населення, а також займаючись відновленням шкіл, громадських будівель і приватних домогосподарств. Місцеві організації здебільшого зосереджуються на допомозі ВПО та іншим вразливим групам осіб¹⁰.

Одним із найскладніших завдань громадянського суспільства є сприяння реінтеграції ветеранів. Чимало з них після повернення з фронту мають проблеми з ментальним здоров'ям, тому труднощі, які їм доводиться долати в процесі адаптації до цивільного життя, викликають неабияке занепокоєння. Реакція громади на ці проблеми може суттєво вплинути на рівень соціальної згуртованості. Тому громадські організації долучились і до організації процесів адаптації ветеранів, пропонуючи психологічну підтримку, кар'єрне консультування і програми реінтеграції в суспільство.

Адвокаційні та інформаційні кампанії

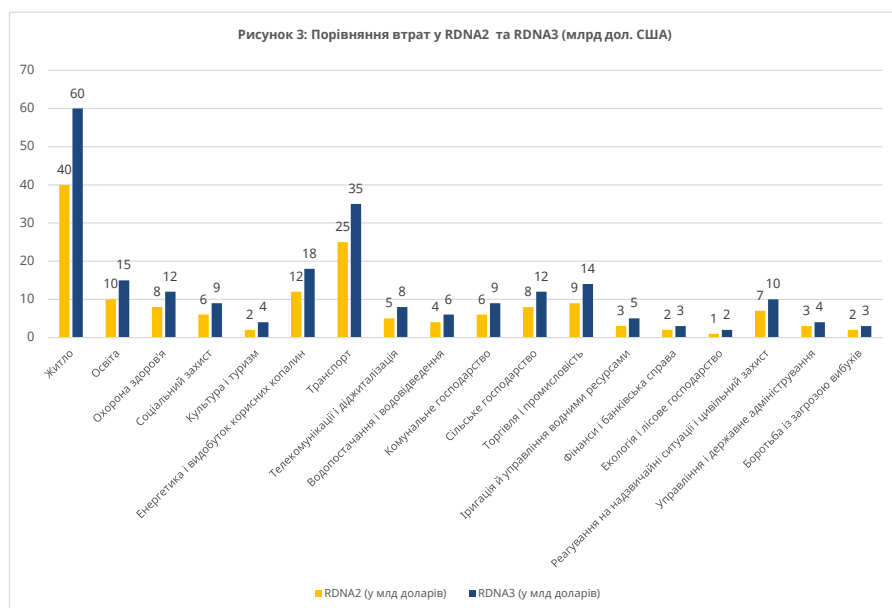
Окрім надання прямої допомоги, українське громадянське суспільство відіграє ключову роль в адвокаційних та інформаційних кампаніях як на національному, так і на міжнародному рівнях. Ці кампанії є надзвичайно важливими для протидії російській дезінформації, залучення фінансової та військової підтримки від міжнародних партнерів і зміцнення соціальної солідарності. Громадські організації активно використовують соціальні мережі, організовуючи демонстрації та міжнародні форуми для боротьби з дезінформацією та просування інтересів України на міжнародній арені. Вони завзято адвокатують надання військової та фінансової допомоги і прагнуть стати більш впливовими на Міжвідомчій координаційній платформі донорів (Multi-Agency Donor Coordination Platform, EEAS)¹¹.

10 О. Луцевич, *Повоєнна відбудова України та роль громадянського суспільства*, Дослідження Chatham House на тему українських неурядових організацій. Оновлення: червень 2024, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-09/2023-06-15-giving-civil-society-stake-ukraines-recovery-lutsevych-ukrainian.pdf>.

11 *Посібник для донорів: спільний матеріал RISE Ukraine та Інституту аналітики та адвокації*, RISE Ukraine, 20 грудня 2023, <https://www.rise.org.ua/materials-ua>.

Заходи з відновлення інфраструктури та роль громадянського суспільства у цьому процесі

Росія спустошує українську територію, руйнуючи населені пункти і отруюючи родючі землі. Однак, якщо історія нас чогось і навчила, то це того, що життя триває – попри все. Тому перебудова, реконструкція і відновлення населених пунктів стали пріоритетним завданням буквально з перших місяців російсько-української війни. Тільки-но російські війська витіснили з північних регіонів, українці повернулися до своїх домівок в Ірпені, Бучі, Чернігові та інших містах і, як тисячі працюючих мурашок, почали відновлювати свої домівки і своє життя.

Джерело: команда з проведення оцінки

Примітка: вісь x = мільярди доларів США, вісь y = сектор у рамках RDNA2 і RDNA3, RDNA2 стосується збитків з 24 лютого 2022 року по 24 лютого 2023 року, а RDNA3 стосується збитків із 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року.

Приблизна вартість реконструкції та повоєнної відбудови України станом на грудень 2023 року зросла до 486 мільярдів доларів¹². Перед державою стоїть колосальне завдання з відбудови зруйнованої військовою інфраструктури, відновлення найважливіших публічних послуг та підтримки переміщеного населення.

¹² Ukraine's third Rapid Damage and Needs Assessment RDNA3. February 2022 – December 2023, World Bank, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099021324115085807/pdf/P1801741bea12c012189ca16d95d8c2556a.pdf?_gl=1*1n8ld1x*_gcl_au*MzA2NzIwMzEuMTcyNTk5MTU4MA.

Відновлення потребують такі ключові галузі, як житлово-комунальне господарство, енергетика і транспорт. Природно, що відбудовою має займатися, насамперед, державний сектор, адже більшість робіт здійснюється через державні або місцеві закупівлі. Ці процеси передбачають узгодження із загальними пріоритетами повоєнної відбудови, залучення кваліфікованого персоналу і доступ до значних фінансових ресурсів – усіх тих складових, які зазвичай асоціюються з державою або бізнесом, а не з громадянським суспільством. Однак волонтери і громадські організації навіть у цій галузі відіграють ключову роль. Громадський сектор, часто за підтримки міжнародних партнерів або місцевих краудфандингових кампаній, під час активної фази війни злагоджено вирішує проблеми, що загалом належать до компетенції держави.

Поводження з відходами від руйнувань і управління відходами у процесі відбудови

Через війну, яка точиться в Україні, утворилася величезна кількість будівельного сміття, що вимагає комплексного підходу до управління відходами в рамках програми відбудови країни¹³. **Законом України «Про управління відходами»** було започатковано відповідну нормативно-правову базу, відповідно до якої пріоритетними напрямками визначено переробку і повторне використання будівельних матеріалів з метою мінімізації шкідливого впливу на довкілля. До 2025 року поставлено за мету переробляти щонайменше 10% комунальних відходів, значну частину яких становитимуть будівельні матеріали і залишки зруйнованих споруд. Закон також приділяє особливу увагу безпечній утилізації шкідливих матеріалів, зокрема азбесту, який було виявлено в залишках багатьох будівель, особливо в застарілих об'єктах громадської інфраструктури. Проте реальність поки що далека від заявлених цілей.

Громадські організації, приватні компанії та місцеві органи влади відіграють дедалі активнішу роль в управлінні відходами та переробці будівельного сміття. Регіональні НУО організовують «толоки» – відкриті заходи, на яких місцеві мешканці гуртом розчищають територію від сміття і готують до реконструкції зруйновані будівлі¹⁴. Такі

13 Контроль витрат на відновлення № 5. Спецтема: утилізація будівельних відходів для відновлення, 18 січня 2024, https://ces.org.ua/recovery_monitoring_5_brp/.

14 <https://bravetorebuild.in.ua>.

компанії, як «**Метінвест**» і «**АрселорМіттал**», взяли на себе переробку металів, а інші організації займаються, зокрема, склом, бетоном і деревиною. У деяких містах, напр., у Києві, створено спеціальні центри з переробки твердих відходів, щоб оптимізувати процес вторинної переробки і зменшити кількість сміттєзвалищ. Натомість менш розвинені регіони здебільшого вдаються до традиційних методів захоронення відходів.

Підхід України до поводження з відходами від руйнувань все ще потребує синхронізації з передовим міжнародним досвідом. Це включає врахування уроків післявоєнної відбудови в Європі, а також розробку науково обґрунтованих методів використання перероблених матеріалів для спорудження нових будівель і, звісно, формування відповідної законодавчої бази. У майбутньому Україна зобов'язується розширювати інфраструктуру для переробки відходів і активно впроваджувати практики сталого відновлення.

Тоді як волонтери за підтримки одних НВО займаються вивезенням сміття з будівельних майданчиків¹⁵, інші представники громадянського суспільства діють на більш високому рівні, активно просуваючи ідеї «зеленого» відновлення і впровадження принципів циркулярної економіки в Україні через адвокаційні кампанії, освітні форуми, семінари та інші заходи. Наприклад, неприбуткова організація ReThink як партнер ініціативи New European Bauhaus в Україні бере участь в адвокації розумного регулювання для використання відходів у повоєнній відбудові України¹⁶.

Відновлення житлового фонду

Житловий фонд є одним із секторів, що найбільше постраждав від війни: понад 20% житлового фонду країни було пошкоджено або повністю зруйновано¹⁷. Постраждали майже 2 мільйони домогосподарств, що призвело до втрат житла на суму 60 мільярдів доларів США. Орієнтовна вартість відновлення житла протягом наступного десятиліття становитиме 80 мільярдів доларів США, з яких 2,1 мільярди доларів США необхідно уже в 2024 році для задоволення нагальної потреби

15 Благодійний фонд «Сміливі відновлювати», <https://bravetorebuild.in.ua/>; VolunteeringUkraine, <https://www.volunteeringukraine.com/ua/volunteer-opportunities/repair-together>.

16 ReThink, <https://www.rethink.com.ua/ua/about>.

17 Контроль витрат на відновлення України № 8. Спецтема: відбудова житла, 25 квітня 2024, https://ces.org.ua/recovery_spending_watchdog_april_8/.

в житлових приміщеннях. Водночас, згідно з наявними статистичними даними, вартість лише 1% зруйнованого житла було відшкодовано в рамках компенсаційних програм для домогосподарств або державних програм із відбудови житла.

Для вирішення цих проблем **Міністерство розвитку громад та територій України** ініціювало реформу житлової політики, метою якої є підвищення доступності соціального житла і сприяння у відновленні житла для внутрішньо переміщених осіб. До реалізації цієї ініціативи долучилися державні органи, зокрема, **Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України**, органи місцевого самоврядування, а також приватні структури і міжнародні донори. Показово, що приватні домовласники відіграють важливу роль, фінансуючи реконструкцію власного нерухомого майна, часто за підтримки таких ініціатив, як **UNITED24**, а також міжнародних та українських благодійних фондів.

Однак у житловому секторі залишаються значні прогалини. В Україні практично немає соціального житла, через що можливості уряду надавати внутрішньо переміщеним особам негайну допомогу обмежені. Дискусії навколо реформи житлової політики зосереджені на вирішенні цих проблем шляхом запровадження механізмів виплати компенсацій за зруйноване житло, спрощення доступу до програм державної підтримки та створення нової системи соціального житла у державній власності за зразком європейських країн. Тим часом волонтери, громадські організації та пересічні громадяни допомагають переселенцям знайти прихисток, самостійно збираючи кошти і залучаючи донорів. Вони споруджують модульні містечка і відновлюють пошкоджені квартири й будинки. Благодійний фонд і волонтерська спільнота «Сміливі відновлювати» і низова організація Repair Together працюють над проєктами з відновлення житла, охоплюючи всі етапи – від розбору завалів до повної реконструкції. У цих проєктах активно задіяні численні волонтери, які забезпечують швидке й ефективне відновлення житлових об'єктів¹⁸. Вони переконані, що це не лише допомагає постраждалим відновити свої домівки, а й зміцнює соціальну згуртованість, об'єднуючи незнайомих людей у спільній роботі в найтемніші часи задля спільного блага.

18 Див.: примітка № 15.

Відновлення системи охорони здоров'я

Війна завдала неабиякої шкоди системі охорони здоров'я України: станом на середину 2024 року було пошкоджено або знищено понад 1,6 тисячі медичних закладів¹⁹. Із них 390 закладів були зруйновані більш ніж на 50%, що значно ускладнило доступ до первинної та спеціалізованої медичної допомоги у постраждалих регіонах. Утім, відновлювальні роботи тривають. Міністерство охорони здоров'я України разом з урядовими та міжнародними партнерами відновило понад 500 медичних закладів у різних регіонах, передусім у Миколаєві, Дніпрі та Києві.

Існує кілька джерел фінансування відбудови системи охорони здоров'я. Зокрема через офіційну фандрейзингову платформу України **UNITED24** було зібрано 300 мільйонів доларів для відновлення провідних лікарень, у тім числі Національної дитячої спеціалізованої лікарні **Охматдит**. Також на відновлення Охматдиту протягом усього двох днів українці за підтримки та сприяння пацієнтських організацій і благодійних фондів пожертвували понад 6,5 мільйонів євро. Міжнародні донори надали вкрай необхідне медичне обладнання, а на прифронтових і нещодавно звільнених територіях були створені тимчасові модульні госпіталі.

Щодо деокупованих територій, то благодійний фонд «Пацієнти України», одна з найбільших довоєнних пацієнтських організацій, скерував свої зусилля на відновлення медичних закладів, що зазнали найбільших руйнувань. Завдяки донорському фінансуванню було відновлено 46 амбулаторій. Основним критерієм для ухвалення рішень про відбудову медзакладів у певних громадах була кількість людей, які потребують медичної допомоги²⁰. Попри те, що як мобільні, так і відбудовані амбулаторії неодноразово ставали мішенями російських ракет, доступ до медичної допомоги залишається однією з основних умов життя в зонах високого воєнного ризику. Тому громадські організації, які разом із урядом працюють над відновленням медзакладів, вважають це своїм пріоритетом.

Не втрачають актуальності й інші виклики. Хоча для відновлення закладів охорони здоров'я було виділено значні ресурси, не всі проекти реконструкції відповідають сучасним принципам доступності та

19 Контроль витрат на відновлення України № 11. Спецтема: як відбудовують медичні заклади, 30 липня 2024, https://ces.org.ua/recovery_spending_watchdog_11/.

20 Пацієнти України, <https://patients.org.ua>.

енергоефективності. Щоб забезпечити довгострокову стійкість медичної інфраструктури, для будівництва нових закладів необхідно використовувати енергоефективні технології, напр., сонячні панелі. Крім того, на регіональному рівні необхідно забезпечити доступ до медичних послуг для переміщених осіб, а також зосередитись на наданні психологічної допомоги громадам, що постраждали від війни.

Відновлення освітніх послуг

Війна завдала сильного удару також освітній системі України: по всій країні було пошкоджено або зруйновано тисячі шкіл. Згідно з попередніми даними, станом на середину 2024 року руйнувань зазнали понад 3,8 тисяч навчальних закладів, через що доступ до освіти для мільйонів учнів та студентів було значно обмежено. Нині відновлено лише менше ніж 800 освітніх закладів, тобто близько 20% від загальної кількості²¹.

Однією з найважливіших інновацій у відновленні освітнього сектора є облаштування бомбосховищ у будівлях шкіл. Це один із заходів, спрямованих на уможливлення доступу до офлайн-освіти за умов війни.

Громадські організації та благодійні фонди відіграють провідну роль у цьому процесі. Показовим прикладом, зокрема, є діяльність Фонду Київської школи економіки (KSE)²² і SaveED²³. Обидві організації займаються відновленням шкіл, будівництвом укриттів і перепрофілюванням інших приміщень. Таким чином, за деякими даними, вони допомогли понад 75 тисячам дітей повернутися до навчання в режимі офлайн. У той час як KSE зосереджується на облаштуванні бомбосховищ, що дозволяє проводити навчання в небезпечних районах, SaveED працює з найменшими містами і селами, забезпечуючи доступ до освіти в тилу. Наприклад, цей фонд облаштовує для навчальних потреб місцеві клуби або бібліотеки.

Окрім відновлення навчальних приміщень, неурядові організації також надають психологічну підтримку учням, які зазнали травм під час війни. Звісно всіх учнів забезпечують навчальною літературою і додатково організовують різні освітні заходи.

21 *Контроль витрат на відновлення України № 12. Спецтема: відбудова закладів освіти*, 29 серпня 2024, https://ces.org.ua/recovery_spending_watchdog_12/.

22 Там само.

23 *Посібник для донорів: спільний матеріал RISE Ukraine та Інституту аналітики та адвокації*, RISE Ukraine, 28 травня 2024, <https://www.rise.org.ua/materials-ua>.

На жаль, усіх цих зусиль недостатньо для відновлення освітньої галузі в цілому. Через брак фінансування, міркування безпеки і логістичні проблеми на територіях, що постраждали від війни, темпи відбудови повільніші, ніж хотілося б.

Основними перешкодами, які стверджують громадські організації, що займаються відновленням навчальних приміщень, є брак фінансування, нестача персоналу, зокрема інженерів та будівельників, а подекуди й незадовільна співпраця з місцевою владою і суперечливі повідомлення про те, де допомога потрібна найбільше. Ці проблеми важко вирішувати на місцях. Значну підтримку могла б надати міжнародна спільнота через донорське фінансування і залучення іноземних будівельних компаній, які б поділилися досвідом із волонтерами і об'єдналися би з ними для відновлення України. Посилення співпраці з громадянським суспільством на місцевому рівні, а також активне сприяння цьому процесу на національному рівні сприяло б не лише оптимізації процесу відбудови, а й соціальній згуртованості та націєтворенню в Україні.

Джерело: *Civil Society in Ukraine's Restoration. A Guide to CSOs Mobilizing for a Marshall Plan* [Громадянське суспільство у відбудові України. Путівник для громадських організацій, що мобілізуються на підтримку Плану Маршалла]¹.

1 Посібник для донорів: спільний матеріал RISE Ukraine та Інституту аналітики та адвокації, RISE Ukraine, 20 грудня 2023, <https://www.rise.org.ua/materials-ua/posibnik-dlya-donoriv-spilniy-material-rise-ukraine-ta-institutu-analitiki-ta-advokaciyi>.

Роль громадянського суспільства у впровадженні змін на краще і відбудові, орієнтованій на людей

Утім, моделі участі громадських організацій у відбудові України передбачають здебільшого аналітичну і адвокаційну діяльність або ж діяльність, пов'язану з допомогою місцевим громадам у фандрейзингу та вирішенні бюрократичних питань²⁴.

Впровадження цифрових рішень

Одним із ключових досягнень українського громадянського суспільства у процесі відбудови є розробка та впровадження цифрових рішень, які сприяють підвищенню прозорості та відповідальності. RISE Ukraine – це коаліція українських і міжнародних громадських організацій, ініціатив, державних установ та активістів, що відіграє провідну роль у просуванні цифрових інструментів, які використовують з метою громадського нагляду і зниження рівня корупції. Завдяки їхнім зусиллям була створена платформа DREAM (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management, Цифрова екосистема для підзвітного управління відновленням) – комплексна цифрова екосистема для управління процесом відбудови, яка сприяє прозорості та підзвітності на кожному етапі. Платформа DREAM була започаткована як низова ініціатива і згодом уряд перейняв її як єдиний інструмент для моніторингу всіх проєктів з відбудови і ретельного збору інформації про кожний з них. Фізичні особи і громадські організації на цій платформі можуть у режимі реального часу відстежувати прогрес, таким чином контролюючи ефективний та прозорий розподіл ресурсів. Крім того, на цій платформі було додано ще один рівень звітності з метою запобігання корупції²⁵.

Адвокація людиноцентричної відбудови на міжнародному та національному рівнях

Окрім упровадження цифрових інновацій, українські неурядові організації, зокрема, коаліція RISE Ukraine і консорціум Resilience, Reconstruction and Relief for Ukraine (RRR4U, Стійкість. Відбудова.

24 Громадянське суспільство у відбудові України. Путівник для громадських організацій, що мобілізуються на підтримку Плану Маршалла, RISE Ukraine, 20 грудня 2023, <https://www.rise.org.ua/materials-en/civil-society-in-ukraines-restoration-a-guide-to-csos-mobilizing-for-a-marshall-plan>.

25 The Ministry for Restoration and the RISE Ukraine Coalition presented the communication platform of the digital ecosystem for reconstruction management DREAM, <https://www.rise.org.ua/blog/the-ministry-for-restoration-and-the-rise-coalition-presented-the-communication-platform-of-the-digital-ecosystem-for-reconstruction-management-dream>.

Допомога), адвокатують за процес відбудови, в центрі якої стояли б потреби людей. Вони просувають ці ідеї як на рівні великих європейських столиць, так і через онлайн-заходи та прямі контакти. Громадянське суспільство наголошує на важливості відновлення країни, де основним бенефіціаром є саме людина. Адже повоєнна ревіталізація має включати не лише відбудову інфраструктури, а й відновлення громад, забезпечення житлом і соціальний захист. Чимало українських НУО, співпрацюючи з міжнародними партнерами, акцентують увагу на отриманні фінансової та політичної допомоги, завдяки якій можна буде «відбудувати краще, ніж було». Цей підхід спрямований на забезпечення сталості, інклюзивності та створення такого майбутнього для України, в якому буде більше стійкості та справедливості.

Наприклад, посібник для донорів від RISE Ukraine²⁶ є універсальним джерелом інформації для міжнародних донорів, які прагнуть зробити свій внесок у відбудову України. У цьому посібнику окреслено основні виклики та можливості у восьми тематичних блоках, як-от: довкілля і «зелене» відновлення, децентралізація, волонтерство, охорона здоров'я, освіта, архітектура, доброчесність та прозорість. Особливий наголос – на прозорості, громадському контролі та впровадженні таких цифрових рішень, як, напр., платформа DREAM, для забезпечення підзвітності на шляху відбудови країни. *Кулінарна книга українського відновлення (Ukraine Recovery Cookbook)* від RRR4U²⁷ містить практичні рекомендації для злагодженої відбудови України. У «рецептах відновлення» подано інформацію про всі інгредієнти і процеси, необхідні для «приготування» успішної держави. Документ підкреслює ключові принципи, зокрема, прозорість, довіра, співпраця з приватним сектором і дотримання стандартів ЄС. Основний наголос – на обов'язковому залученні місцевих громад до ухвалення рішень, завдяки чому зусилля з відновлення будуть скеровані в потрібному напрямку.

У своїй міжнародній адвокаційній діяльності організації громадянського суспільства підкреслюють важливість залучення місцевих громад до процесу відбудови. Адже таким чином можна забезпечити відповідність проєктів відновлення до потреб постраждалого населення, зокрема, у житлі, медичних та освітніх послугах. Крім

26 *Donors Guide Book: a joint material of RISE Ukraine and the Institute of Analytics and Advocacy*, RISE Ukraine, 28 травня 2024, <https://www.rise.org.ua/materials-ua>.

27 *Ukraine Recovery Cookbook*, RRR4U Coalition, https://rrr4u.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2023/11/rrr4u_ukraine_recovery_cookbook_2023_en.pdf.

того, це сприяє соціальній згуртованості та включенню маргіналізованих груп. Такий підхід, орієнтований на людей, сприяє не лише відновленню громад, але й життєздатності України у довгостроковій перспективі.

Громадський моніторинг відбудови

Українські НУО беруть активну участь у громадському моніторингу державних програм відновлення, приділяючи особливу увагу розподілу ресурсів для задоволення нагальних потреб. Громадський моніторинг передбачає, зокрема, ретельну перевірку проєктів реконструкції на відповідність потребам громад, а також забезпечення чесності й прозорості їхнього виконання. Наприклад, благодійний фонд «Пацієнти України» відіграє важливу роль у нагляді за проєктами з розбудови інфраструктури охорони здоров'я²⁸, щоб нові та відновлені медичні заклади відповідали потребам населення і рівномірно розміщувалися по всій країні. ГО «Трансперенсі Інтернешнл Україна», акредитований представник глобальної антикорупційної організації, також залучена в моніторинг процесу відновлення України²⁹.

З метою посилення громадського нагляду, за підтримки Європейського Союзу, було започатковано проєкт *Контроль витрат на відновлення*³⁰. Він має на меті побудову системи незалежного від уряду моніторингу витрат під час реалізації найбільших ініціатив з відновлення. Однією зі складових цього проєкту є Big Recovery Portal³¹ – онлайн-платформа для збору бази проєктів відбудови і аналітики відповідних публічних видатків, за допомогою якої громадяни залучаються до моніторингу якості та доцільності проєктів і нагляду за процесом будівництва.

Громадянське суспільство за допомогою цих інструментів активно обстоює прозорість і підзвітність у процесі відбудови України, захищаючи інтереси людей та сприяючи зміцненню довіри. Необхідно також вирішити численні проблеми, пов'язані з низькою якістю даних і, що парадоксально, браком прозорості у проєктах, що фінансуються донорами. Без доступу до фінансової звітності громадським моніторинговим організаціям практично неможливо оцінити прогрес у різних

28 Resilience, Reconstruction and Relief for Ukraine, <https://rrr4u.org>.

29 Відбудова, Transparency International Ukraine, https://ti-ukraine.org/ti_format/vidbudova/.

30 Центр економічної стратегії, <https://ces.org.ua/category/costs-control/>.

31 Громадський моніторинг відновлення України: залишай відгуки про проєкти, слідкуй за ходом будівництва, повідомляй про неподобства!, Big Recovery Portal, <https://brp.org.ua>.

секторах і регіонах. Це значно ускладнює виявлення напрямків, які потребують найбільших зусиль і уваги.

Роль громадянського суспільства у повоєнній відбудові України

У міру того, як Україна переходить від нагальних потреб воєнного часу до довгострокових викликів повоєнної відбудови, організації громадянського суспільства й надалі відіграють ключову роль у формуванні майбутнього країни. Одним із головних завдань є зміцнення довіри між суспільством та політичними інститутами, що сприятиме післявоєнному націєтворенню в Україні. Недовіра до державних інституцій ускладнює співпрацю, але НУО можуть заповнити цю прогалину, сприяючи прозорості та підзвітності на шляху відновлення.

На рух України до членства в ЄС також почасти впливають організації громадянського суспільства, зокрема, у впровадженні принципів Європейського зеленого курсу та Нового європейського Баухаусу у процесі відбудови. Ці ініціативи передбачають сталу та інклюзивну реконструкцію, що відповідає концепції «відбудувати краще, ніж було».

Громадянське суспільство насамкінець відіграватиме ключову роль у встановленні післявоєнного правосуддя і використанні заморожених за кордоном російських активів на користь України, адже чимало представників НУО наполягають на їхній конфіскації. У результаті такої міжнародної адвокації відповідальні за руйнування України мусять покрити витрати на її відбудову.

Завдяки цим численним зусиллям організації громадянського суспільства залишатимуться невід'ємною частиною процесу відновлення України як держави, що в майбутньому функціонуватиме на засадах прозорості, сталості та справедливості.

Висновки

Громадянське суспільство залишається незамінним учасником процесу відбудови та розвитку України. Неурядові організації взяли на себе відповідальність за усунення прогалин, які держава залишила поза увагою, надаючи термінову допомогу, виступаючи за прозорість і дотримання принципів інклюзивності та людиноцентричності. Вони відіграють основну роль у забезпеченні ефективності та підзвітності – від залучення волонтерів до розбору завалів до створення таких цифрових платформ, як, приміром, DREAM, для громадського

нагляду і зниження рівня корупції. Українське громадянське суспільство – завдяки активній участі у відбудові, ініціативах із посилення соціальної згуртованості та міжнародній адвокації – сприятиме тому, щоб у процесі відбудови України вдалось не лише відновити втрачене, а й закласти фундамент для успішнішого і демократичного майбутнього.

Справедливість – це передумова до тривалого миру

Розмова з Олександрою Матвійчук

У грудні 2022 року в одному з інтерв'ю Ви сказали: «Я не побачила запиту на справедливість в Європі. Я бачила запит на мир». Ви часто буваєте за кордоном. Чи відтоді змінилось Ваше сприйняття того, що відбувається в Україні після початку російської агресії?

Важливо розуміти різницю у поглядах. Досить часто люди, які живуть у стабільних демократичних суспільствах, отожднюють мир зі справедливістю. Вони кажуть, що заради миру треба поступитись справедливістю, але не мають досвіду тих трагедій, які переживають країни під час збройних конфліктів. Але ми, як народ, що зараз бореться за право на життя, не можемо собі цього дозволити. Росія десятиліттями використовувала війну як спосіб досягнення своїх політичних інтересів і воєнні злочини – як спосіб перемоги в цих війнах. Росія десятиліттями скоювала жахливі злочини у Чечні, Молдові, Грузії, Малі, Лівії та Сирії. Вона ніколи не була покарана за це, і тому росіяни переконані, що можуть робити все що захочуть. Тому, коли ми говоримо про мир і справедливість – саме справедливість насправді є передумовою до тривалого миру.

Олександра Матвійчук, голова Центру громадянських свобод. Народилась у 1983 році неподалік від Києва. Правами людини почала цікавитись ще у школі. Як сама зазначає, на це вплинуло її знайомство з українським дисидентом, учасником руху шістдесятників і політ'язнем часів СРСР Євгеном Сверстюком. Під час навчання в університеті вона почала проводити тренінги з прав людини.

У 2007 році Матвійчук очолила створений у Києві Центр громадянських свобод. У 2010 і 2020 роках організація висвітлювала протести в Білорусі і допомагала білоруським політ'язням.

Після побиття студентів 30 листопада 2013 року на Майдані Незалежності в Києві у Центрі народилась ініціатива «Євромайдан SOS», у рамках якої надавалась юридична допомога постраждалим під час протестів. Упродовж наступних років організація займалась моніторингом політичних переслідувань у Криму та на Донбасі.

Центр громадянських свобод ініціював міжнародні кампанії за звільнення українських політв'язнів, яких утримувала Росія, а також активно моніторив і підтримував реформу судової системи й законодавства щодо прав людини в Україні.

Після початку російської агресії організація зосередилась на документуванні російських воєнних злочинів. У жовтні 2022 року Центр громадянських свобод отримав Нобелівську премію миру разом із білоруським правозахисником Алесем Беляцьким та російським Товариством «Меморіал».

Чи почали це більше усвідомлювати за кордоном?

За кордоном відбуваються зміни, і йдеться не лише про правосуддя, а й про природу російської агресії. Західні демократії починають бачити очевидне: Росія – це імперія, а імперія має центр, але не має кордонів, і за своєю природою завжди прагне до розширення. А це означає, що якщо ми не зупинимо Путіна в Україні, він піде далі.

Коли ми беремо інтерв'ю у людей, які пережили полон, вони кажуть, що росіяни поширюють таку вістку: спочатку ми завоюємо Україну, а потім підемо з Вами завоювати інші країни. На російському телебаченні ведуться публічні дискусії

про те, хто буде наступним: Польща, Естонія чи Латвія. На окупованих територіях уже багато років триває процес примусової мобілізації українських громадян до російської армії. Тому демократичні країни в безпеці саме тому, що українці далі борються, наважуються вони визнати це чи ні.

Ви вже сказали, що покарання Росії за злочини – це питання правосуддя. Але зараз це, мабуть, ширше поняття, йдеться також про військову допомогу, щоб Україна могла захистити себе від агресії. Ви також агітуєте за постачання зброї в Україну.

Я не так уявляла собі свою правозахисну діяльність. Але нині, як адвокат-правозахисниця, я опинилась у ситуації, коли не маю жодних правових інструментів, щоб зупинити російські звірства. Російські війська цілеспрямовано знищують житлові будинки, музеї, школи, лікарні, дитячі садки, церкви. Вони обстрілюють евакуаційні коридори, катують людей у пересильних таборах, забороняють українську мову і культуру на окупованих територіях, насильно вивозять звідти українських дітей до Росії, щоб виховати їх росіянами. Вони вбивають, катують, гвалтують, грабують людей на окупованих територіях, і вся система ООН з її величезною архітектурою міжнародних організацій, мандатів, спеціальних доповідачів та робочих груп просто не може це зупинити.

Щоб було зрозуміліше, нагадаю таку картину, яку, я впевнена, багато хто пам'ятає – тіла цивільних мешканців, що лежали на вулицях Бучі аж до її звільнення. Ми знаходили тіла цивільних, чоловіків і жінок, на подвір'ях їхніх власних будинків. Ми знаходили їх у братських могилах, зі зв'язаними за спиною руками. Ми знаходили їх у цивільних автомобілях, цілими сім'ями, розстріляними, коли вони намагались вивести своїх дітей з небезпечних зон. У цих людей не було зброї. Ось як Росія поводить з беззбройними людьми. А право на самозахист є законним правом згідно з усією системою ООН, і його дуже важко реалізувати без зброї. Ви не можете боротись з агресором голими руками.

Як Ви оцінюєте роботу з розслідування російських воєнних злочинів? Більшість ототожнює воєнні злочини з, напр., убивствами цивільних осіб, як це сталося в Бучі, тортурами, але ж це не все?

Наведу приклад, який не зовсім очевидний: релігійні переслідування на окупованих територіях. Світ про них знає дуже мало. Росія не лише навмисно зруйнувала або суттєво пошкодила понад 500 культових споруд за останні два роки: церкви, храми, синагоги, мечеті, але й незаконно практикує викрадення, катування, побиття, знущання та вбивства людей. Росія має незаконну практику викрадення, катування, сексуального насильства та вбивств релігійних активістів та представників різних Церков, деномінацій, релігійних організацій, які не належать до Російської православної церкви, яка, як відомо, повністю контролюється державою. Буквально кілька місяців тому росіяни викрали священника Степана Подольчака з окупованого села Каланчак Херсонської області. Вони прийшли до нього додому, перевернули все догори дном, вивели його босого з мішком на голові, а через два дні поінформували дружину про те, що він помер. Вони закатували його до смерті тільки за те, що він відмовився передати православний храм, в якому служив, Російському патріархату, кажучи, що не може зрадити свою обітницю і свою релігію. Світ про це мало знає. Навпаки, чомусь дехто вважає Росію дуже релігійною країною. Росія свідомо створює такий імідж, тому що ця війна також має ціннісний вимір. Росія позиціонує себе як захисника традиційних цінностей, тоді як насправді вона лише захищає право Путіна і його оточення грабувати як власну країну, так і завойовані нею території. І з цією метою вона знищує католиків, християн Православної церкви України, мусульман, інші конфесії, церкви та релігійні організації.

Можливо, це змінюється щодня, але чи знаємо ми кількість задокументованих російських воєнних злочинів?

Ці дані, звісно, не повні, але вони є. Коли почалося повномасштабне вторгнення, ми з партнерами створили ініціативу *Трибунал над Путіним*. Ми об'єднали десятки організацій з різних регіонів і покрили мережею документалістів усю країну, включно з окупованими регіонами. Ми працюємо за єдиною методологією, маємо амбітну мету – задокументувати кожен злочинний епізод, який був скоєний у найменшому селі кожної області. Наразі в нашій базі 80 тисяч епізодів за останні два роки. Це величезна кількість, це 80 тисяч людських історій, конкретних доль. Але це лише верхівка айсберга, тому що для Росії вчинення злочинів – це метод ведення війни.

Міжнародна аудиторія не завжди розуміє цю брутальність і жорстокість, яка не міститься у рамках цінностей пересічної людини, що живе в розвинутій демократії. Насправді це дуже прагматичний інструмент. Я називаю це інструменталізацією болю. Це означає, що цивільне населення піддається такому болю, щоб люди просто не мали сил чинити опір і сказали: все, все, ми більше не можемо, робіть з нами що хочете. Це свого роду синдром вивченої безпорадності, досвід, вивчений і описаний психологами ще в минулому столітті. У мене таке враження, що Росія зараз намагається провести цей страшний експеримент з вивченої безпорадності над усіма нами в Україні, щоб у нас просто не було сил дати відсіч.

Тобто йдеться про те, щоб зламати дух опору, наполегливості?

Так, це також дуже помітно, напр., у полоні. Який сенс бити, гвалтувати і знущатися над людьми, які вже перебувають у полоні? Йдеться просто про те, щоб зламати їхню особистість так, щоб навіть після звільнення вони ніколи не змогли дати відсіч.

Ви вже трохи розповіли про діяльність Центру громадянських свобод¹. Ми бачимо, що російськими воєнними злочинами займаються не лише слідчі органи, зокрема міжнародні, а й громадські організації, журналісти. Наскільки така робота Вашої організації і Ваших колег може допомогти правосуддю?

Ми щодня документуємо злочини проти людяності, також для національних архівів. Я з великою повагою ставлюсь до роботи істориків, бо

¹ Див.: <https://ccl.org.ua/>, англійська версія: <https://ccl.org.ua/en/>.

важливо фіксувати ситуацію такою, якою вона є, щоб пам'ять про те, що ми пережили, залишилась разом із поколіннями, які це пережили. Ми будемо мати не просто інтерпретації, а факти. І ми їх фіксуємо. Але фіксуємо насамперед для того, щоб кожна людина, яка постраждала від російської агресії, мала шанс на справедливість. Саме тому ми надаємо цю інформацію до Міжнародного кримінального суду та Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні, створеної Радою ООН з прав людини. Ми також працюємо з експертами Московського механізму ОБСЄ і національними слідчими органами. Ми дуже зацікавлені в тому, щоб те, що ми задокументували, було використано на міжнародному й національному рівнях, як для розслідування, так і для надання інформації й оцінки того, що відбувається.

У вересні 2024 року Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні представила Генеральній Асамблеї ООН доповідь про злочини, скоєні Росією. Ми зустрілись із членами цієї комісії і передали зафіксовані нами кейси.

Я так розумію, що Ви документуєте ці злочини за спеціальною методологією, щоб потім такі свідчення можна було використовувати під час розслідувань і судових процесів?

Звичайно, ця методологія має бути не лише особливою, але й стандартизованою. Ми всі працюємо за однією методологією, щоб можна було все занести в одну базу даних, де зібрані ці 80 тисяч справ. Однак я усвідомлюю, що не все буде використано як докази в міжнародних або національних судах. Багато інформації, зокрема й тієї, яка може свідчити про скоєння злочинів, може не пройти за критеріями допустимості. Але це теж нормально, в будь-якому разі вся ця інформація потрібна слідству для того, щоб відновити картину того, що сталося, і таким чином зрозуміти, які докази ще потрібні і де їх збирати.

На Вашу думку, чи має міжнародна спільнота досить сили, щоб притягнути Путіна до відповідальності? Ми бачили його безкарний візит до Монголії, яка є членом Міжнародного кримінального суду. І це виглядало як удар по репутації міжнародного правосуддя...

Що ж, не вперше. Міжнародне кримінальне правосуддя загалом є дуже молодою галуззю міжнародного права. Міжнародному кримінальному суду не так багато років, навіть менше, ніж ООН. І ми можемо згадати прецедент з іншої частини світу, коли президент Судану Омар аль-Башир, який, попри звинувачення Міжнародного кримінального

суду в геноциді в Дарфурі, протягом 10-ти років подорожував різними країнами Африки й Азії: він був у Кенії, Південній Африці, Йорданії, Джибуті. Всі ці країни є членами Міжнародного кримінального суду, і вони були зобов'язані заарештувати його, але цього не зробили. Є право, а є політика. Як юристи-правозахисники ми намагаємось зробити так, щоб переважало право, а не політичні інтереси, але ми живемо не в ідеальному світі, і це не завжди спрацює. На жаль, Міжнародний кримінальний суд не має інструментів для реагування на такі порушення. Він може звернутись до Ради Безпеки, що в нашому випадку не має сенсу, оскільки Росія має право вето, і Рада Безпеки для нас повністю заблокована. Також може звернутись до Генеральної Асамблеї. Є й інші способи вплинути на таку ситуацію, щоб вона стала не лише прецедентом порушення, а й прецедентом того, як країна може бути притягнута до відповідальності за порушення власних зобов'язань.

Простий приклад. Існує угода між Монголією та Європейським Союзом. За цією угодою Євросоюз фінансує низку програм. Нам потрібно ставити питання про їхнє припинення або скорочення. Така країна повинна відчувати, що стоїть перед вибором: якщо не відповідатиме за свої міжнародні зобов'язання, то зазнає негативних наслідків.

Який трибунал можливий для Путіна, для російських злочинів? Запитую, тому що Ви піднімали це питання ще у 2016 році, говорили про можливість створення гібридних міжнародних трибуналів. Тоді ситуація була зовсім іншою, йшлося про Крим і війну на Донбасі. Але як би це виглядало нині?

Є чотири види міжнародних злочинів: воєнні злочини і злочини проти людяності, геноцид і кримінальна агресія. Росія скоює всі чотири, і я переконана, що ця війна є геноцидом, тому що Росія прямо говорить, і Путін пише в своїх псевдоісторичних статтях, що немає української нації, нема української мови, немає української культури. Протягом 10-ти років ми документуємо, як ці слова інтерпретуються в жахливій практиці, в конкретних діях: коли активних людей, журналістів, мерів, священників, музикантів, учителів навмисно фізично знищують, коли грабують і руйнують українську культурну спадщину, коли забороняють українську мову і культуру, а українських дітей вивозять у Росію, де їх мають виховувати як росіян. Для мене це явно є частиною політики геноциду, спрямованої на знищення українського народу та української ідентичності. Наразі не існує міжнародного суду, який може переслідувати Путіна і його оточення за злочин агресії.

Тобто це ще називають злочином проти миру, злочином порушення миру і розв'язання агресивної війни. Все, що ми документуємо, все, про що я говорила, є наслідком їхнього рішення розпочати цю війну. Якщо хочемо запобігти майбутнім війнам, то повинні показати, що країни та їхні лідери, які починають такі війни, повинні бути покарані. Це здається цілком логічним, але був лише один такий прецедент в історії людства.

Такими були Нюрнберзький і Токійський трибунали у XX столітті. Це був суд переможців, бо судили воєнних злочинців, чиї режими впали. Ми живемо в новому столітті, а це означає, що перед нашим поколінням стоять нові завдання. Ми повинні піти далі і створити прецедент покарання за злочини проти миру, незалежно від того, як і коли закінчиться війна. Не можемо чекати ані не можемо ставити питання правосуддя в залежність від сили путінського режиму. Це наше історичне завдання. І коли я кажу «наше», я маю на увазі не лише українців.

Що стосується інших видів злочинів, я хотіла би зазначити, що Міжнародний кримінальний суд виконує дуже важливу роботу, але він зосереджується на кількох обраних справах. Це означає, що сотні тисяч людей, які постраждали, залишаються поза його увагою. А відповідальність за розслідування 98% того, що зробили росіяни, все ще лежить на національному слідстві та суді. Я не бачила останніх цифр, але Генеральна прокуратура нещодавно оголосила, що має понад 136 тисяч кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів. Не треба бути юристом, щоб зрозуміти, наскільки це величезний тягар. Найкраща правова система світу не зможе з ним впоратись, а українська правова система далеко не найкраща. Це означає, що все, що ми говорили у 2015–2016 роках про те, як інтегрувати міжнародний елемент у рівень національного розслідування і правосуддя, залишається в силі. Нам потрібно розробити своєрідну вакцину для посилення спроможності національної системи за рахунок міжнародного елементу і таким чином впоратись з цим викликом. На практиці це означає модель, коли національні слідчі працюють з міжнародними слідчими, а національні судді – з міжнародними суддями.

Багато років тому Ви також закликали українську владу ратифікувати Римський статут. У серпні 2024 року Верховна Рада це зробила. Що це означає для України з точки зору очікуваного правосуддя та покарання за воєнні злочини?

Це справді історичний крок. Він визначає обличчя української держави, яку ми хочемо побудувати – демократичної держави, де права кожного захищені. Я була першою, хто підняв це питання на Майдані. Я була координаторкою ініціативи «Євромайдан SOS», ми працювали 24 години на добу. Разом із кількома тисячами волонтерів, які приєднались до ініціативи, ми надавали правову допомогу переслідуваним протестувальникам. У той час проросійський авторитарний режим президента Віктора Януковича здійснював систематичні й організовані переслідування. Щодня через наші руки проходили сотні людей, яких били, заарештовували, катували і звинувачували у сфабрикованих кримінальних справах. Ми опинились у ситуації, коли закон не працював, нам не було до кого звернутись за справедливістю у сфері кримінального переслідування людей, які віддавали накази і власноруч здійснювали ці злочини, адже Україна підписала Римський статут, але не ратифікувала його. Міжнародний кримінальний суд – це своєрідний Дамоклів меч, який висить над кожною країною як нагадування: якщо в країні скоюються міжнародні злочини, а влада не хоче або не може їх розслідувати, то буде міжнародне правосуддя. Це надзвичайно важливо навіть поза контекстом російської агресії, адже це постійне нагадування кожній владі, незалежно від партійних кольорів, що не можна безкарно розстріляти понад сотню мирних демонстрантів на Майдані, і що навіть якщо у Вас під контролем міліція, суди, служби безпеки – міжнародна система кримінального правосуддя відкріє справи проти винних.

Ви також нещодавно виступили з ініціативою позбавити Росію членства в Генеральній Асамблеї ООН. Цю ініціативу підтримали понад 20 колишніх міністрів країн Латинської Америки. Очевидно, що Україна надає великого значення дипломатії з країнами т. зв. глобального Півдня. Наскільки важливою є їхня підтримка, коли йдеться про встановлення справедливості та покарання Росії?

Це стратегічне завдання потребує часу і зусиль, тому що ми живемо в дуже взаємопов'язаному світі. І зараз прийнято рішення про створення спеціального трибуналу з питань агресії, яке ми обговорювали в Раді Європи, бо ми все ще не заручились підтримкою 2/3 голосів Генеральної Асамблеї ООН і тому не можемо створити такий трибунал на глобальному рівні. Маємо намір створити його на рівні нашого регіону, тим більше, що війна має різні виміри, зокрема й економічний. У бік України постійно стріляють ракетами. Я живу в Києві, і моє місто, як і інші міста, постійно обстрілюється російськими ракетами та

іранськими безпілотниками. Росія має можливість купувати і виробляти ракети й безпілотники, бо у неї є гроші, вона далі торгує з країнами, які займають т. зв. нейтральну позицію, а насправді, на мою думку, просто байдужі до порушень міжнародного права і людських страждань. Наше завдання – налагоджувати горизонтальні зв'язки з цими країнами, комунікувати між собою, представляти нашу історію і те, за що ми боремось, адже ми боремось не лише за себе, а за міжнародний порядок, заснований на міжнародному праві, який був встановлений після Другої світової війни. Так ми запобігаємо Третій світовій війні. І це довготривала робота, бо для того, щоб розвинути такі горизонтальні контакти між людьми, потрібні десятиліття. На жаль, Україна не працювала над цим із часів проголошення незалежності. І тепер мусимо швидко будувати ці мости.

Насамкінець, я хотів би повернутись до питання правосуддя. Наскільки це питання є важливим для українського суспільства? Ця війна колись закінчиться, але наскільки питання справедливості вплине на майбутнє України та українців?

Спробую пояснити це, розглянувши кілька вимірів. Ми говоримо, що хочемо досягти тривалого миру. Це означає, що щось має відбутись в українському суспільстві і щось має відбутись у російському суспільстві. Дозвольте мені почати з українського суспільства. Було проведено цікаве дослідження, в якому фокус-групу запитали, від кого вони хочуть почути вибачення: від Путіна, від російської інтелігенції, від російської армії, від російського парламенту, від росіян як нації? Чи від когось конкретного? І люди у фокус-групі раптом почали відповідати, що ні від кого. Люди в Україні потребують не вибачень, а чогось іншого. Це означає, що якщо ми не зможемо домогтись справедливості правовими методами, то справедливість може сприйматись дуже по-різному, і цей запит на справедливість може перетворитись на бажання помсти.

Скажу також про російське суспільство. Це не лише війна Путіна. На жаль, більшість росіян або підтримують цю війну, або займають позицію, що владі видніше, раз вона почала війну – значить, так було потрібно. Загалом, Путін править Росією не лише за допомогою репресій і цензури, а й через своєрідний суспільний договір між російським народом і кремлівськими вежами, заснований на т. зв. російській величчі. Це невідрефлексоване зло призвело до того, що росіяни й надалі вірять, що їхня величч полягає у насильницькому відновленні

Російської імперії. Якщо вважати певну країну російською територією, то порушувати кордони цієї країни, вбивати людей, забороняти їхню мову і культуру – це нормально для них у ХХІ столітті. Якщо не буде справедливості, такий стиль мислення збережеться.

Я також хотіла би показати справедливість у двох інших вимірах. Перший вимір – людський, адже я працюю з людьми, які пережили пекло, і точно знаю, що їм потрібно відбудовувати не тільки зруйновані сім'ї, бачення майбутнього, життя і здоров'я, але й зруйновану віру в те, що справедливість можлива, навіть якщо вона відкладена. Я займаюсь документуванням воєнних злочинів вже 10 років. У перші роки війни, коли до нас приходили люди, ми запитували, чи звертались вони до міжнародних організацій та національних правоохоронних органів, чи розповідали їм свої історії. Багато з тих, хто вижив, заперечували це, кажучи, що ці організації нічого не можуть зробити з росіянами в Росії чи на окупованих територіях, вони не можуть покарати їхніх кривдників. Я тоді запитувала, чому в такому разі вони звертаються до мене. Люди почали розуміти, що у них ще є надія на справедливість, нехай маленька, але її було досить, щоб погодитися поговорити, записати свою історію. Якщо з'явиться шанс, вони теж будуть почуті.

І другий: багато людей думають, що правосуддя пов'язане з минулим або майбутнім: з минулим – бо Ви притягуєте людей до відповідальності за те, що вже було зроблено, з майбутнім – бо посиляє сигнал у майбутнє, що якщо зробите ці речі, то будете покарані. Але правосуддя – це сьогоднішня. Росіяни ніколи не були покарані за злочини, які вони скоїли, починаючи з Радянського Союзу: ні за колективізацію, ні за Голодомор, ні за сталінський режим, ні за примусову депортацію цілих народів. Ніколи, ні за що. Якщо ми зараз зробимо рішучі юридичні кроки і змусимо хоча б деяких росіян засумніватися в тому, що цього разу їм вдасться уникнути покарання – ці сумніви перетворяться на охолоджувальний ефект для брутальних порушень. Коли говоримо про повномасштабну війну, це означає, що зможемо врятувати тисячі життів.

Розмовляв Пйотр Андрусечко

IM.STEFANA
**FUNDACJA
BATOREGO**

Fundacja im. Stefana Batorego

Sapieżyńska 10a
00-215 Warszawa
tel. (48-22) 536 02 00
fax (48-22) 536 02 20
batory@batory.org.pl
www.batory.org.pl

Війна виявляє справжню стійкість держав і суспільств. Українське суспільство разом із державними інституціями, місцевою владою й армією виявилось досить сильним, щоб протистояти агресії з боку Російської Федерації – ворога, який номінально набагато сильніший. Одним зі стовпів цієї дивовижної стійкості України є суб'єктне громадянське суспільство, яке не лише під час революційних повстань, а й щодня займається справами суспільної ваги: допомогою Збройним Силам; турботою про ветеранів та вимушених переселенців; боротьбою з корупцією і контролем над силовими структурами на місцевому та державному рівнях; документуванням воєнних злочинів, скоєних росіянами; захистом культурних цінностей і підтримкою їхнього розвитку в умовах воєнного часу.

Збірка *Стійкість і солідарність* складається з текстів українських експертів і експерток та інтерв'ю з українськими громадськими активістками й активістами. Видання є спробою описати та пояснити механізми функціонування українського громадянського суспільства, яке напрочуд добре справляється з найскладнішими викликами реальності.